

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

600049222P

35. 493.

**TITI FLAVII CLEMENTIS
ALEXANDRINI**

H Y M N U S

IN CHRISTUM SALVATOREM.

GRAECE ET LATINE.

SEVERI SANCTI ENDELECHII,

RHETORIS ET POETAE CHRISTIANI,

CARMEN BUCOLICUM

DE MORTIBUS BOUM.

LATINE ET GERMANICE.

EDIDIT, VERTIT, ILLUSTRAVIT

FERDINANDUS PIPER.

**GOTTINGAE,
APUD RUDOLPH. DEUERLICH.**

MDCCCXXXV.

493. ~~501~~

~~111~~ 804 .

P R A E F A T I O.

Quae edenda curavi carmina e diverso quidem genere sunt, alterum enim, Graecum, est hymnus, alterum, Latinum, est bucolicum, illud generis lyri-
ci, hoc quasi dramatici; tamen eo cohaerent, quod utriusque centrum est fides; ita ut alterum, Clementis, viam describat, qua fides ipsa hymnisona incedit, alterum, Severi Sancti, viam demonstret, quae ad fidem ducit. Quare cum utrumque suo genere, temporis et linguae ratione habita, unicum sit, ea junctim edendi consilium haud improbabile visum est, praesertim cum carmina illa breviora sint, quam quae singulatim apte prodeant. Ceterum cum Clementis hymno precationem in Paedagogum, quae in editis eum sequitur, non conjunxi, quia eam Clementi auctori nontribuendam esse mihi quidem persuasum est, etsi Augustius ¹⁾ et Schulthessius ²⁾ ipsi eam vindicare sibi videntur.

In textu constituendo criticae quidem utrimque

1) Archaeolog. t. V. p. 339.

2) Symbol. etc. vol. II. p. 102, et 104. not. 1.

magnus locus datus non fuit: quae autem fieri potuerunt, ea probe exsequi studui. In Clementis hymno, cui variam lectionem e codd. Bodlejano et Regio, quam Potterus annotavit, et editorum, praesertim Schulthessii conjecturas subjeci; lectio, quam editiones operum Clementis ad unam consentientes praebent, sana visa est, nisi quod bis accentus corrigendus et Canteri conjecturae duae recipiendae erant: de his igitur in annotationibus dictum est, in quibus praeterea id agendum fuit, ut Schulthessii conjecturae fere infelices, quae non jam sponte exciderunt, prohiberentur. Quam ad Severi Sancti carmen lectionis varietatem ex omnibus editionibus conquisitam textui supposui, ea, ut statim mihi praefandum est, non magni quidem mihi est momenti, praesertim cum non ex pluribus codicibus mss. varia lectio fluxerit, quandoquidem praeter primum, Pithoeum, qui unum duntaxat codicem habuisse videtur, neminem editorum libro ms. usum esse manifestum est. Tamen commodum quoddam illinc posse existere mihi visum est, quatenus nimirum ob id ipsum, quod non plures codices subsunt, intelligi potest, quantopere editores ex arbitrio, haud ullis auctoritatibus nixi, textum mutarint. Proinde non vereor, quin micrologiae nota propterea in me cadat, quod rem istam minusculam sedulo tractavi; nam res sive magnae sive parvae sint, quando tractantur, accurate tractari debent. In dijudicanda hujus carminis lectione cum rara exceptione eam legem secutus sum, ut ubi primi editoris ambae editiones consentiunt ejus lectionem retinerem; ubi dissentiunt, rationibus internis rem discernere: eo tamen sub praejudicio, ut alterius editionis lectionem pro emendatione haberem, nisi vitium typographicum admissum est.

Textum translatio comitatur, Graecum Clementis Latina, Latinum Severi Sancti Germanica. Nam hymni Clementini intellectus etsi magnis difficultatibus non impeditus est; tamen propter dictionem brevem et abruptam, multas exclamationes, praesertim cum articulus et praepositiones interdum desint ubi eas expectaveris, pluries dubitatio existit, quomodo construendum et interpretandum sit. Quare translationi pedestri ea provincia est mandata, ut brevi repraesentet, quae uberius in annotationibus tractata sunt. De translatione autem metrica, quam Severi carmini lingua vernacula addidi, in ipsis Prolegomenis aliquot verba feci.

Utrique carmini disquisitio praemissa est ad ea tractanda, quae de poeta et in universum de carmine monenda erant. Quo in argumento cum Clementis hymnus antiquissimum Graecum hymnisonae Christianorum poeseos monumentum exstet, eo inductus sum, ut in primordia hymnodiae Christianae inquirerem et quae ad rem nostram pertinent, testibus secundum temporum ordinem excitationis proponerem. In dissertatione Severi carmen antecedenti res aliquot se obtulerunt, quae cum ipso argumento cohaerentes, etsi tantum, ut verbo mathematico utar, quantitates auxiliares, ad indagationem aliquanto altiore provocarunt. Cui instinctui equidem resistere nolui, ita ut praesertim locum de origine nominis paganorum pleno apparatu literario illustrandum mihi sumerem, deinde etiam de tempore, quo Chromatius obiit et de usu signi crucis prolixius agerem. In his quasi excursibus igitur, qui ad propositum penitus exsequendum facere videbantur ideoque cum textu ipso connexi sunt, non tanquam in superflua suppellectili offensum iri confido.

In fine utriusque commentationis praeviae de editionibus actum est, quorum titulos plene descripsi: — in quo valde laetor, quod editiones fere omnes easque haud paucas et partim raras, quas bibliotheca Regia Gottingensis suppeditavit, in manibus habuisse mihi contigit. Quippe hymni Clementini et in operibus Clementis et in collectionibus et separatim undeviginti editiones et octo diversis praeterea locis translationes Latina, Germanica et Gallica ¹⁾ exstant; e quibus tantum editionem operum Venetam et Lipsiensem, Butleri collectionem, Capelli editionem separatam et translationem Gallicam accipere non potui. Usus editionis Wirceburgensis atque Symbolorum Schulthessii privatorum hominum liberalitati acceptum refero. Severi carmen item septiesdecies impressum est, cujus editiones omnes recognovi, nisi quod bibliothecae Patrum editionem tertiam ²⁾ omnino non vidi; quartam ³⁾ autem, quae Gottingae non est, olim Berolini perlustravi.

Severi carmen ex unico Vineti Santonis codice, quem cum Pithoeo ille communicaverat, fluxisse videtur. Seriorum editorum certe nemo, ut jam dixi, ullum ejus librum ms. vidit. Neque de illo codice quidquam explorare, num etiam exstet et ubinam asservetur, mihi successit. Contra codicum mss. hymni Clementini syllabum ante catalogum editionum dedi. Is enim hymnus in fine Paedagogi Clementini positus cum a duobus Paedagogi codicibus

1) De hac vid. Addend. p. 155.

2) Paris. 1609.

3) Paris. 1624. t. III.

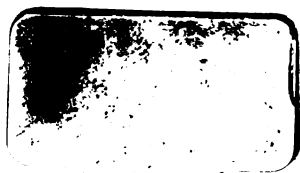
absit; a novo editore requiri visum est, ut quid codices, quotquot inquiri potuerint, de eo statu-
ant perscrutaretur. Quod quidem exsecutus codi-
ces mss. illius operis prolixius descripsi, quanquam
ipse non vidi: id tamen iis acceptum fore sperans,
quibus codicum mss. catalogi, quorum mihi adi-
tus licuit, aut omnino non, aut non tam copiose
praesto sunt.

Annotationes et textus constitutioni probandae
et nexui sententiarum illustrando inserviunt, atque
id sustinent, ut singula tum in dicendi genere tum
in argumento difficiliora explicant. Atqui Clemen-
tis quidem hymnus, etsi saepe impressus, commen-
tario tamen nondum instructus fuit, si Schulthes-
sii opus exceperis, qui hymno in Symbolis suis
ante hunc annum edito aliquot notas subiecit, qui-
bus autem quidquam promotum esse haud praedi-
care licet. Quem in librum cum demum manu-
scripto bibliopolae jam tradito inciderim, tamen
fieri potuit, ut a Schulthessio observata, quantum
opus fuit, respicerentur. Quare proprio Marte hic
progrediendum fuit. Annotationibus hisce occa-
sione data excursus de nominibus Christi insertus
atque de verbi *αὐτῷ* vi, praesertim quomodo deus
et, quod a Clemente factum est, Christus ita no-
minari potuerit, uberius expositum est. Enimvero
ad Severi carmen, de quo plures viri docti com-
mentati sunt, eorum observationes, e quibus citata
haud paucis locis corrigenda supplendave omnia
recognovi, communicavi. Recepi igitur annotationes
Weitzii, Seberi, Richteri, Outhovii selectas et
Wernsdorfii fere integras; — quibus meas ad-
didi. Hic quidem priores editores secutus, sicut
in Clementis hymno, methodum vulgarem scholio-
rum tenui. Cui etsi grandem illam, disquisitione

600049222P

35. 493.

haecce carmina sicut justa ratione et philologica et theologica, in quantum vires meae sufficerent, illustrata in publicum edere mihi propositum fuit; ita ea, quippe quae ex animis piis et vere Christianis orta sint, pro parte sua ad pietatem Christianam alendam, cui fini illa optime inservire majoribus nostris persuasum fuit, etiamnunc faciant.

Scr. Gottingae, mens. Decembr.
MDCCCXXXIV.

Piper.

CONSPECTUS OPERIS.

PRAEFATIO	p. III - X
TTII FLAVII CLEMENTIS ALEXAN-	
DRINI HYMNUS IN CHRISTUM	
SALVATOREM	— 1-68
Contenta	— 3-4
Prolegomena	— 5-39
Exordium	— 5-6
I. De authentia hymni	— 6-7
II. De hymni auctore et consilio	— 7-23
III. De metro hymni	— 23-29
IV. Syllabus codicum mss.	— 29-32
V. Catalogus editionum	— 33-39
Textus Graecus cum lectione varia et translatione Latina	— 40-45
Annotationes	— 46-68
SEVERI SANCTI ID EST ENDELEICHI	
CARMEN BUCOLICUM DE MOR-	
TIBUS BOUM	— 69-154
Contenta	— 71-72
E praefatione editionis, quae prodit Lugduni Batav. 1715.	— 73-74
E praefatione, quam Richterius editioni suae praemisit. 1747.	— 74-75
Prolegomena	— 76-121
I. De auctore carminis	— 76-82
II. De poetae aevo et patria, ex ipso carmine definiendis	— 82-93
III. De poetae inter scriptores ecclesiasticos loco	— 94-96

XII

IV. De carminis argumento et consilio	p. 96-108
V. De inscriptione carminis	— 108-112
VI. De metro carminis	— 112-113
VII. De translatione Germanica	— 113-114
VIII. Syllabus editionum	— 114-121
Textus Latinus cum lectione varia et translatione Germanica	— 122-135
Annotationes	— 136-154
ADDENDA ET CORRIGENDA	— 155-156
INDICES	— 157-160
I. locorum citatorum: 1) e scriptura sa- cra. 2) e patribus et scriptoribus ecclesiasticis	— 157-159
II. nominum	— 159
III. verborum in Prolegomenis et An- notationibus explicatorum: 1) Grae- corum. 2) Latinorum	— 160

Τίτου Φλαυίου Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως
Ὑμνος τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ.

Titi Flavii Clementis Alexandrini
Hymnus in Christum Salvatorem.

Graece et Latine,
Prolegomenis et Annotationibus illustratus.

CONTENTS.

I. PROLEGOMENA.

Exordium. Antiquissimi Graecorum poetae Christiani:
Athenogenes, Nepos; — Clemens.

Cap. I. De authenticia hymni.

i. e. de genuino ejus in fine Paedagogi Clementini loco.

1. Argumentum externum: codicum mss. auctoritas.
2. Argumentum internum: nexus hymni cum praecedente sermone.

Cap. II. De hymni auctore et consilio.

A. Consilium hymni,

1. Verbis praecedentibus indicatum.
2. Hymni ipsius institutione probatum:
 - a) Sententiarum consecutio.
 - b) Metrica constitutio.

B. Auctor hymni.

I) Proponuntur sententiae virorum doctorum;

II) Expenduntur:

AA) Utrum hymnus communi ecclesiae usui inservierit an minus?

1. Rationes internae non decernunt.

a) Refellitur, — qua illud negatur,
Augustii sententia, hymnum communi
usui accommodatum non fuisse propter
cognitionem cum cantibus Orphicis.

b) Refellitur, — qua illud affirmatur,
α) Münsteri sententia, hymnum esse
carmen amoebaeum a duobus choris
decantatum.

β) Nourrii interpretatio, hymnum in
coetu eccles. concinendum a Clemente
propositum fuisse.

2. Rationes externae:

Refellitur Buddei sententia, cantus priva-
tos in coetibus ecclesiasticis tum nondum

admissos esse; et probatur, hymnos privatos in tribus seculis primis inde ab apostolorum aetate ecclesiis usitatos fuisse, — testimoniis secundum temporum ordinem digestis:

- a) scripturae sacrae.
(Philonis de Therapeutis).
 - b) Plinii.
 - c) Justin Martyris.
 - d) Tertulliani.
 - e) Caji Presbyteri.
 - f) Ipsius Clementis.
 - g) Origenis.
 - h) Malchionis Presbyteri et Synodi Antiochenae.
3. Consecutio: potest hymnus communi ecclesiae usui inservisse; sed de eo usu nihil constat.

BB) Utrum hymnus a Clemente compositus an aliunde ei acceptus sit?

- 1. Caji testimonium, incertum.
- 2. Refellitur Cangii opinio, Antigenem vel Athenogenem hymni poetam esse.
- 3. Probatur e verbis hymnum antecedentibus, eum aliud opus esse non posse.

Cap. III. De metro hymni.

- 1. Versuum descriptio.
- 2. De singulorum versuum structura.
- 3. De universi carminis constitutione metrica.

Cap. IV. Syllabus codicum mss.

Cap. V. Catalogus editionum.

II. HYMNUS CLEMENTIS:

Textus Graecus;
Translatio Latina.

III. ANNOTATIONES.

Excursus de nominibus Jesu.

PROLEGOMENA.

U^t cantica, quae ex antiquitate Christiana ad nostra tempora pervenerunt, seriori aevo debentur, quippe seculo quarto, quo Gregorius Nazianzenus et Ambrosius, ac seculo quinto, quo Synesius et Prudentius alique vixerunt; ita hymnus in Christum salvatorem apud Clementem Alexandrinum antiquissimum exemplum hymnorum veteris ecclesiae atque adeo unicum poeseos hymnisonae e tribus seculis primis documentum nobis exstat. Quanquam ejusmodi copiiis veterem ecclesiam bene instructam fuisse indubium videtur; eae tamen temporum, immo persecutionum invidia sunt perditae, ita ut ne nomina quidem poetarum duobus exceptis memoriae tradita sint. Etenim Athenogenem Martyrem, incertae aetatis virum, de quo etiam infra dicitur, hymnum suis reliquisse e Basilio constat. Nepotem autem, episcopum in Aegypto fortasse praefecturae Arsinoiticae circa annum CCXL. degentem ¹⁾, virum pium et eruditum, chiliasmo, quem professus est et diligenter defendit, notum, multos hymnos, qui diu etiam post ejus mortem in usu essent, fecisse, auctor nobis est Dionysius, Alexandriae episcopus ²⁾.

1) Vid. Walch. Historie der Ketzereien. tom. II. p. 153.

2) Dionysius *περὶ ἐπαγγελιῶν* lib. II. init. (apud Euseb. hist. eccles. VII, 24. ed. Reading. p. 350.) Dionys. Alexandr. quae supersunt (ed. Simon de Magistris). Romae 1796. f. p. 70.: *ἐν ἅλλοις μὲν πολλοῖς ἀποδίδομαι καὶ ἀγαπῶ Νέπωτα, τῆς τε πίστεως — καὶ τῆς πολλῆς ψαλμωδίας, ἣ μέχρι νῦν πολλοὶ τῶν ἀδελφῶν εὐθυμοῖνται.* Quod Nepos *τῆς πολλῆς ψαλμωδίας* auctor fuisse hic dicitur, quasi ille psalmorum cantum duntaxat promoverit, πορ autem ὑμνος quosdam hymnos ipse composuerit, intelligit Simon de Magistris, de vita et scriptis Dionys. c. XXIV. l. c. p. XCVI. Sed altera haec interpretatio praestat; vid. Neander. hist. eccles. I, 3. p. 1096. not. 2.

1. a) invocatio v. 1 - 4. b) preces v. 5 - 10.
2. a) invocatio v. 11 - 28. b) preces v. 29 - 32.
3. a) invocatio v. 33 - 47. b) votum v. 48 - 66.

Ista partitio ut sententiarum consecutione definitur, ita metrica carminis constitutione probatur; cum membrorum certe priorum clausulae singulari metro insignitae sint. Quippe versus 4. 10. 28. 32., quibus priores partes finiuntur, paroemiaci sunt. Tum autem meri monometri usque ad finem sequuntur.

At quo loco et quo auctore celebratio illa instituta est? Num in hac tantum scriptura privatim, an et in publico a sanctorum coetu? De ea quidem re viri docti non consentiunt. Alii enim, in quibus est *Budeus*¹⁾, privatis tantum usibus Clementis Alexandrini sicut Gregorii Nazianzeni, Apollinaris aliorumque hymnos inserviisse statuunt, quandoquidem in conventibus primorum Christianorum non alii hymni, nisi qui e scriptura sacra desumpti essent, usitati fuerint. Alii contrarium statuunt vario modo. Quippe Georgio Bullo²⁾ hymnus Clementinus a Clemente e canticis sacris in primaeva ecclesia usurpatis desumptus vel certe ad eorundem imitationem compositus videtur. Eum secutus sed omissa ambiguitate Münterus³⁾ hymno a Clemente recepto antiquissimum ecclesiae cantum memoriae traditum esse arbitratur. At Nourrius⁴⁾ adeo hymnum nostrum in aede concione habita ab omnibus concinendum a Clemente propositum libroque Paedagogi sub junctum esse ex ipsius verbis demonstrare in animum sibi induxit; cujusmodi interpretationem Augustius⁵⁾ quoque dedit, quanquam posthac⁶⁾ de usu hymni in cultu divino dubitat, quia hymnus Clementinus, ut Orphicis cantibus quodammodo cognatus fortasse offen-

1) *Isagoge hist. theologica*. Lips. 1730. 4. p. 152. Idem statuit Jo. Godof. Baumann, de hymnis et hymnopoëis veteris et recentioris ecclesiae. Breae 1765. 8. apud Gerbertum de cantu et musica sacra, 1774. 4. T. 1. p. 75.

2) *Defens. fid. Nic. l. c.*

3) *Die Offenbarung Johannis* p. 32.

4) *Apparat. ad bibl. max. vet. patrum*. Paris, 1703. T. 1. p. 658.

5) *Archaeolog*, T. V. p. 336.

6) *Ibid.* p. 338. cf. p. 285.

derit et propter istam offensionem a Christianis, paganismi similitudinem abhorrentibus, non receptus sit.

At discernendum est! Duae sunt quaestiones, prior, num Clemens hymni auctor sit, altera utrum hymnus communi ecclesiae usui inservierit an minus?

Quod ad alteram quaestionem attinet, si primum rationes internas spectamus et quidem eam, quae de cognatione cum cantibus Orphicis sumta est; — hanc similitudinem viri docti Münsterus ¹⁾, Augustius ²⁾ et Bucheggerus ³⁾ asseruerunt quidem, sed non accuratius, qua re illam similitudinem constare velint, definierunt: excepto Bucheggero, qui *metrum hymni affinitatem haud obscuram cum Orphei carminibus prodere* opinatur. At metrum hymni Clementini anapaesticum est, contra hymni Orphici hexametris constant: quapropter hic affinitatem non video. Neque eam in ipso hymni argumento et sententiis percipere possum. Hae enim prorsus ad mentem Christianam inventae sunt et nemo a Pseudo-Orpheo eas petitas esse contenderit. Sed neque istum ansam hymni Clementini dedisse, ita nimirum, ut hic respectu Orphicorum hymnorum ex oppositione quadam prodierit, verisimile est: — id quod Augustius ipse statuere videtur, siquidem sententiam Joannis Frickii, quod poesis Christiana nullo modo a Graecis deducenda sit, in universum propositam, laudat eique adsentit ⁴⁾. Quid igitur cognationis restat?

1) Sinbilder u. Kunstvorstellungen der alten Christen. Fasc.I. p.16.

2) L. c.

3) De origine sacrae Christianorum poeseos Commentat. Friburg. Brisgov. 1827. 4. p. 28.

4) Augustii Archaeol. t.V. p.264. Frickius enim Orat. de sacra carminum divinorum hymnodia in Ejusd. Meletemat. var. ed. Alb. Frickius. Ulmae 1756. 4. p.507., postquam hymnos Clementis Alex., matutinum ac vespertinum Graecorum, deinde Prudentii, Ambrosii, Victorini memoravit, anquirens, unde Christiani morem hymnodiae sanctae hauserint, ita pergit: *Forte suspicabitur aliquis, accepisse Christi fideles a Graecis gentilibus hymnos Homeri, hynnos Orphicos, hymnos Callimachi aliosque diis consecratos...*; quorum quum foedam cernerent impietatem idololatricam, voluisse medelam plebibus suis adhibere dignissimam sanctos Christi athletas, ac proinde divinos illos veteres hymnos composuisse. Verum, absit absit tam abjecte, tamque inscite ut de sanctis fidelibus cogitemus. Longe est sublimior hymnorum sacrorum ortus etc.

Certe nihil quod paganismi proprium fuerit et a Christiana ecclesia alienum; sed id tantum, quod eadem illorum quasi constructio et compositio est, quod nimirum, sicut Orphici hymni indigitamenta sunt, cognominibus deorum mysticis constantes ¹⁾, ita Clementis hymnus invocationes Christi continet, idem fere cognominibus compositus. Atque haec videtur esse ratio, qua Münsterus quoque Clementis hymnum Orphicis similem esse voluit; quandoquidem alio loco cognomenta et invocationes hymni Clementini notans et hymnos Orphicos cum eo componens sensui illius aevi proprio utrosque accommodatos esse statuit ²⁾. At haec similitudo tam generalis est, quae etiam sine ullo hymnorum Orphicorum respectu oriri potuit; ut in ea certe ullam causam, quapropter hymnus Clementinus communi ecclesiarum usui inservire non potuerit, equidem agnoscere nequeam.

Atqui e contrario publicum istum usum demonstrare ex ipso aut hymno aut contextu viri docti sibi visi sunt. Quippe Münsterus ³⁾ ex internis rationibus carmen amoebaeum, a duobus choris decantatum, hymnum existimavit, quorum partes ita distribuit, ut primo choro v. 1 - 10, alteri v. 11 - 28; tum denuo primo v. 29 - 47 et alteri v. 48 - 66 tribuantur. At isti divisioni et metrica carminis ratio, de qua infra videbimus, obstat neque sententiarum ordines, quos supra indicavimus, ita sese excipiunt, ut ejusmodi divisio inde deduci aut modo admitti possit; quam proinde potius arbitrariam quam necessariam habeo. Tali igitur modo ex hymni indole ad publicum ejus usum consecutio fieri nequit.

Quod autem Nourrius et quanquam cum dubitatione etiam Augustius Clementem hymnum in coetu ecclesiastico ab omnibus concinendum proposuisse inter-

1) Conf. Scaliger. adnot. in Initia Orphei, in edit. Hermann. p. 599.

2) Offenbarung Joh. p. 32: — dieser Hymnus enthält aber doch keinen Stoff zur wahren Erbauung, und überhaupt fast nichts als Beinahmen und Anrufungen, und scheint in einem Geschmack verfasst zu seyn, der dem Zeitalter nicht fremd war, indem die meisten sogenannten orphischen Hymnen von derselben Beschaffenheit sind.

3) Offenbarung Joh. p. 35.

pretando affirmare sibi visi sunt, a vero prorsus aberrasse mihi videntur viri docti. Cum enim Clemens in fine Paedagogi dicat: *ἐπεὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶς καταστήσας ὁ Παιδαγωγὸς αὐτὸς ἐαυτῷ παρακατέθετο* cet., haec Nourrius sic interpretatus est: Clementem se auditoresque suos in ecclesiam a Paedagogo adductos declarare ac hymnum ibi ab omnibus concinendum subjunxisse. Scilicet *ἐκκλησία* hoc loco Nourrio est aut, ut Augustius interpretatur, coetus Christianorum ecclesiasticus, a quo hymnus (alterno cantu, ut Augustius cum Münstero sentit) cantatus sit: et haec vulgaris vocis *ἐκκλησία* significatio est ¹⁾; — aut ipsa aedes, in qua Clemens librorum, Paedagogi argumentum concionibus deinceps proposuerit: cui interpretationi id quidem concedendum est, hanc vim voci *ἐκκλησία* tribui posse, quippe quae Clementis tempore et apud Clementem ipsum ²⁾ aedis significatione jam usurpata sit. Attamen non vocabulum modo, verum res ipsa, sententiarum nexus et totius libri finis spectanda sunt. Haec autem spectantibus nobis interpretationem illam in utraque forma admitti non posse patefiet. Etenim cum Clementis Paedagogum homiliis compositum esse nullam veri speciem habet; tum Christus *εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶς καταστήσας* dicitur, minime quod Christianos in aedem ducat, sed quia divus Paedagogus infantes suos e gentilitate in ecclesiam id est suam sanctorumque communionem transduxerit: quamobrem etiam infantes nominantur, quatenus modo regenerati in vitam novam transierunt. Hunc esse sensum unica vox *παρακατέθετο* jam docet, quo Paedagogus eos, qui procul ab ipso erant, nimirum in gentilitate, secum conjunxisse atque in civium regni coelestis numerum adscivisse significatur: — sicut Cle-

1) Conf. Hospinian. De templis. Genet. 1672. f. lib. I. c. 8. p. 47.

2) Clemens nimirum Strom. lib. VII. c. 5. p. 846. ed. Potter. hac phrasi utitur: οὐ γὰρ τὴν τὸν τόπον ἀλλὰ τὸ ἄθροισμα τῶν ἐκλεκτῶν, Ἐκκλησίαν καλῶ. Quanquam Clementi h. l. vox *ἐκκλησία* diserte non i. q. *ἱερόν* = aedes significat, tamen id ipsum cavens illi voci hanc quoque vim convenire et posse tribui indicat. Cf. Basnage Annal. ad a. 213. §. IV. Tom. II. p. 268. Contrariam interpretationem tueretur Boehmer. XII. Dissertat. juris eccles. antiq. 1729. 8. Dissert. II. de antelucanis Christianorum coetibus. §. XX. p. 64.

mens ipse serioribus demum aetatis annis e pagano Christianus factus est ¹⁾. Docet etiam totus contextus, quippe cum paulo ante, ubi vox ἐκκλησία proxime praecedit, Clemens sic exhortetur ²⁾: ὦ τῆς μακαρίου θρόνων παιδαγωγίας· τὸ καλὸν τῆς Ἐκκλησίας πληρώσωμεν πρόσωπον, καὶ πρὸς τὴν ἀγαθὴν προσδραμώμεν οἱ νήπιοι μητέρα, — ubi manifesto ecclesia minime aedes neque coetus ecclesiasticus est, sed duntaxat communio sanctorum, quatenus Christus ei praeeat. Atqui cum propter sententiarum nexum illa vox in fine aliud quidquam significare nequeat, quam in loco memorato, haec vis extremo quoque loco vindicata est. — Ergo ut hymnus ipse, ita ejus quasi prooemium quoque de hymni usu, publicus an privatus fuerit, haud quidquam indicat.

At si contra externis, id est historicis argumentis hymnum in usu publico non posse adhibitum esse contenditur, quoniam tum temporis nondum cantus ab hominibus privatis compositi in coetibus ecclesiasticis admissi, verum cantus duntaxat e bibliis sacris petiti usurpati sint, ut statuit Buddeus, id male factum mihi videtur. Etenim verisimile est, immo constat, jam ex apostolorum aetate atque ipsorum auctoritate praeter psalmos in sanctorum coetibus hymnos quoque privatos esse cantatos. Nam diserte apostolus inter psalmos, hymnos et odas pneumaticas distinguit ³⁾, atque communi aedificationi ⁴⁾ psalmos subito et divinitus unicuique datos inservire vult ⁵⁾. Atque adeo praeter 'splendidum hymnum ab angelis cantatum, illud *Gloria in excelsis* dico; in ipso N. T. fortasse vestigia canticorum quorundam in ecclesia usitatorum inveniuntur, quippe quibus quanquam non metrum, tamen numerus quidam insit ⁶⁾, nimirum e. c. Ephes. V, 14:

1) Clément. Paedag. lib. II. c. 8. p. 205. l. 40. Euseb. Praeparat. evangel. II. 2. extr.

2) Paedag. III, 12. p. 310. l. 9. 10.

3) Coloss. III, 16. Ephes. V, 19. Cf. Augusti. Archaeolog. tom. V. p. 240 sqq.

4) ὅταν συνέρχησθε, inquit, ergo communi usui.

5) 1. Corinth. XIV, 26. Conf. Grot. ad Matth. XXVI, 30.

6) Vid. Rambach. Antholog. I. p. 33. Augusti. Archaeolog. V. p. 259.

Ἐγερταί ὁ καθεύδων, Erwache, der du schläfst
 Καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν, Und stehe auf vom Tode,
 Καὶ ἐμφανίσει σοὶ ὁ Χριστός. Dass Christus dich erleuchte.

et 1. Timoth. III, 16:

Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί, Gott ist geoffenbart im Fleisch,
 Ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, Beglaubigt durch des Geistes Kraft,
 ᾠφθῆ ἁγγέλοις, Erschienen seinen Boten,
 Ἐκηρύχθη ἐν ἔθνεσιν, Gepredigt den Völkern,
 Ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, Erkannt von der Welt,
 Ἀνελήφθη ἐν δόξῃ. Glorreich gen Himmel erlöh't.

Haec apostolorum aetate! At non modo plures exstant loci, qui paulo post Clementis Alexandrini aevum et ipso ejus tempore hymnos privatos publice in Christianorum conventibus cantatos esse testentur; sed e tempore adeo intermedio inter apostolorum et Clementis aetatem tale testimonium duplex reservatur: quos locos ad rem nostram illustrandam hic apponere juvabit¹⁾.

Antea autem memorandum est quod pro antiquissimo et disertissimo valeret testimonium, dummodo Therapeutas Christianam sectam fuisse eamque usum ecclesiarum hac in re secutam esse statui posset. Illi enim et novos et veteres hymnos in sacris suis conventibus deo cantasse feruntur. Quippe haec de iis Philo²⁾ refert: ὥστ' οὐ θεωροῦσι μόνον, ἀλλὰ καὶ ποιοῦσιν ᾠσματα καὶ ὕμνους εἰς τὸν θεὸν διὰ παντοίων μέτρων καὶ μελῶν, ἃ ὁρθοῖς σεμνοτέροις ἀναγκαιῶς χαράττουσι³⁾, et mox sacra eorum convivium post septenas hebdomades instaurata describens ait⁴⁾: καὶ ἔπειτα ὁ ἀναστάς (praeses convivii) ὕμνον ᾄδει πεποιημένον εἰς τὸν θεὸν ἢ καινὸν αὐτὸς πεποιηκὼς ἢ ἀρχαῖον τινα τῶν παλαι ποιητῶν. Μέτρα γὰρ καὶ μέλη καταλελοίπασι πολλὰ ἐπὶ τριμέτρων, προσοδίων, ὕμνων

1) Conf. Nourry. Apparat. T. I. Dissert. II. P. I. c. 7. §. 15. p. 413. Bulli Defens. fid. Nic. l. c. p. 189. Buchegger. Commentat. de origine sacrae Christianorum poeseos. §. 4. De origine publici poeseos sacrae usus in ecclesia Christiana. p. 31 sqq., ubi plurima testimonia diligenter collecta inveniuntur.

2) De vita contemplat. Opp. ed. Mangey. 1742. t. II. p. 476. l. 1.

3) Cf. ibid. p. 475. l. 20. ad quem locum vid. Dahl. Chrestomath. Philon. Hamburgi 1800. t. I. p. 230. not. i.

4) L. c. p. 484. l. 9.

παρασπονδείων, παραβωρίων, στασίμων, χωρικῶν, στροφαῖς πολυστρόφοις ἐν διαμεμετρομένῳ. Μεθ' οὖν καὶ οἱ ἄλλοι κατὰ τάξεις ἐν κόσμῳ προσήκοντι, πάντων κατὰ πολλὴν ἡτοιχίαν ἀκροασιῶν, πλὴν ὅποτε τὰ ἀκροτελεύτια καὶ ἐφύμνια αὐεῖν δέοι· τότε γὰρ ἐξηγοῦσι πάντες τε καὶ πᾶσαι¹⁾. Idem refert, qui Philonis hunc librum excerpserit Eusebius²⁾; cui si fidem habemus, illa Therapeutarum secta Christiana habenda est. At quamvis diserte, adeo vehementer Eusebius id asserat, tamen ad ipsum fontem, unde Eusebius hausit, Philonem dico, regressi non poterimus quin Therapeutarum ordinem duntaxat e Iudaismo profectum esse statuamus³⁾; cuius rei vel id in ipsis locis modo allatis indicium quoddam fuerit, quod hymni ab iis cantati non in Christum quoque, verum nonnisi in deum directi erant. Nihilominus quae de Therapeutarum ritibus hic notavimus ad propositum nostrum spectant, quatenus Eusebius, quanquam immerito, eos fuisse Christianos voluit. Hinc enim Eusebium in Therapeutarum ritibus nihil invenisse, quod cum aequali, quem ille existimavit, Christianae ecclesiae statu prorsus pugnaret, colligitur. Hymnorum igitur cantum, qualem Therapeutae instituerunt, principali ecclesiae Christianae ritui in aevo apostolico ex Eusebii sententia certe non contrarium fuisse, exoritur nobis praeiudicium⁴⁾.

1) Cf. de hymnis a duobus choris et singulis et permixtis post coenam in sacro pervigilio cantatis ibid. p. 481. l. 31 sqq.

2) Hist. eccles. II, 17.

3) Vid. Vales. ad Euseb. l. c. p. 68. Basnage hist. des Juifs. 1716. T. II. P. II. Liv. II. ch. 22. p. 596-649. inprimis §. 24. p. 643. 644. Cf. Sauer. De Essenis et Therapeutis Disquis. (inaugural.) Vratisl. 1829. 8. §. 32. p. 47.

4) Hanc Eusebii sententiam Valesius quidem improbat, not. ad Euseb. l. c.: Item quod ait (Philo) Therapeutas hymnos et cantica vario metrorum genere in honorem Dei composuisse, cadere non potest in primaevos illos Christianos. Serius enim novos hymnos contexere coeperunt, post Antoninorum scilicet tempora; cum viri docti sese ad nostram religionem applicuissent. Attamen adversus hoc iudicium de hymnorum Christianorum primordiis disputare non suscipiam, cum vir doctus manifesto sibi ipse contradixerit, ad Caji testimonium, Euseb. V, 28. p. 252. haec annotans: Ex his verbis apparet morem fuisse antiquissimum in Ecclesia, hymnos et psalmos in honorem Christi componere. Certe Plinius in epistola ad Trajanum auctor est, Christianos in unum convenientes Christo hymnos canere consuevisse.

Antiquissimum autem ritus illius ab ipsis Christianis celebrati testimonium est apud Plinium in illustri illa ad Trajanum epistola ¹⁾ exeunte anno CIV. scripta ²⁾: *Affirmabant (Christiani), inquit, hanc fuisse summam vel culpaе suae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire: carmenque Christo quasi Deo dicere* ³⁾ *secum invicem*: — quem locum Tertullianus ⁴⁾ et Eusebius ⁵⁾ transcripserunt.

Sequitur Justinus Martyr, qui in Apologia maiori, ad Antoninum Pium circa annum CL., ut Justinus ipse ait ⁶⁾, data sic loquitur ⁷⁾: *Ἄθροισμα μὲν οὖν ὡς οὐκ ἔσμεν, τὸν δημιουργὸν τοῦδε τοῦ παντός σεβόμενοι* — *μόνην δέξιν αὐτοῦ τιμὴν πάντην παραλαβόντες* — *ἐκείνῳ εὐχαρίστους ὄντας διὰ λόγον πομπᾶς καὶ ὕμνους πέμπειν*. Satis perspicitur, inquit editor ⁸⁾, hymnos hic vocari tum psalmos Davidis, tum a Christianis ipsis composita carmina, quae in ecclesia cantari solebant.

Tum duos presbyteros, temporum Clementis, utpote qui inter annum CCXI. et CCXVIII. obierit ⁹⁾, aequales, auctores habemus, quod ea aetate praeter psalmos Da-

1) Lib. X. ep. 97. etiam in Cotelier. PP. Apostol. ed. Cler. t. II. p. 181.

2) Vid. Masson vit. Plin. in Plinii Epist. ed. Cortii et Longolii p. LXXXII.

3) De voce *carmen dicere*, qua haud dubie non recitatio formulae precum, sed hymni cantus significatur, vid. Buchegger. l. c. not. aae. p. 33.

4) Apologet. c. 2.

5) Hist. eccles. III, 33. p. 128.

6) Apolog. I. c. 46. Opp. ed. Hagae Com. 1742. p. 71.; quam ille numerus neque distinctus videtur esse, neque certum calculum praebet, quoniam terminum a quo — nimirum annum, quo Christum natum esse Justinus censuerit nescimus. Ceterum hanc apologiam anno CXXXVIII. Dodwellus (Dissert. in Iren. p. 368.), anno CXXXIX. Pagius (Crit. ad a. 148. §. V. VI.) adjudicat. Anno circiter CL. autem eam scriptam esse censent Tillemontius (Mémoires t. II. p. 605–608. et p. 650. 651.) et Maranus (Opp. Justin. praefat. P. III. c. V. §. IV. p. LXXXI.).

7) Apolog. I. c. 13. l. c. p. 51.

8) Prudentius Maranus l. c. not. b.

9) Coellin. in Ersch. et Gruber. Encyclop. s. v. Clemens. t. 18. pag. 6.

vidicos hymni quoque a privatis compositi in Christianorum conventibus canebantur: alterum Tertullianum Carthaginiensem, alterum Cajum Romanum. Ille quidem in Apologetico anno CXCVIII. medio circiter secundum sententiam Moshemii ¹⁾ scripto conviviorum a Christianis institutorum rationem describens, *Post aquam manulem et lumina*, inquit ²⁾, *ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere*; — qua voce duplex canticorum genus, psalmi e scriptura sacra sumti et hymni a convivis ingeniosis compositi, indicatur ³⁾. Caji autem testimonium, quo adversus Artemonitas, qui ante Zephyrinum episcopum Romanum Christo ut deo honores tributos esse negarent, affirmatur, antiquitus Christo ut deo hymnos esse cantatos; illud igitur testimonium exstat apud Eusebium ⁴⁾: *ψαλμοὶ δὲ ὅσοι καὶ ᾠδαὶ ἀδελφῶν ἀπαρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖσαι* ⁵⁾ *τὸν λόγον τοῦ θεοῦ τὸν Χριστὸν ὑμνοῦσι θεολογοῦντες*. Eusebius quidem hujus adversus Artemonitas scriptoris nomen non tradidit, sed eum tantum scriptorem antiquissimum nominat. Atqui cum Theodoretus ⁶⁾ librum vetustum contra Artemonis et Theodoti haeresin ὁ σμικρὸς Λαβύρινθος inscriptum exstare referat, Photius ⁷⁾ autem a Cajo Presbytero librum, cujus titulus ὁ σμικρὸς Λαβύρινθος sit, scriptum esse tradat; plerique viri docti in eam sententiam iverunt, ut antiquissimum illum apud Eusebium scriptorem et Cajum Romanum a Photio nominatum eundem esse statuerent ⁸⁾.

1) Commentat. de aetate Apologetici Tertulliani et initio persequutionis Christianorum sub Severo. in Ejus Dissertat. ad Hist. Eccles. pertinent. vol. I. ed. II. 1743. Disquisitionis summa datur §. XXX. p. 78 - 81.

2) Apologet. c. 39.

3) Cf. Havercamp. ad Tertullian. Apolog. Lugd. Bat. 1718. p. 335. not. 95.

4) H. e. V, 28. p. 252. Routh. Reliquiae sacrae, Oxon. 1814. vol. II. p. 7. 8.

5) Cf. Münter. Sinnbilder und Kunstvorstellungen der alten Christen., Fasc. I. p. 85.

6) Haeret. fabul. lib. II. c. 5.

7) Biblioth. cod. 48. ed. Bekker. p. 11, b. extr.

8) Walch. Historie der Ketzereien. P. I. p. 567. §. VI. Routh. l. c. p. 18 - 20. Conf. quae animadvertit Keil in Fabric. - Harl. Bibl. Gr. vol. VII. p. 285. not. 23.

Quae sententia etsi rejicitur, temporis tamen definitio manet, ita ut, nisi Cajus ipse, certe ejus aequalis sit scriptor adversus Artemonis haeresin. Hic enim scriptor rem narrat ¹⁾, quae Natalio confessori accidit, idque Zephyrini episcopi Romani tempore; praefatur autem, sua aetate cum Natalium vixisse tum ipsum illud facinus gestum esse ²⁾. Ipse igitur scriptor Zephyrini tempore vixit, qui cum anno CCXVIII. obierit, Caji Romani et Clementis Alexandrini aequalis fuit scriptor ille apud Eusebium non nominatus ³⁾. Quae cum ita sint, Cajus aliisque scriptor initio seculi tertii superstes, quod non modo ipsius tempore sed ἀπαρχῆς a fidelibus Christus hymnis celebratus sit, auctor nobis est probatus.

Quid autem, quod Clemens ipse hymnos a privatis hominibus compositos non modo memorat, sed etiam communem eorum usum haud obscure testatur? Illud quidem his verbis fit ⁴⁾: καθ' ὅλου τοίνυν οὐδεμίαν ὠξεί θεοσεβείαν, οὔτε ἐν ὕμνοις, οὔτε ἐν λόγοις, ἀλλ' οὐδὲ ἐν γραφαῖς ἢ δόγμασιν, ἢ μὴ πρέπουσα περὶ τοῦ θεοῦ ὑπόληψις ⁵⁾, quae ideo notatu digna sunt, quod diserte hymni, sermones, scripturae et dogmata distinguuntur, unde non hymnos e scriptura sacra petitos sive psalmos, sed hymnos novos a Christianis compositos intelligi sequitur. Praecipue autem memorabilis est vox Clementis mox sequens, quae communem hymnorum in sacris celebrandis usum, quamquam non directe, optime nos docet. Locus iste est ⁶⁾: ἅπας δὲ ὁ βίος αὐτοῦ, πανήγυρις ἁγία. ἀντίκα θυσίαι μὲν αὐτῷ εὐχαὶ τε καὶ αἶνοι καὶ αἱ πρὸ τῆς ἐστιάσεως ἐντεύξεις τῶν γραφῶν· ψαλμοὶ δὲ καὶ ὕμνοι παρὰ τῶν ἐστιάσιον πρὸ τε τῆς κοίτης· ἀλλὰ καὶ νύκτωρ εὐχαὶ πάλιν. Gnostici vita hic describitur, cujus momenta haec inducuntur: preces et laudes; quae ejus

1) Apud Euseb. V, 28. p. 253.

2) ὑπομνήσω γοῦν πολλοὺς τῶν ἀδελφῶν πρᾶγμα ἐφ' ἡμῶν γεόμενον· — Νατύλιος ἦν τις ὁμολογητὴς οὐ πάλαι, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἡμετέρων γεόμενος καιρῶν.

3) Cf. Routh. l. c. p. 19.

4) Strom. VII, 7. p. 853. l. 12 - 15.

5) Conf. ibid. p. 851. l. ultim. πλούμεν ὕμνοῦντες.

6) Strom. VII, 7. p. 860. l. 46 - p. 861. l. 2.

sacrificia sint, ante cibum scripturarum lectio, psalmi et hymni dum cibus sumatur et antequam eatur cubitum, etiam noctu rursus orationes. Haec igitur de vita singuli gnostici privata dicuntur. At nominatur illa vita *πανήγυρις ἁγία*. Quenam ista panegyris est? Simile dictum exstat Gregorii Nazianzeni in Tetrastichis ¹⁾: *Πανήγυριν νόμιζε τόνδε τὸν βίον*, — cuius sensus est, ut vita cum nundinis comparetur. Sed ea vis in Clementis loco minime obtinere potest, id quod cum universus contextus tum appositum *ἁγία* demonstrat: immo *πανήγυρις* ut proprie est concio sive coetus diem festum agens, ita haec notio in ipsam diei festi celebrationem transfertur. Proinde cum *πανήγυρις ἁγία* hoc loco nihil aliud nisi sacram festivitatem significare possit, hanc sententiam vox illa exprimit: *tota ejus vita dies festus est*, sicut Chrysostomus dicit ²⁾: *ἐορτῆς γὰρ ἡμῶν ὁ καιρὸς ἅπας*. Itaque dies festi in vulgari vita et ab hominibus pisticis ita celebrantur, quomodo gnosticus universam vitam degit; cui cum psalmi et hymni proprii sint, etiam communi Christianorum usu hymnos praeter psalmos in diebus festis, nimirum dominicis, stationum aliisque tunc temporis cantatos esse sequitur. Quae consecutio ullam dubitationem non admittere mihi quidem videtur.

Deinde Origenes, Clementis Alexandrini discipulus ³⁾, in opere adversus Celsum, quod regnante Philippo Arabe scripsit ⁴⁾, hymnorum apud Christianos usum pulcherrime ita illustrat ⁵⁾: *ὑμνοὺς εἰς μόνον τὸν ἐπὶ πᾶσι λέγομεν θεὸν καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ λόγον καὶ θεὸν καὶ ὑμνοῦμέν γε θεὸν καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ, ὡς καὶ ἥλιος καὶ σελήνη καὶ ἄστρα καὶ πᾶσα ἡ οὐρανία στρατία· ὑμνοῦσι γὰρ πάντες οὗτοι, θεῖος ὄντες χορός, μετὰ τῶν ἐν ἀνθρώποις δικαίων τὸν ἐπὶ πᾶσι θεὸν καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ*.

Quod de Nepote episcopo, hymnorum poeta, qui eodem tempore vixit, ejusque hymnis circa idem tempus memoratur, jam supra initio vidimus.

1) Tetrast. IX. Opp. Colon. 1690. t. II. p. 156. Vid. Cyri Nicet. Comment. ad h. l. ibid. p. 1410.

2) Hom. XV. in ep. 1. ad Corinth. §. 3. Montf. t. X. p. 129. a.

3) Euseb. VI, 6. p. 264.

4) Euseb. VI, 36. p. 299.

5) Lib. VIII. c. 67. ed. Ruaci t. 1. p. 792.

Denique Synodi, Antiochiae anno ¹⁾ CCLXIX. congregatae, epistola a Malchione Presbytero concepta ²⁾, ex parte memoriae tradita est, qua hymnos in Christum cani solitos vetuisse Paulus Samosatenus arguitur ³⁾: *παλμούς δὲ τοὺς μὲν εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν παΐσας, ὡς δὴ νεωτέρους καὶ νεωτέρων ἀνδρῶν συγγράμματα* ⁴⁾, quae criminatio ipsa novatos hymnos in Christum tum cani solitos testatur.

Tot igitur testimonia e tribus primis seculis et ex ipso aevo Clementino exstant, quibus etiam privatos hymnos in coetibus Christianorum cantatos esse persuasum nobis sit. Etenim ad testimonia illa confirmanda bene animadvertendum est, in Tertulliani et Caji loco et Synodi Antiochenae epistola discrete novorum hymnorum cantum memorari ⁵⁾, atque ipsum Nepotem ut poetam nominari; a ceteris autem, excepto Justino et Clemente, testibus, nimirum Plinio et Origene, hymnos in Christum ut deum directos significari. Atqui cum ejusmodi hymni in scriptura sacra non inveniantur, praeter psalmum XLV., si is pro Messiano habetur ⁶⁾, de quo tamen solo illa dicta intelligi non possent, — ceteri enim psalmi et loci Messiani non hymni sunt, directi in Christum ut deum; haec quoque testimonia hymnorum novatorum in Christianorum coetibus usum significant.

Atqui cum id quidem constet, Clementini autem hymni argumentum tali usui conveniens appareat, id quidem dicemus: posse Clementis hymnum huic usui communi inservisse. Sed plus dicere nobis non licet. Nam revera eum ita esse usurpatum, nobis non traditum est.

1) Galland. bibl. Patr. t. III. Proleg. c. XVI. §. II. p. XXXIX. Routh. Rel. s. vol. II. p. 492.

2) Hieronym. de V. I. c. 71.

3) Epist. Synod. Antioch. ad Dionysium Rom. et Maximum Alexandr. episcop., apud Euseb. VII, 30: p. 362. Mansi Concil. t. I. p. 1098. Galland. bibl. Patr. tom. III. p. 560. Routh. Rel. s. vol. II. p. 481.

4) Vid. ad h. l. Routhii not. l. c. p. 505. Münter. Offenbarung Joh. p. 27. August. Archaeolog. t. V. p. 268 - 270.

5) Tertullian.: *ut quisque — de proprio ingenio potest.* Cajus apud Euseb.: *ὅσαι ἀδελφῶν ἀπαρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖσιν.* Synod. Antioch.: *ὡς δὴ νεωτέρους.*

6) Cf. Hebr. I, 8. 9.

Sed quænam hujus hymni origo est? Possit fieri ut Clemens hymnum istum publico usu frequentatum acceperit et in librum suum receperit. Aut e contrario. ut hymnus a Clemente compositus ex ejus opere in publicum usum transierit. De hymni auctore antiquitatis testimonia quidem, quantum mihi compertum est, non exstant; nisi quis antiquissimi illius apud Eusebium scriptoris verba, quibus Clemens Christi divinitatem adseverasse dicitur¹⁾, ad hymnum nostrum referat; quod haud inepte factum sit, cum, quanquam et alibi apud Clementem²⁾, tamen in hymno nostro præcipue Christi dignitas divina celebretur³⁾. Sed etsi nemo Clementem diserte auctorem profitetur, neque tamen quisquam eum negat auctorem aut alii carmen tribuit. Quod enim recentiore tempore factum est, ut hymnus iste Clementinus Antigeni vel Athenogeni Martyri adscriberetur, ratione non data, nullo fundamento historico niti, immo ingenii conjecturando dediti esse lusus videtur. Quippe illum auctorem refert Cangius⁴⁾ his verbis: „— qui quidem in Cod. Regio et in Horologio Graecorum vocatur Antigenes Martyr (is Clementis Alexandrini ævo vixit ejusque ad calcem Protreplici [sic!] extat etiam Hymnus in honorem D. N. J. C.).“ Sed primum Cangius videtur nominis similitudine de-

1) Euseb. V, 28. p. 252. — λέγω δὲ Ἰουστίνου καὶ Μιλτιάδου καὶ Τατιανοῦ καὶ Κλήμεντος καὶ ἑτέρων πλειόνων, ἐν οἷς ἕκαστος θεολογεῖται ὁ Χριστός. Haud dubie Clemens hic memoratus est Alexandrinus, quanquam Routhio (Rel. s. II. p. 21.) ea interpretatio non displicet, secundum quam Clemens Romanus h. l. indicatur. — Ceterum verbum *θεολογεῖν* h. l. minime ambiguum neque amplo sensu positum est, ut opinatur Jo. Schulthess: Symbolae ad internam criticen librorum canonic. etc. Turici 1833. vol. II. p. 99.; sed significatione Christianae antiquitati usitata est deitatem alicui asserere et inprimis deitatem filii, vid. Suicer thesaur. s. v. *θεολογέω* II, c. Hunc usum vocis *θεολογεῖν* bene illustrat locus Origenis ab Augustio Archaeol. t. V. p. 264. allatus, contr. Cels. IV, 99. extr. p. 577.: θεὸς δὲ δοῖν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ὃς ἐστὶ θεὸς λόγος καὶ σοφία καὶ ἀλήθεια καὶ δικαιοσύνη καὶ πάν ὅτι ποτὲ θεολογοῦσαι περὶ αὐτοῦ quasi ἱερὰ γράφαι.

2) E. c. Protrept. c. 12. p. 93. ed. Potter. Paedag. lib. I. c. 2. init. p. 99. Strom. lib. VII. c. 2. p. 831. 832. Cf. infra not. ad v. 36.

3) Cf. Coelln. in Ersch. et Gruber. Encyclop. I. c. p. 5.

4) Du Fresne dominus Du Cange Glossarium ad scriptores med. et infim. Graecit. Lugd. 1688. t. II. in Addend. p. 123. s. v. *λυχνιών*.

ceptus Antigenem M. pro Athenogene posuisse, id quod et Gerbertus ¹⁾ notat et interrogatione sua „an Athenogeni?“ Fabricius ²⁾ innuere videtur. Deinde autem vel Athenogeni carmen nostrum tribuendum esse probari non ullo modo potest. Quippe Athenogenis hymnus apud Basilium Magnum ³⁾ memoratur isto modo: *εἰ δέ τις καὶ τὸν ὕμνον Ἀθηνογένους ἔγνω, ὃν ὥσπερ τι ἀλεξήτριον τοῖς συνοῦσιν αὐτῷ καταλέλοιπεν, ὁρμιῶν ἤδη πρὸς τὴν διὰ πυρὸς τελείωσιν, οἶδε καὶ τὴν τῶν μαρτύρων γνώμην ὅπως εἶχον περὶ τοῦ πνεύματος*. At de hoc Athenogene ex antiquitate nihil constat, nisi quod in Menologio Graecorum ⁴⁾ ad diem XVI. Julii Athenogenes quidam martyr memoratur, qui Sebaste ortus, Diocletiano imperante postremum gladio finem acceperit. Porro Athenogenem quendam martyrem in Martyrologio Romano ad diem XVIII. Januarii Baronius retulit ⁵⁾. Sed fueritne jam geminus Athenogenes an unus isque a Basilio laudatus, ut existimant Basili editors Benedictini ⁶⁾ et Bollandistae ⁷⁾, — nullo justo modo Athenogeni, de quo dicit Basilius, hymnus Clementinus adjudicari potest. Primum enim de ipsius aevo nihil quidem constat; at si eum sub Diocletiano passum esse secundum Menologium Graecorum statuimus, a Clementis aetate tam distat, nimirum toto seculo serior est, ut hic ejus hymnum ullum recipere non potuerit. Sed fac ut Clementis tempore vixerit, quod, qua auctoritate non dicit, Thomas Smith statuit ⁸⁾; tamen hymnus a Basilio memoratus minime noster esse potest, quippe cum ille manifestare dicatur, quid martyres de spiritu

1) De cant. et music. s. t. I. p. 75.

2) Bibl. Graec. ed. Harl. vol. VII. p. 122. not. a.

3) De Spirit. S. c. 29. §. 73. ed. Benedict. t. III. p. 62.

4) Ed. 1727. Urbini. P. III. p. 171.

5) Vid. Act. Sanctorum Bolland. ad Januar. t. II. p. 189.

6) Not. c. ad l. c.

7) Ad d. XVII. Jul. tom. IV. ed. 1725. p. 216-219. inprimis §. III.

8) Miscellan. Londini 1686. 8. p. 152. Routh. Rel. s. vol. III. p. 300. Haec temporis definitionem adeo ad Basilium ut auctorem deducit Routh. l. c. p. 302.; is autem error videtur, Basilius enim ejusmodi nihil memorat.

sancto statuerint, in Clementino autem hymno de spiritu sancto ne verbum quidem proferatur. Sin vero aliquis ratiocinari vellet: Quandoquidem Athenogenes hymnum in spiritum sanctum fecit, probabile est, ejus quoque esse hymnum in Christum a Clemente memoriae traditum; conclusionis hujus monstruose deductae quisque videret inanitatem.

At accuratius spectemus, num hymnus iste alius opus esse possit. Cum testes neque secundi neque adversi exhiberi possint, ad internam rationem nos convertimus. Atqui hujus hymni cum praecedentibus nexum considerantibus nobis verisimile, opinor, erit, quanquam Münsterus negat ¹⁾, ejus originem a Clemente ipso esse deducendam. Quatenus quidem Clemens hymnum inducit gratias persolventem, quod in ecclesia nos constituens Paedagogus sibi ipsi conjunxerit; aptum videri potest, scriptorem ab ipso ecclesiastico usu hymnum esse mutuatum. Attamen haec ratio, quippe quae verbis haud bene satisfaciatur, non placet. Etenim si dicit Noster: *καλῶς ἂν ἔχοι ἡμᾶς — μισθὸν εὐχαριστίας δικαίας κατάλληλον ἀστέιου παιδαγωγίας αἶνον ἀναπέμψαι κυρίῳ*, haec verba vix alio modo posse intelligi videntur, nisi ut Clemens se ipse hymni auctorem profiteatur, quo modo Gerbertus quoque interpretatur ²⁾. Neque aliter fieri potuit. Ista enim non adeo magna Christi Paedagogi celebratio foret, hymnum aliunde petitum transscribere; sed ea vera et digna celebratio est, si proprio Marte, id est propria Musa Siona deo laudes hymnique offeruntur. Laudatur quidem deus in Christianorum coetibus eo ut aliorum carmina canantur; sed aliud est legere atque canere, aliud exscribere hymnos et eos quidem, qui cuique praesto sunt. Etenim si hymnus Clementinus communi usu frequentatus fuit, unusquisque eum novit et possidere potuit. Tum operae pretium facturus non fuisset scriptor, si tale carmen operi subiecisset. Quid, si quis hodie, postquam de dei gratia et donis egit, operis clausulam hanc faceret: „Jam nobis convenit, ut deum potentem benignumque celebremus“ et tum carmen, quod incipit: „Te deum

1) Offenbar. Johannis p. 31.

2) De cant. et mus. s. t. l. p. 75.

laudamus" subjiceret? Id nobis quidem non concinnum videretur. Idem de Clemente statuentes hymnum in fine Paedagogi ab eo positum etiam ab ipso compositum esse censemus.

III. DE METRO HYMNI.

Metrum hymni Clementini est anapaesticum, quatuor generibus constans, monometro, dimetro acatalecto, dimetro brachycatalecto et paroemiaco; quod vulgo ita constituitur, ut legantur

III	dimetri anapaestici brachycatalecti . v.1	— 3
I	paroemiacus	4
V	monometri	5 — 9
I	paroemiacus	10
XVII	monometri	11 — 27
I	paroemiacus	28
III	monometri	29 — 31
I	paroemiacus	32
VIII	monometri	33 — 40
I	dimeter	41
III	monometri	42 — 44
I	dimeter	45
XVII	monometri	46 — 62
I	dimeter	63

At cum nulla prorsus causa sit, si ceterum monometri a versu tricesimo tertio usque ad finem habentur, horum binos ter coniungendi itaque dimetris monometrorum ordinem interrumpendi; tres dimetros istos, nimirum v. 41. 45. 63, qui nullo jure irrepserunt, secui et monometros pro iis restitui; ita ut hymnus noster pro vulgari sexaginta trium versuum numero sexaginta sex versus habeat. Secundum hanc constitutionem versus numerabo.

Sicut continui tot monometri gliscente barbarie demum compositi sunt, quo metro Synesius tres hymnos, tertium, quartum et decimum ¹⁾, scripsit ²⁾, ita collapsae

1) Secundum ordinem, quem in edit. Petavii Lutet. 1612. obtinent. In edit. Canteri iidem hymni primo, secundo et decimo loco collocati sunt.

2) Cf. Synes. ed. Canterus p. 13. Hermann. Element. doctrin. metr. p. 370.

artis vestigia etiam in singulorum versuum constitutione percipimus, quanquam versuum structura apud Nostrum nondum ejusmodi est, qualis* seriore tempore fuit, ut nimirum syllabae tantum numerarentur, non ad modum componerentur.

Atqui cum in metro anapaestico quovis loco anapaestus et pro eo spondeus, dactylus et proceleusmaticus poni possit, ergo haec dipodiae anapaesticae forma sit:

$$\overline{v} \overline{v} \left| \frac{1}{vv} \overline{v} \overline{v} \right| \frac{1}{vv}$$

etiam noster poeta quovis loco et anapaestum et spondeum posuit. Notandum autem est,

1. Clementem, sicut Synesium ¹⁾, nonnisi in priori monometri pede, non in altero, dactylum, qui in catalecticis versibus apud Nostrum non invenitur, habere. Istum dactylum

a) vulgo spondeus excipit, unde versus adonius existit:

v. 18. Σῶτε^ρ Ἰησοῦ 33. Ἰγνια Χριστοῦ

27. Κύματος ἐχθροῦ 42. Χριστὸς Ἰησοῦ

semel trochaeus v. 6. Παῖδας ἄγειρον.

b) Semel, quod alias raro fit ²⁾, dactylo anapaestus succedit:

v. 52. Πνεύματι δροσερῷ

prior pes enim justus dactylus est, quoniam haec muta cum liquida (δρ) positionem non efficit.

2. Cum ultimam syllabam brevem admittat poeta noster, evenit,

a) ut trochaeus pro spondeo in fine monometri occurrat, sed semel tantum versu sexto modo laudato.

b) ut tribrachys pro anapaesto positus sit, ut apud Synesium. Nimirum in fine versuum:

9. 14. 16. 20. 21. 35. 36. 37. 43. 47. 49. 61.

istorum autem in tribrachy terminantium versuum numerus deminuitur, si in priore hymni parte pro monometris dimetri statuuntur, de quo mox videbimus.

At quod adeo medio in versu tribrachys ter ponitur, poetae venia dari non potest, sed manifesto pro vitio habendum est:

1) Vid. Hermann. Element. l. c.

2) Vid. Hermann. Element. p. 376. 377.

in primo pede, v. 31. Ἄγριε, ἡγοῦ

in tertio pede, v. 4. Ποιμὴν ἀρνῶν βασιλικῶν.

et v. 32. Βασιλεῦ παίδων ἀνιεπαίων.

Huc non pertinet prior pes versus 35: Λόγος ἀέ-
ναος. Etenim quanquam simplex ἀέ priorē syllabam
brevem habet, eadem tamen in hoc composito produci-
tur ¹⁾).

3. Quod denique semel creticus et semel iambus in
hymni editionibus occurrit,

creticus, v. 3. Οἶαξ νηπίων ἀνρεκής

iambus, v. 65. Ψάλλωμεν ὁμοῦ (quatenus nimirum
haec forma pro aor. secundo ha-
betur)

librariis imputandum videtur. Quare conjectura, utra-
que Canteri, haec vitia removi. Vid. not. ad h. v.

Alia res est duorum versuum, in quibus prior pes
trochaeus esse videri possit,

v. 37. Φῶς αἶδιον

v. 61. Παῖδα κρατερόν.

Enimvero etiam in verbo αἶδιον, ut supra in verbo
ἀένναος, quanquam radix ἀεί iambus est, prima syllaba
producitur ²⁾, ita ut prior pes v. 37. justus spondeus
sit. Deinde e vulgari quidem mensura, quoniam literis
κρ positio non oritur, παῖδα v. 61. trochaeus est. At
cum vulgo Ionum more omnino per mutam cum liquida
positio efficiatur, etiam hic praesertim cum ictus acce-
dat, illa productio poetae nostro concedi potest.

Haec de singulorum versuum mensura!

Jam universi carminis constitutionem respicientes nos
paroemiaci monometris inserti movent, quae alibi dime-
trorum in systemata conjunctorum clausulam efficiunt.
At accuratius indagentibus, opinor, placebit etiam hic,
nimirum in priore hymni parte dimetros et proinde adeo
systemata legitima statuere. Cujus rei si normam quae-
rimus ³⁾, omnino in versuum systematis singula membra

1) Id probatur e. c. versu Hesiod. Op. et D. 595: Κρη-
νης τ' ἀενάου etc.: cujusmodi productionis causam generalem an-
notat Buttmann. Gramm. Gr. max. §. 7. not. 18. n. 2. t. I. p. 40.

2) Sic est apud Hesiod. Scut. Herc. v. 810: Οἱ μὲν αὖ αἶ-
διον εἶχον πόνον.

3) De versuum anapaesticorum in systematis structura vid. quae
nuper disseruerunt G. Hermann in Jahrbücher der Literatur.

hiatu, syllaba ancipiti et interpunctione sive sensu disjungi constat. Jam quando in systemate hiatus et syllaba anceps prorsus evitantur, numerus continuus existit, cui id inprimis proprium est, ut nullo loco positio cesset. Talis continuïtas in anapaestorum systematis vulgo obtinet, in quibus omnes anapaesti ab initio usque ad paroemiacum sine ulla pausa (nam in diacresibus pausa non statuitur) decurrunt; excepta ea, quam sensus requirit: huic enim semper, etiam in versuum recitatione satisfaciendum est. Hinc sequitur, in ejusmodi systematis legitimis singula membra duntaxat ad sensum esse terminanda: quomodo e. c. in Aeschyli Eumenidibus Müllerus systemata anapaestica constituit. Atqui si legitima haec systematum anapaesticorum constructio ita mutatur, ut aut hiatus aut syllaba anceps aut utrumque admittatur, tum continuïtas sublata est, tum etiam inter ordines ita directos ulli positioni locus dari nequit. Quae si ita sunt, singulorum ordinum constitutio eo principio nititur, ut secundum notas illas, simul habita sensus ratione, ii definiendi sint.

Quodsi ad terminos ordinum definiendos in hymno nostro de hiatu et syllaba ancipiti inquirimus; primum hiatum a poeta admissum esse inveniemus et quidem in fine dipodiarum, quater:

- v. 33-34. Ἰγνία Χριστοῦ | Ὀδὸς οὐρανία
- v. 48-49. Οἱ νηπίαχοι | Ἀταλοῖς στόμασιν
- v. 52-53. Πνεύματι δοοσερῶ | Ἐμπιπλάμενοι
- v. 53-54. Ἐμπιπλάμενοι | Αἶνους ἀφελείς.

At idem hiatus ut in media dipodia occurrat, poeta commisit, nimirum quater:

- v. 11. Βασιλεῦ ἁγίων
- v. 31. Ἄγιε ἡγοῦ
- v. 42. Χριστὲ Ἰησοῦ
- v. 43. Ἰᾶτα οὐράνιον.

Itaque omnino hiatum non evitavit, sed ei locum dare sibi condonavit. Id quidem vitiosum: sed quod in mediis dipodiis peccavit, id etiam in fine dipodiarum (siquidem numerus continuus esset) peccasse potest.

Quapropter, cum promiscue hiatus occurrat, ad terminos ordinum definiendos inservire apud Nostrum nequit.

Alia syllabae ancipitis ratio est. Syllaba enim natura brevis, ut antea memoratum, in fine dipodiarum, ubi alias longam syllabam metrum postulat, terdecies locum habet, ita quidem, ut octies, nimirum

vers. 9. 14. 16. 20. 21. 36. 43. 61.

ultima syllaba positione per initium sequentis dipodiae produceretur, si numerus continuus statueretur; — et quinquies, nimirum

vers. 6. 35. 37. 47. 49.

positione nullo modo accedente, brevis maneat. Atqui syllaba anceps in quinque his locis omnino numerum continuum non esse demonstrat. Quod enim in ipsis mediis dipodiis ter syllaba brevis pro longa usurpata est, ut supra notavi, pro exceptione ac vitio habendum est neque hanc normam abrogare potest. Quare in dimetrorum et monometrorum ordines carmen distribuendum erit: quo facto inter diversos ordines nulla positio valebit. Quodsi in justa metrorum constitutione octo illi versus in fine ordinum collocabuntur; hic positio non obtinebit, verum in iis quoque syllaba ultima brevis erit.

Hanc igitur normam sequentes et membra sententiarum respicientes si versus disjungimus; quatuor primi versus ad vulgarem modum retinebimus. Hi enim sensu bene distincti sunt neque in dimetros redigi aliove modo constitui possunt.

Qui autem sequuntur versus a quinto usque ad tricesimum secundum, vulgo monometri tribus interpositis paroemiis, rectius, ut dimetri existant, conjunguntur. Etenim binorum monometrorum istorum compositioni neque prosodia obstat et sensus valde favet. Prosodia non obstat: nam ut poeta ultimam syllabam brevem admisit, quae autem in medio versu locum habere non potest; ita tamen illa conjunctione minime syllaba brevis in medium versum inducitur, cum earum dipodiarum, quae tum in initio dimetri locum obtinent, nulla in tribrachy terminet. Nam una illa v. 21. *Περόν οὐράνιον*, cum sequenti composita, ultimam suam syllabam positione longam accipit. Sensus autem, ad quem res praecipue decernenda est, admodum fovet, adeo flagitat illam dipodiarum compositionem. Nam exceptis

duobus versibus, 11. et 14., qui ideo monometri retinendi sunt, in tota hac parte semper binae dipodiae arcte cohaerent, ut unam sententiam exprimant, quarum sententiarum membra, si monometri statuuntur, male dirimuntur. At dimetris fictis omnia bene cohaerent et procedunt. Tali distributione jam tria systemata dimetrorum legitima oriuntur, a poeta eleganti modo ita composita, ut dimetrorum ordinem extremo semper monometer sequatur, quem tum clausulam faciens basis anapaestica excipiat. Ad hanc igitur normam priores versus 5-32 ita rectius constituere mihi visus sum :

- Στόμιον πώλων ἀδαιῶν,
 Πτερόν ὀρνίθων ἀπλανῶν,
 Οἶαξ νηῶν ἀτρεκέως,
 Ποιμήν ἀρνῶν βασιλικῶν
 5 Τοὺς σοὺς ἀφελεῖς παῖδας ἄγειρον, 5
 Δινεῖν ἀγίως, ὑμνεῖν ἀδόλως
 Ἀνακοῖς στομασίην.
 Παῖδων ἡγήτορα Χριστόν. 10
 Βασιλεῦ ἀγίαν,
 10 Λόγε πανδαματωρ πατρὸς ὑψίστου,
 Σοφίας πρύτανι,
 Στήριγμα πόρων αἰωνοχαρές, 15
 Βροτέας γενεάς σῶτερ Ἰησοῦ,
 Ποιμήν, ἀροτήρ, οἶαξ, στόμιον, 20
 15 Πτερόν οὐράνιον, παναγοῦς ποιμνης,
 Ἄλιεῦ μερόπων τῶν σωζομένων,
 Πελάγους κακίας ἐχθρὺς ἀγνοῦς 25
 Κύματος ἐχθροῦ
 Γλυκερῇ ζωῇ δελεάζων
 20 Ἦγού προβάτων λογικῶν ποιμήν, 30
 Ἄγιε, ἦγού,
 Βασιλεῦ, παίδων ἀνεπάφων.

Jam meri monometri usque ad finem sequuntur. In sequentibus enim versibus illa compositio fieri nequit. Nam ibi non, ut in praecedente parte bini monometri sensu cohaerent, immo monometris in dimetros mutatis interdum monometri, qui sensu cohaerent, in diversis dimetris positi, versu disjungerentur. Neque id prosodica ratio admittit. Tribachys enim cum saepius monometri clausulam efficiat, binis monometris conjunctis in medium versum induceretur. Quod quanquam ter apud poetam nostrum occurrit, tamen pro vitio haben-

dum; ejusmodi vitia autem versuum conjunctione augere nobis non licet.

IV. SYLLABUS CODICUM MSS.

Cum a duobus codicibus mss., ut supra notatum, Clementis hymnus absit, operae pretium facturus esse mihi visus sum, si, id quod per se scitu dignum est, accuratiorem librorum mss., qui Clementis Paedagogum continent, notitiam conquirerem: eo consilio, ut de externis auctoritatibus constaret, quae hymno Paedagogum claudunt aut clausulam istam omittunt. Cujus inquisitionis hic finis est, ut a duobus quidem libris manuscriptis hymnum abesse, sed octo codicibus, inter quos libri venerandae antiquitatis optimaque notae sint, eum contineri comperiamus; dum quinque Paedagogi codices non constat utrum hymnum agnoscant an minus. De hisce codd. jam eo ordine referemus, ut primum affirmantes, tum negantes, denique incertos codices describamus.

A. Codices, qui hymnum agnoscunt.

1. cod. Mutinensis, elegantissimus, membraneus, seculi X., cui insunt *προτροπικόν, παιδαγωγικόν* et hymnus, ut in editis. Notavit hunc codicem Montfaucon: *Diar. ital. c. 3. p. 31.* et *Biblioth. bibliothecarum mss. t. I. p. 531. c.*

2. cod. Florentinus bibl. Mediceae Laurentinae, Plut. V. n. XXIV., membran. Ms. opt. in 4. majori, sec. XI., quo continentur Clement. Paedagogi libri tres cum notulis quibusdam marginalibus incerti auctoris: ad calcem Paedagogi p. 240. hymnum unciali characterē descriptum habet, quem Versus incerti in Clementis Paedagogum sequuntur. Hymnus ille ita inscriptus est: *Ὕμνος τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ ἁγίου Κλήμεντος. Hymnus Christi Servatoris, S. Clementis. Inc. Στόμιον πάλων ἀδαῶν. Des. Ψάλλομεν ὁμοῦ Θεὸν εὐλόγησ.* — Hoc codice Petrus Victorius usus est, ex eo enim et Rodulphi Pii codice atque aliis quibusdam collatis haec pars editionis principis operum

Clementis expressa est, vid. *Clement. opp. ed. princ.* p. 4. Unde jam cum et hymnus in ista editione proponatur et lacunarum codicis apud Victorium nulla mentio fiat, eum praebuisse hymnum conjicere licuit. Id quod confirmat, qui hunc codicem descripsit, Bandinus, *Catal. codd. mss. bibl. Medic. Laurent. varia contin. opp. Gr. Patrum. Florent. 1764. f. p. 49. Conf. Montfauc. Bibl. t. I. p. 234. b.*

3. cod. Venetus S. Marci n. DCLII. membranac. in fol. min. sec. XV., quo continentur primo tres libri Clem. Alex. Paedagogi; adsunt lemmata singulis praefixa capitibus et ad oram nonnullae conjectae sunt notae; in secundi autem libri cap. sexto hiatusprehenditur usque ad caput octavum. Paedagogum et illam, qua clauditur, Doxologiam excipiunt hymnus noster in Christum et iambi in Paedagogum. Deinde sequuntur varia variorum commentaria. Agit de hoc cod. Villoison: *Anecdot. Gr. Venet. 1781. t. II. p. 98.*

4. cod. Neapolitanus n. XIV. (II. A. 14.) chartac. sec. XV., quo continentur Paedagogi libri integri et Stromatum compendium. Paedagogi libri quam plurimis correctionibus sunt conspersi; pluraque insuper in pagellarum oris adscripta sunt, quae vel librarii incuria fuerant omissa, vel certe deerant in exemplari, unde exscriptus fuit codex. Hymnus exstat p. 102. ita inscriptus: "Ὑμνος τοῦ σωτηρος [sic!] Χριστοῦ τοῦ Ἁγίου Κλημεντος. *S. Clementis hymnus Salvatoris J. C.;* quem excipiunt iambi in Paedagogum. Codicem istum descripsit Salvator Cyrillus: *Codd. Gr. Mss. Reg. bibl. Borbonicae t. I. qui complectitur bibliothecam sacram. Neapoli, 1826. 4. p. 38-41.*

5. cod. Parisiensis n. CDLII. chartac. anno MDXXXVIII. manu Valeriani Monachi exaratus, quo continetur 1°. *Clementis Alex. Paedagogus* in tres libros divisus. Ad calcem occurrit ejusdem hymnus in Christum Salvatorem. Accedunt anonymi in Paedagogum iambici versus. etc. tract. 2-4. Vid. *Catal. codd. mss. bibl. reg. Paris. 1740. f. t. II. p. 63.*

6. cod. Parisiensis n. DLXXXVII. chartac. Fonteblandensis, sec. XVI. diversa trium librariorum manu exaratus, quo continentur 1°. *S. Gregorii Nyss. orat.*

catechet. magna. 2°. 8. Macarii Aegypt. homillae quinquaginta. 3°. S. Clementis Alexandr. Paedagogus in tres libros divisus. In libro secundo capitis septimi finis et initium octavi desiderantur; cf. cod. Venet. 4°. Ejusdem hymnus in laudem Christi Servatoris. Huncce hymnum sequuntur iambi de Clementis Paedagogo. Vid. Catal. mss. Paris. l. c. p. 110.

7. cod. Bodlejanus Oxoniae in biblioth. Bodlejan. class. VI. archiv. A. rotul. 33. tract. 1. est Clementis Paedagogus cum Hymno, graece. fol. Vid. Catal. libror. mss. Angliae et Hiberniae. Oxon. 1697. f. T. I. P. I. p. 153. Hunc codicem Potterus contulit et lectiones ejus in edit. sua operum Clementis notavit; vid. ipsius praefat.

8. cod. Regius in biblioth. regis Angliae, archiv. 16. plut. D. n. XVII., quo continetur 1°. T. Flavii Clementis Alex. Paedagogus, libris 3. 2°. Ej. Hymnus in laudem D. N. J. C. Vid. A Catalogue of the Manuscripts of the King's Library by David Casley. London 1734. 4. p. 257. Cf. Montfauc. Bibl. t. I. p. 632. d. Hoc quoque codice Potterus usus est, quem Bodlejano in omnibus fere concordem esse affirmat. — Hujus sicut praecedentis codicis variam lectionem e Potteri editione textui hymni subjecimus.

B. Codices, qui hymnum omittunt.

1. cod. Palatin. librorum mss. Graec. bibliothecae olim Heidelbergensis n. LXXXVI. anno MDXLIX. exaratus, quo continetur 1°. Caesareae seu Imperatoriae hist. Epitome a Julio Caesare usque ad Romanum Imp. Constantinum incerto auctore. 2°. Clementis Alexandrini Paedagogus, tribus libris. Vid. Frid. Sylburgii Catalogus codd. Graecor. M. SS. olim in Bibliotheca Palatina, nunc Vaticana asservatorum et H. Altingii hist. eccles. Palat. etc. Francofurti a. M. 1701. 4. p. 30. Annum illum, quo cod. exaratus est, annotat idem Sylburgius in Clement. opp. ed. 1592. p. 353. Hic cod. etiam nunc Romae in Vaticana asservatur; certe inter eos, qui universitati Heidelberg. restituti sunt, inter quos n. LXXXV. et LXXXVIII. sunt, non enumeratur. Vid. Fr. Wilken Geschichte der Bildung, Beraubung und Vernichtung der alten Heidelbergischen Büchersammlungen. Heidel-

berg. 1817. 8. p. 277. — Hymnum ab hoc codice abesse testatur Sylburg. in Clement. opp. p. 365.

2. cod. Nov. Collegii Novi in Oxonia n. CXXXIX., quo continentur Clementis Alexandrini admonitio ad Graecos seu ad Gentes, graece. Ejusdem Paedagogi liber secundus et tertius, graece. Sermones quidam Anastasii Archiepiscopi Antiochiae, gr. Vid. Catal. libr. mss. Angliae et Hibern. T. I. P. II. n. 1113. p. 33. Cf. Montfauc. Bibl. t. I. p. 665. d. Ab hoc codice, quem Potterus contulit, hymnus noster abest, eodem referente Pottero, in Clement. opp. ed. 1715. p. 312. not. 1.

C. Codices, qui nondum constat utrum hymnum agnoscant an omittant.

1. cod. Genuas Sancti Caroli Missionis Urbanae, chartac. sec. XIV. continens Clementis Alex. opera, gr. Vid. Blume: Bibl. libr. mss. Italica. Gotting. 1834. p. 1.

2. cod. Ottobonensis Romae e bibl. Cardinalis Ottoboni, R. VII. fol. decimo 35., quo continentur Clementis Alex. Stromata, graece. Item Pedag. graece. Item Athenagorae Apologia. Item ejusd. Clementis Stromata, graece. Vid. Montfauc. Bibl. t. I. p. 190. d.

3. cod. Parisiensis n. CDLI. membranac. manu Baanis notarii Aretae Archiepiscopi Caesareae Cappadociae anno Christi CMXIV. exaratus, quo continentur 1°. Clementis Alex. liber adhortatorius ad Graecos. 2°. Ejusdem Paedagogus in tres libros divisus. Libri primi decem capita priora et undecimi initium desiderantur. etc. tract. 3-9. Vid. Montfauc. Bibl. t. II. p. 730. b. n. 2270. Catal. mss. bibl. reg. Paris. t. II. p. 63.

4. cod. Pelliserii olim Episcopi Monspeliensis. Insunt Clementis Alex. *προτρεπτικός* et *παιδαγωγός*. Vid. Montfauc. Bibl. t. II. p. 1198. e. Erravit Fabric. Bibl. Gr. t. VII. p. 127., hunc librum inter codd. abbatae S. Petri de Selincurte, dioec. Ambianens. referens.

5. cod. Jacobaeus, Mstorum in aedibus Jacobaeis n. DCCCLIII., qui Clementis Paedagogum continet. Vid. Catal. libr. mss. Angl. et Hibern. T. II. P. I. n. 8575. p. 246. Montfauc. Bibl. t. I. p. 685. e.

V. CATALOGUS EDITIONUM.

Clementis hymnus in Christum Salvatorem, cum in fine libri, qui Paedagogus inscribitur, collocatus sit, in omnibus operum Clementis editionibus exstat. Praeterea in plures veterum poetarum collectiones receptus, denique etiam separatim evulgatus est. Neque translationes desunt, tum Latinae, quae et Graeco textui fere semper subjectae et omisso archetypo propositae sunt, tum Germanicae. Harum editionum translationumque conspectum jam dabimus.

A) Textus Graecus.

I. In *Opp. Clement. edit.*

a. (1). Edit. princ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας τὰ εὐρισκόμενα ἅπαντα. Ex biblioth. Medicea: Florentiae 1550. fol. graece. (ed. Petrus Victorius) p. 91.

b. (2). Opp. ed. Fridericus Sylburgius. Ex typogr. Hieronymi Commelini 1592. f. gr. p. 115. — In annotationibus p. 365. observatur: „hymni versu tertio Guil. Canterus legit οἷαξ νηῶν ἀτροκῆς, metro convenientius. H(oeschel). A P(alat.) m. s. hymnus iste abest.“

c. (3). Opp. gr. et lat. recens. etc. D. Heinsius. Lugdun. Bat. Excud. Jo. Patius Acad. typographus pro bibliopolio Commeliniano 1616. f. p. 195. 196. Sylburgii nota exstat in annotat. p. 14.

d. (4). Opp. post accuratam Dan. Heinsii recensione etc. Lutetiae 1629. ap. Carolum Morellium. f. gr. et lat. p. 266–268. Editor nomen suum professus non est. Sylburgii nota legitur p. 827.

Ista editio ad verbum repetita est α) Lutetiae Parisiorum 1641. β) Edit. nova, juxta Parisinam anni 1641. Coloniae 1688. Hymnus datur p. 266–268. Sylburgii nota p. 829.

e. (5). Opp. recognita et illustrata per Joannem Potterum, episcopum Oxoniensem. Oxoniae 1715. f. gr. et lat. p. 312. 313.

Hanc editionem repraesentat edit. Veneta. 1757.

f. (6). Opp. gr. et lat. ed. Oberlinier. Herbipol. 1780. 8. tom. I. p. 643.

g. (7). Opp. (etiam sub titulo: Bibl. sacra patrum ecclesiae Graecorum P. III.) recogn. R. Klotz. Lips. 1831. 12 maj. vol. I. extr.

II. In Collectionibus.

a. (8). Synesii De dono, ad Paeonium. Concio secunda. Constitutio. Constitutio altera. Hymni carmine. Nunc primum Graece simul et Latine edita: Interprete Gulielmo Cantero. Basileae per Joannem Oporinum. 8. (In fine: anno 1567. Mense Sextili). — Clementis hymnus graece et latine exhibetur p. 206-211. De hoc hymno Canterus in epistola ad Joannem Oporinum hymnos praecedenti sic dicit, p. 73: „Quin etiam Clementis Alexandrini Hymnum satis insignem, quoniam ejusdem est et generis et carminis ad finem velut ἐπιμνηστικόν adjecimus.“

b. (9). S. Gregorii Nazianzeni Carmina selecta. Cyrilli Alexandrini de plantarum et animalium proprietate liber nunc primum in lucem editus. Synesii hymni decem. Clementis Alexandrini hymnus. Romae ap. Francisc. Zanettum. 1590. Superiorum Permissu. 8. p. 195. 196. gr. — Editor est Hieronymus Brunellus e societate Jesu, qui in praefat. p. VI. de Clementis hymno haec habet: „Ad extremum Clementis Alexandrini hymnus satis insignis quod erat ejusdem generis et carminis (i. e. cuius sunt Synesii hymni) et in impressis codicibus circumferebatur, additus est.“

c. (10). Poetae Graeci Christiani. Una cum Homericis Centonibus, ex sanctorum patrum operibus collecti et utraque lingua seorsim editi. In usum gymnasiorum Societatis Jesu. Lutetiae Parisiorum. Apud Claudium Chapeletum. 1609. 8. p. 235-237. — In catalogo auctorum operi praemisso notatur: „Clementis Alex. Hymnus ex editione Hier. Commel. 1592. et Parisien. Fed. Morelli.“ Carmen ipsum inscribitur: „Ὕμν. Κλήμ. etc. Clementis Alexandrini in Christum servatorem hymnus ex Fed. Morelli interpretatione Dithyrambica.“

d. (11). Poetae Graeci Veteres Tragicí, Comici, Lyrici, Epigrammatici, Additis fragmentis ex probatis auctoribus collectis, nunc primum Graece et Latine in unum redacti corpus. Coloniae Allobrogum. 1614. f. t. II. extr. p. 751. 752. — Carmen inscribitur: „Ὕμνος

Κληῖς etc. Clem. Alex. in Christum servatorem hymnus: Ex Fed. Morelli interpretatione Dithyrambica.“

e. (12). M. Musuri Carmen in Platonem; Is. Casauboni in Jos. Staligerum Ode; Accedunt Poemata et Exercitationes utriusque linguae. Auct. Sm. Butler. Appendicis loco subjiciuntur Hymnus Cleanthis Stoici; Clementis Alexand. Hymni duo; H. Stephani Adhortatio ad lectionem novi foederis; conscr. atque edidit Sm. Butler. Cambridge; Deighton, et London; Peine. 1797. 8: — Vid. Allgem. Repertorium der Literatur für 1796-1800. Vol. I. P. prior. II. No. 151. Laudat hanc collectionem Mohnike: Kleanthes der Stoiker. Erstes Bändchen: Poëtische Ueberreste. Greifswald 1814. 8. p. 21. 22:

f. (13.) Rambachius hunc hymnum recepit in opus suum: Anthologie christlicher Gesänge aus allen Jahrhunderten der Kirche. 1817. 8. tom. I. p. 35-39. graecæ et germanice.

g. (14). Denique hymnum Clementinum graece cum nova translatione Latina et Germanica edidit Schulthesius in fine libri: Symbolae ad internam criticon librorum canonicorum ac vetustissimorum quae supersunt monumentorum Christiani nominis paratae ab Joanne Schultesse: D. Th. Turici 1833. 8. vol. II. p. 85-102. — Inscripta est haec libri pars: „Unum de antiquissimis monumentis hymnologiae Christianae. Hymnus Catechumenorum in Christum apud Clementem Alexandrinum.“ Hunc hymnum sibi tractandum proposuit vir doctus, ut „has necessitates (nimirum criticam diligentem, subtilem et perspicacem, peritiam linguarum tam accuratam quam copiosam rerumque scientiam idoneam et acerrimam investigationem notionum et sententiarum) et qua ratione opera hujus generis aggredienda sint ac persequenda, isto specimine inter alia ostenderet.“ (p. 85). Textui animadversiones subjectae atque his emendationes insertae sunt, infelices fere et contra metrum peccantes, quod editorem prorsus ignorasse apparet.

III. *Separatim editus.*

a. (15). Clementis Alex. Hymni in Christum: gr. ac lat. per Fed. Morellum. Lutetiae 1598. 8. p. 3-6. — Libellus iste quatuor foliis constat, quorum primum in exemplari mihi proposito deest. Titulus libelli legitur

apud Fabric. Bibl. Gr. Harles. vol. VII. p. 122. — Inscriptum est carmen: „ὕμνος Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας εἰς τὸν σωτῆρα Χριστόν. Clementis Alexandrini in Christum Servatorem hymnus. ex Fed. Morelli interpretatione Dithyrambica.“

b. (16). Hymnum istum separatis foliis cum Herveti translatione et commentario suo atque Germanica metaphrasi edidit Rudolphus Capellus. Hamburgi 1681. f. — Vid. Clem. Opp. ed. Potter. p. 1042. Fabric. Bibl. Gr. l. c.

B) Translationes.

AA) Latinae.

a. Gentiani Herveti Aureliani translatio pedestris:

aa) in Opp. Clem. editt. latinis.

α. (17). Ed. princeps operum Clementis: Protrepticus et Paedagogus Gent. Herveto, et libri VIII. Stromatum Cyriaco Strozza interprete. Florent. 1551. f. — Solo interprete Gentiano Herveto opp. omnia Clem. latine prodierunt Basileae 1556. f. Hymnus, qui fol. 55. b. exstat, inscribitur: „Hymnus Christi Servatoris a Sancto Clemente compositus, e Graeco verbatim nulla versus habita ratione traductus.“

Ista editio denuo impressa est Basileae 1566. f. Paris. 1572 et 1590. f. — Vid. Fabric. B. Gr. Harl. t. VII. p. 128.

Deinde Herveti translatio Latina, a Dan. Heinsio recognita, Clementis textum Graecum comitatur in superioribus omnibus opp. editionibus, excepta antiquissima, Sylburgii 1592. et novissima Lipsiensi, quae sicut edit. princeps Florent. 1550. solum textum Graecum exhibent.

Nec non in separata hymni editione, quam Rud. Capellus curavit, 1681. textui Graeco translatio Herveti addita est.

β. (18). Ex editione Gent. Herveti et recognitione D. Heinsii opera Clementis latine exstant in Maxima bibliotheca veterum patrum etc. Lugduni apud Anisso-

nios. 1677. tom. III. p. 1 - 234. Hymnus p. 75. et 76. legitur.

γ. (19). Excerpta e Clementis operibus secundum Herveti interpretationem latine proponuntur in libro: Mella patrum. Nempe omnium, quorum per prima nascentis et patientis Ecclesiae tria secula, usque ad Pacem sub Constantino divinitus datam, scripta prodierunt, atque adhuc minus dubiae Fidei supersunt. Collegit et Ecclesiae in Terris militanti, in Coelis conversanti dicavit Franciscus Rous. Londini 1650. 8. p. 149-292. Hymni nostri decem priores versus p. 207. communicantur.

bb) (20). in Antonii Possevinii Biblioth. selecta de ratione studiorum. Venetiis 1603. f. tom. I. extr. p. 530. — Possevinus Herveti translationem imprimendam curavit non mutata, nisi quod v. 18. pro voce Servator Jesu posuit: Salvator Iesu. — Carmen inscripsit: „Hymnus ad Christum salvatorem. Ex Clemente Alexandrino verbatim e Graeco conversus, nulla versus habita ratione. Quo hymno auctor bibliothecae invitavit pueros et qui ex gentibus ad ecclesiam adjuncti sunt, ut aecum laudent dominum Jesum.“

b. (8). Gulielmi Canteri translatio metrica, juxta archetypum posita in ejus editione Synesii 1567. 8.

c. (15). Fed. Morelli interpretatio Dithyrambica, quam ipse vocat, — in ejus editione hymni. 1598. 8.

Haec interpretatio transiit

α. (10). in Poet. Gr. Christian. collectionem Paris. 1609. 8.

β. (11). in Poet. Gr. Vet. collectionem Colon. 1614. f.

d. Joannis Schulthessii translatio pedestris, juxta archetypum posita in ejus Symbolis etc. 1833. 8.

e. Translatio pedestris, quam nos textui subjecimus, harum translationum, maxime Morelli, quae ipsa Herveti translatione nititur, habita ratione instituta est.

· BB) *Germanicae.*

a. (16). Rudolphi Capelli metaphrasis in ejus editione hymni. 1681. f.

b. (21). *Friderici Münteri translatio, quam ipse statuit, metrica, — in ejus de antiquissima poesi Christiana commentatione, qua auspicatur librum suum: Die Offenbarung Johannis, metrisch übersetzt. ed. II. Hafniae. 1806. 8. p. 33-35. — Eandem translationem de novo dedit in libro inscripto: Sinnbilder und Kunstvorstellungen der alten Christen. Altona 1825. 4. Fascic. I. p. 16. 17. — Haec translatio quanquam numerosa est, revera tamen metro anapaestico caret. Metrica enim constitutio, quam translationi suae vindicare Münterus conatus est, prorsus ferri non potest. Nam quod se genuino textui in metro quoque quantum fieri potuerit sese accommodasse in priori libro p. 35. ait, id minime probatur. Primum enim, quod translator ipse confitetur, singulos versus translationis singulis versibus Graecis respondere non effecit, et quoad syllabarum numerum, ita ut translatio multos monometros catalecticos et hypercatalectos habeat, quales in textu Graeco minime inveniuntur; et quoad sensum, ita ut ne cunctorum versuum numerus quidem par sit. Deinde numerum anapaesticum nimis multis dactylis fere delevit. Ut enim apud Graecos et Latinos dactylus in metro anapaestico admittitur, ita apud nostrates tamen vix in hoc metro ille locum habere mihi quidem videtur. Nam in antiquis linguis ubi numerus anapaesticus est, ictus in altera dactyli syllaba ponitur, quod in nostra lingua omnino fieri nequit, cum syllabarum tonus et longitudo apud nos disjuncta non sint, sed necessario cohaereant atque conveniant; vid. Kirchner. Horat. Satir. Stralsund. 1829. t. I. praefat. p. XVI. §. 6. et p. XXVIII. §. 28. Denique quod maxime offendit, prosodia supra modum neglecta est. Difficile quidem est, ejusmodi metrum accurate in nostra lingua reddere; concinnos autem et gratos anapaestos a nostratibus formari posse comes Platen-Hallermünd, limatissimorum versuum artifex, probavit: — certe tanta libertas quantam Münterus sibi condonavit, nullo modo concedi potest. Quot cum vitia conveniant, metrica translationis forma prorsus extincta est,*

Transiit haec translatio

a. (13). in Rambachii anthologiam etc. 1817. 8. tom. I. p. 35-39. (Male Rambachio ipsi hanc translationem Schulthess. tribuit.) et

β. (22). in Augustii opus, cui titulus est: Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie. 1822. 8. tom. V. p. 336-338.

c. (14). Joannis Schulthessii translatio pedestris in ejus Symbolis etc. 1833. 8. Novam hanc, quam Schulth. instituit, translationem Germanicam accuratiorem esse voluit, quam translationem Münteri, in qua „passim aliquid falsi, pravi, inficeti“ ei obvenit. Sed nova ista translatio, quamvis accurata sit, haud prospere successit, atque vereor ne auctor vitia, quorum Münterum arguit, ipse non evitaverit.

Ὑμνος τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ,
τοῦ ἁγίου Κλήμεντος.

- Στόμον πάλων ἀδαῶν,
Πτερόν ὀρνίδων ἀπλανῶν,
Οἶαξ νηῶν ἀτρεκῆς,
Ποιμὴν ἀρνῶν βασιλικῶν
5 Τοὺς σοὺς ἀφελεῖς
Παῖδας ἄγειρον,
Αἰνεῖν ἁγίως,
Ὑμνεῖν ἀδόλως
Ἀκύκοις στόμασιν
10 Παίδων ἡγήτορα Χριστόν.
Βασιλεῦ ἁγίων,
Λόγε πανδαμάτωρ
Πατὴρ ὑψίστου,
Σοφίας πρύτανι,
15 Στήριγμα πόρων
Αἰωνοχαρές,
Βροτίας γενεᾶς
Σῶτερ Ἰησοῦ,
Ποιμὴν, ἀροτήρ,
20 Οἶαξ, στόμιον,
Πτερόν οὐράνιον
Παναγοῦς ποιμήνης,

v. 2. ἀπλανῶν] ἀπειλῶν sive ἀπαλῶν conj. Schmithes.

v. 3. νηῶν] emend. Canterus. Vulgo νητίων. Vid. not.

v. 16. Αἰωνοχαρίς] Αἰωνοχαρὴ Bod. Reg.

*Hymnus in Christum Salvatorem,
Sancti Clementis.*

*Frenum pullorum indocilium,
Ala volucrum non errantium,
Clave navium vere,
Pastor agnorum regaliū!*

5 *Tuos integros
Coge puellōs,
Ad sancte laudandum,
Sincere canendum
Ore innoxio*

10 *Infantium ducem Christum.
Rex sanctorum,
Verbum omnipotens
Patris supremi,
Sapientiae fons,*

15 *Columen laborum
Aevo gaudens,
Generis mortalis
Salvator Jesu,
Pastor, arator,*

20 *Clave, frenum,
Ala coelestis
Sanctissimi gregis,*

v. 22. Παταγοῦς] Παταγοῦς Reg. — Παταγοῦς Rambach. haud
dubie vitio typogr.

- Ἀλιεὺ μερόπων
 Τῶν σωζομένων,
 25 Πελάγους κακίας
 Ἰχθῦς ἀγνοῦς
 Κύματος ἐχθροῦ
 Γλυκερῇ ζωῇ δελεάζων
 Ἡγοῦ προβάτων
 30 Λογικῶν ποιμήν,
 Ἄγιε, ἡγοῦ,
 Βασιλεῦ, παίδων ἀνεπάφρων,
 Ἰγνία Χριστοῦ
 Ὅδὸς οὐρανία
 35 Λόγος ἀέναος,
 Αἰὼν ἄπλετος,
 Φῶς αἰδίων,
 Ἐλέους πηγὴ,
 Ῥεκτήρ ἀρετῆς,
 40 Σεμνὴ βιοτὴ 40
 Θεὸν ὑμνούντων,
 Χριστὲ Ἰησοῦ·
 Γάλα οἰράνιον,
 Μαστῶν γλυκερῶν
 45 Νύμφης χαρίτων,
 Σοφίας τῆς σῆς, 45

v. 27. Κύματος ἐχθροῦ] Fortasse ex intercidit e textu. Schulth.

v. 28. ζωῇ] ζῶν Bod. Reg.

v. 35. ἀέναος] ἀένναος leg. Brunell. Schulth. Vid. not.

v. 36. Αἰὼν ἄπλετος] Αἰῶνος ἀπλήτου emend. Schulth. Vid. not.

- Piscator animantium,
Qui servantur,*
- 25 *Pelagi vitii
Pisces sacratos
Unda ex infesta
Jucunda vita inescans!*
- Duc oves*
- 30 *Spirituales pastor,
Duc o sancte
Rex pueros intactos.
Vestigia Christi
Via coelestis:*
- 35 *Verbum aeternum,
Aevum infinitum,
Lux sempiterna,
Misericordiae fons,
Actor virtutis,*
- 40 *Honesta vita
Deum laudantium,
Christe Jesu;
Lac aethereum,
Dulcibus uberibus*
- 45 *Sponsae gratiarum,
Sapientiae tuae,*

v. 39. 'Πυτῆρ] 'Πυτῆρ conj. Schulth.

v. 42. Χριστὲ Ἰησοῦ] Ἰησοῦ Χριστοῦ emend., sed secundis curis emendationem retractavit Schulth. Legit: Ἰησοῦ Χριστὲ.

v. 46. τῆς οἰκ] οὐκ emend. Schulth.

- Ἄλιεῦ μερόπων
 Τῶν σωζομένων,
 25 Πελάγους κακίας
 Ἰχθῦς ἀγνοῦς
 Κύματος ἐχθροῦ
 Γλυκερῇ ζωῇ δελεάζων
 Ἦγοῦ προβάτων
 30 Λογικῶν ποιμήν,
 Ἄγιε, ἦγοῦ,
 Βασιλεῦ, παίδων ἀνεπάρων,
 Ἰχθια Χριστοῦ
 Ὅδος οὐρανία
 35 Λόγος αἰναος,
 Αἰῶν ἄπλετος,
 Φῶς αἰδίων,
 Ἐλέους πηγὴ,
 Ῥεκτήρ ἀρετῆς,
 40 Σεμνὴ βιοτὴ 40
 Θεὸν ὑμνούντων,
 Χριστὲ Ἰησοῦ
 Γάλα οὐράνιον,
 Μαστῶν γλυκερῶν
 45 Νύμφης χαρίτων,
 Σοφίας τῆς σῆς, 45

v. 27. Κύματος ἐχθροῦ] Fortasse ex intercidit e textu. Schulth.

v. 28. ζωῇ] ζῶν Bod. Reg.

v. 35. αἰναος] αἰνναος leg. Brunell. Schulth. Vid. not.

v. 36. Αἰῶν ἄπλετος] Αἰῶνος ἀπλείτου emend. Schulth. Vid. not.

- Piscator animantium,*
Qui servantur,
 25 *Pelagi vitiij*
Pisces sacros
Unda ex infesta
Jucunda vita inescans!
Duc oves
 30 *Spirituales pastor,*
Duc o sancte
Rex pueros intactos.
Vestigia Christi
Via coelestis;
 35 *Verbum aeternum,*
Aevum infinitum,
Lux sempiterna,
Misericordiae fons,
Actor virtutis,
 40 *Honesta vita*
Deum laudantium,
Christe Jesu;
Lac aethereum,
Dulcibus uberibus
 45 *Spansae gratiarum,*
Sapientiae tuae,

v. 39. 'Περὶ τοῦ] 'Περὶ τοῦ conj. Schult.

v. 42. Χριστὲ Ἰησοῦ] Ἰησοῦ Χριστῶν emend., sed secundu
 ris emendationem retractavit Schult. Legit: Ἰησοῦ Χριστῶν.

v. 46. τῆς οἰκῆς] θείας emend. Schult.

- Ἐκθλιβόμενον
 Οἱ νηπίαχοι
 Ἀταλοῖς στόμασιν
 50 Ἀτιταλλόμενοι,
 Θηλῆς λογικῆς
 Πνεύματι δροσερῷ 50
 Ἐμπιπλάμενοι,
 Αἶνους ἀφελείς.
 55 Ὑμνους ἀτρεκεῖς
 Βασιλεῖ Χριστῷ,
 Μισθοὺς ὁσίους 55
 Ζωῆς διδαχῆς
 Μέλπωμεν ὁμοῦ,
 60 Μέλπωμεν ἀπλῶς
 Παῖδα κρατερόν,
 Χορὸς εἰρήνης 60
 Οἱ χριστόγονοι,
 Λαὸς σώφρων,
 65 Ψάλλωμεν ὁμοῦ
 Θεὸν εἰρήνης.

v. 55. ἀτρεκεῖς] ἀτελεκεῖς Bod. mendose.

v. 63. χριστόγονοι] χρηστόγονοι Bod. Rag.

v. 65. Ψάλλωμεν] ita scrips. Canter. Brunell. pro Ψάλλομεν, quod vulgo legitur. Emendationem recepi, vid. not.

Fusum!

Nos infantes

Ore tenero

50 *Nutriti,*

Mammae spiritalis

Flamine roscido

Impleti:

Laudes simplices,

55 *Hymnos oeros*

Regi Christo,

Mercedem piam

Doctrinae vitae

Canamus simul;

60 *Canamus pure*

Filium valentem:

Chorus pacis

Christo geniti,

Populus modestus,

65 *Celebremus simul*

Deum pacis!

v. 65. ὁμοῦ] ξυνῆ leg. Brunell.

v. 66. Θεὸν] Θεῶ leg. Brunell. Vid. not.

ANNOTATIONES.

"Ὕμνος τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ ἁγίου Κλήμεντος] Sic hymnus inscriptus est in omnibus opp. Clem. editionibus ab editione principe usque ad Potterum. Canterus autem et Brunellus posuerunt: Κλήμεντος ὕμνος. Morellius et quae eum sequuntur collectiones Parisiensis et Coloniensis habent: ὕμνος Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως εἰς τὸν σωτῆρα Χριστόν. Denique Rambachius hymnum inscripsit: ὕμνος τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ. Et novissime Schulthessius: ὕμνος εἰς Χριστόν Ἰησοῦν. At illum titulum in omnibus opp. editionibus exhibitum, quem etiam codd. Florentinus ¹⁾ et Neapolitanus ²⁾ tueantur, retinui, etsi additamentum τοῦ ἁγίου Κλήμεντος certe ipsius auctoris non est.

Ceterum ut decreto ³⁾ Gelasii I. papae in concilio Romano anno circiter CDXCVI. habito apocryphi nota Clementis operibus inusta, ita in indice Rom. an. MDCVII. ⁴⁾ detracta illi Sancti (Divi) appellatio est ⁵⁾, quam tamen cum mss. et editis ei tribuere non dubitavimus.

v. 1. στόμιον; v. 2. πτερόν, v. 3. οἶαξ, v. 4. ποιμήν] Memorabilis est hymnus noster etiam propter imaginum coacervationem, quibus Christus repraesentatur. Sicut enim in Vetere Testamento evenit, ut quae appellatio Messiae proprietatem signabat, proinde pro nomine proprio haberetur; e. c. verbum בֶּן מִשְׁכָּן Jes.

1) Bandin. catal. codd. mss. Gr. bibl. Med. Laurent. t. I. p. 49. Vid. supra c. IV. A, 2. p. 29.

2) Salvat. Cyrill. codd. Gr. mss. bibl. Borbon. t. I. p. 39. Vid. supra c. IV. A, 4. p. 30.

3) In Mansi Concil. nov. et ampliss. collect. t. VIII. p. 152. et 169. 170. atque in Sedulii Opp. ed. Areval. Romae 1794. 4. Append. V. P. II. n. 50. p. 425. conf. Arevali Prolegom. n. 150. p. 80.

4) Ind. libr. expurgand. per Mar. Brasichellen. p. 65. 82: *dele nomen Divi praepositum Clementi.*

5) Cf. Combefis. Biblioth. PP. Concionat. t. I. p. IX. s. v. Clemens.

VII, 14. VIII, 8. cf. Matth. I, 23., et מָשִׁיחַ, quod apud Jeremiam XXIII, 5. XXXIII, 15, Messiam significat, apud Zachariam III, 8. VI, 12. autem jam nomen proprium factum est¹⁾; ita imagines, quibus in N. T. Christus ipse suum munus agendique rationem describit, eum quasi cognominandi veteribus Christianis ansam dederunt. Sunt autem imagines Christi ab ipso usurpatae fere hae: *Ἐγὼ εἰμι*, inquit, *ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς*, Jo. VI, 35. 48. *ἐγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ*, Jo. XI, 25. *ἐγὼ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ*, Jo. XIV, 6. *ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου*, Jo. VIII, 12. *ἐγὼ εἰμι ἡ θύρα τῶν προβάτων*, Jo. X, 7. 9. *ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός*, Jo. X, 11. *ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή*, Jo. XV, 1.; vocatur autem a Joanne baptista *ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ*, Jo. I, 29. 36. cf. I. Petr. I, 19. Jam ubicunque in Clementis hymno ad voces biblicas respicitur, singulatim notabimus. Illa autem et multa alia nomina dignitatem et proprietates Christi indicantia antiquitus ei tributa, et in sermonibus adhibita et in versus redacta sunt. Exempla aliquot, tum locos e Justino Martyre et Tertulliano petitos, tum carmina Damasi, Ennodii et Orientii huc pertinentia Münsterus²⁾ proposuit; — quibus hic quaedam a Münstero praetermissa addemus.

Atque primum sunt verba Gregorii Nazianzeni et Damasi episcopi Romani, aequalium, quae ad illustrandas imagines de Christo usurpatas facientia referemus. Gregorius enim postquam dolorem suum indicavit, quod Jesus propter exinanitionem suam contemptus atque adeo se lapidibus incessi passus sit (Jo. X, 31.); etiam ab iis, qui fidem profiteantur, id fieri pergit. Nam de incorporeo, inquit, disputantem corporeis nominibus uti, vexantis fortasse fuerit et lapidantis; sed infirmitati nostrae venia concedatur. Lapidamus enim haud lubenter: sed quia aliter loqui non possumus, quibus possumus verbis utimur. Jam Christum ita alloquitur³⁾: *Λόγος ἀκούεις καὶ ὑπὲρ λόγον εἶ ὑπὲρ φῶς εἶ καὶ*

1) Cf. Gieseler. in Studien und Crit. 1831. III. p. 591. Hengstenberg. Christologie des Alten Testaments II, 1. p. 8.

2) Sinnbilder etc. p. 17-21.

3) Gregor. Naz. Orat. XXXVII. c. 4. Opp. ed. Bened. t. I. p. 648.

τῶς ὀνομάζῃ πῦρ ἀνούεις, οὐκ αἰσθητὸς ὦν, ἀλλ' ὅτι τὴν κούφην καὶ μοχθηρὰν ἀνακαθαίρεις ὅλην μάχαιρα, ὅτι τέμνεις τὸ χεῖρόν ἀπὸ τοῦ κρείττονος πτύον, ὅτι ἀνακαθαίρεις τὴν ἄλω, καὶ ὅσον κούφον τε καὶ ἀνεμιαῖον ἀποπεμπόμενος, ὅσον βαρὺ καὶ πλῆρες ἐπὶ τὰς ἀποθήκας τὰς ἄνω ἐνσποτίθῃσαι ἄβυσσος, ὅτι τὴν ἄκαρπον ἐκκόπτεις οὐκ ἔτι ἐπὶ πολὺ μακροθυμίας, ὅτι τὰς ῥίζας ἐκτέμνεις τῆς πονηρίας θύρα, διὰ τὴν εἰσαγωγὴν ὁδός, ὅτι εὐθυποροῦμεν πρόβατον, ὅτι θύμα ἀρχιερέως, ὅτι προσφέρεις τὸ σῶμα Υἱός, ὅτι Πατρός ¹⁾. Deinde Damasi, ut videtur, capitulum, nimirum ad concilium Romanum II. sub Damaso a. CCCLXXII. habitum fortasse pertinens, exstat, *de explanatione fidei* inscriptum: quo simili modo nomina Christi proferuntur. Invenitur hoc fragmentum et in Damasi operibus ²⁾ et in conciliorum collectionibus ³⁾. Tum Arevalus in editione sua operum Sedulii ⁴⁾ illud aliquot locis variatum e codice Vaticano n. CCCXLIX. denuo exhibuit. Hic subijcio quae ex illo capitulo ad nostrum finem pertinent, e Mansi conciliorum collectione, Arevali varia lectione textui supposita. *Multiformis nomen Christi dispensatio est. Dominus, quia Christus: Verbum, quia Dei filius ⁵⁾, quia unigenitus ex ⁶⁾ patre: homo ⁷⁾, quia natus ex virgine: sacerdos, quia se obtulit holocaustum ⁸⁾: pastor, quia custos ⁹⁾: vermis, quia resurrexit ¹⁰⁾: mons, quia fortis: via, quia rectus per ipsum ingressus in ¹¹⁾*

1) Conf. etiam quae Macarius enumerat attributa Christi, Hom. XXXI. §. IV. ed. Pritius, Lips. 1714. 8. p. 426. Galland. bibl. PP. t. VII. p. 119. a.: οὗτος (ὁ κύριος) διδάσκει καὶ δίδωσι σοι εὐχὴν ἀληθινὴν, ἀγάπην ἀληθινὴν, ἥτις ἐστὶν αὐτὸς ἐν σοὶ πάντα γινόμενος, παράδεισος, εἶλον ζωῆς, μαργαρίτης, στέφανος, οἰκοδόμος, γεωργός, παθητός, ἀπαθής, ἀνθρώπος, θεός, οἶνος, ἵδωρ ζῶν, πρόβατον, νυμφίος, πολεμιστής, ὅπλον, πάντα ἐν τῷ Χριστῷ.

2) S. Damasi Papae Opuscula et gesta cum not. Sarazanii etc. Rom. 1754. f. p. 221.

3) Harduin. Act. Concil. t. I. p. 775. Mansi Concil. nov. et ampliss. collect. t. III. p. 462.

4) Append. V. p. 401. 402.

5) filius Dei. 6) a. 7) caro. 8) sacerdos — holocaustum desunt. 9) ovium adjec. 10) vermis — resurrexit desunt. 11) ad.

vitam: agnus, quia passus: lapis angularis, quia instructio ¹⁾: *magister, quia ostensor vitae: sol, quia illuminator: verus, quia a patre: vita, quia creator* ²⁾: *pánis, quia caro: Samaritanus, quia custos et misericors: Christus, quia unctus: Jesus, quia salvator: Deus, quia ex Deo* ³⁾: *angelus, quia nuncius: sponsus, quia mediator: vitis, quia sanguine ejus* ⁴⁾ *redempti sumus: leo, quia rex: petra, quia firmamentum* ⁵⁾: *flos, quia electus: propheta, quia futura revelat.* — Denique Isidorus Hispalensis uberiores nomina Christi et enumerationem et explicationem in Originibus suis dedit ⁶⁾.

Postquam primus, quantum scio, Damasus nomen Christi quasi catalogum versibus constructum proposuit, quem et editiones operum Damasi praebent ⁷⁾; et Arevalus ad Sedulium recensione auctiori e Goldasti manuali biblico exhibuit ⁸⁾; varii illum secuti sunt, in quibus Ennodius, episcopus Ticinensis, et Orientius, episcopus Illiberitanus, supra memorati. Praeter eos etiam Notkerus Balbulus Sanct. Gallensis nominandus est, cujus in libro Sequentiarum ⁹⁾ hymnus invenitur, qui decem hexametris nomina Christi complectitur. Hunc librum evulgavit Pezsius in Thesaurio Anecdotorum novissimo ¹⁰⁾. Hymnum illum autem singulatum e cod. pergám. ecclesiae Veliternae, olim Bisuntinae, exarato circa a. MXXX., accepto a Steph. Borgia, Arevalus in editione sua Carminum Prudentii ¹¹⁾ dedit, tanquam nondum editum: quem tamen errorem posthac vir doctus et de poetis Christianis veteribus meritissimus retractavit ¹²⁾. Notkeri sequentia se-

1) constructio. 2) rector. 3) est adj. 4) ipsius. 5) fundamentum, quia firmamentum: adj.

6) Lib. VII. c. 2. in Lindemann. Corp. Grammat. lat. t. III. p. 220 - 224.

7) Opp. Romae 1754. p. 224. Carm. VI. *De Cognomentis Salvatoris*.

8) Areval. ad Sedul. Eleg. v. 104. p. 370.; ubi etiam collationem cum recensione carminis, quae in Sarazanii edit. Damasi exstat, dedit.

9) Cap. XXXVII.

10) August. Vindelic. 1721. T. I. P. I. Hymnus exstat p. 41.

11) Romae 1788. 4. t. I. Prolegom. §. 212. not. a. p. 186.

12) Areval. ad Sedul. Eleg. v. 104. p. 370.

cundum Pezii textum cum varia lectione Arevali jam sequitur.

Alia ¹⁾ (i. e. De Sancta Trinitate).

Alma chorus Domini compangat ²⁾ *nomina Summi.*

Messias, Soter ³⁾, *Emanuel* ⁴⁾, *Sabaoth, Adonai* ⁵⁾.

Est Unigenitus oia, oia, manus, homousion ⁶⁾.

Principium, Primogenitus, Sapientia, virtus.

Alpha, Caput, finisque simul vocitatus ⁷⁾ *adest* ⁸⁾ *o.*

Fons, et Origo boni, Paraclitus, ac ⁹⁾ *mediator.*

Agnus, Ovis, Vitulus, Serpens, Aries, Leo, Vermis:

Os, Verbum, Splendor, Sol, Gloria, Lux, et imago.

Panis, Flos, Vitis, Mons, Janua, Petra, Lapisque.

Angelus, et Sponsus, Pastorque, Propheta, Sacerdos:

Athanas, Ischyros ¹⁰⁾, *o* ¹¹⁾ *Theos, Pantocrator* ¹²⁾,

Isus ¹³⁾.

Salvificet nos, sit cui secla per omnia *δοξα.*

Ex alio genere, etsi ipse *Jubilus rhythmicus de nomine Jesu* inscriptus, hymnus est, qui Bernhardo Clarae-Vallensi adscribitur et inter opera ejus exstat ¹⁴⁾, quamquam de auctore ejus certi quidquam non habemus. Ille enim minime sterilem nominum indicem continet, sed vere hymnus est in Christum directus, atque is pluribus imaginibus et similitudinibus tanquam floribus insignitus, ita ut hoc quidem carmen cum Clementis hymno comparari possit.

Novissime Boissonade catalogum nonaginta duorum nominum Christi e codice Paris. n. XXXIX. ¹⁵⁾, bombycino eo, qui seculo tertio decimo exaratus videtur et triginta tractatus continet ¹⁶⁾, in suis *Anecdotis Graecis* ¹⁷⁾ edidit atque annotationibus doctis instruxit, quamquam non omnia nomina sibi illustranda sumsit illustrissimus

1) *FERIA III. PASCHATIS.* 2) *nunc pangat.* 3) *sother.* 4) *emmanuhel.* 5) *adamay.* 6) *omousion.* 7) *vocitatur.* 8) *et est.* 9) *et.* 10) *Kyrios.* 11) *deest.* 12) *panton craton.* 13) *Ysus.*

14) Bernhardi Opp. ed. Mabillon. vol. II. t. V. p. 914-917.

15) Cod. XXXIX. tractat. XV. p. 164, 2.

16) Vid. Catal. codd. mss. bibl. reg. Paris. 1740. t. II. p. 11. 12., ubi argumentum quinti decimi tractatus codicis illius ita indicatur: *Varia Christi nomina, numero 92. e quibus decem Hebraica sunt.*

17) Vol. IV. Paris. 1832. 8. p. 460-463.

editor 1). Illum catalogum, quem cognoscere theologorum intererit, hoc etiam loco proponere operae pretium erit.

Ὄνόματα τοῦ Χριστοῦ.

α' (Εβραϊκὰ δέκα). Ἀδωναΐ. β'. Ἰα. γ'. Τὸ τετράγραμμα τῶν ἀνεκφωνήτων ὃν τοῦτο δὲ φασιν ἐπὶ τῷ πετάλῳ τῷ χρυσοῦ ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ ἀρχιερέως γεγράφθαι. δ'. Ἡλ. ε'. Ἐλωείμ. ζ'. Ἀδων. ζ'. Σαβαωθ. η'. Σαδδαΐ. θ'. Ἰαίε. ι'. Ἐσεριε. ια'. Ὁ ὢν. ιβ'. Ἥλιος δικαιοσύνης. ιγ'. Ζωή. ιδ'. Φῶς. ιε'. Νοῦς. ις'. Λόγος. ιζ'. Πνεῦμα. ιη'. Ἀκτίς. ιθ'. Φωσφόρος. κ'. Ἀνθρωπος. κα'. Λέων. κβ'. Παρδαλις. κγ'. Ἀρκτος. κδ'. Πέτρα. κε'. Λίθος. κς'. Ὑδωρ. κζ'. Πηγή. κη'. Σοφία. κθ'. Μαχαίρα. λ'. Ἐύλον. λα'. Ἄστρος. λβ'. Κεφαλὴ. λγ'. Βασιλεὺς. λδ'. Βασιλεῖα οὐρανῶν. λε'. Κόλπος Ἀβραάμ. λς'. Θεσαυρός. λζ'. Ζύμη. λη'. Κόκκος σινάπεως. λθ'. Αἰτός. μ'. Δύναμις. μα'. Νόμος. μβ'. Ὁδός. μγ'. Θύρα. μδ'. Θεμέλιος. με'. Οἶκος. μς'. Μαργαρίτης. μζ'. Εἰρήνη. μη'. Ἀλήθεια. μθ'. Δικαιοσύνη. ν'. Ἀγιασμός. να'. Ἀπολύτρωσις. νβ'. Δούλος. νγ'. Ἰασηρίον. νδ'. Ποιμὴν. νε'. Ἄμνος. νς'. Ἀρχιερεὺς. νζ'. Θῦμα. νη'. Πρωτοτοκος Πατρὸς τῆς κτίσεως. νθ'. Πρωτοτοκος ἐκ νεκρῶν τῆς ἀναστάσεως. ξ'. Δάμαλις. ξα'. Κριός. ξβ'. Σκότος. ξγ'. Προφῆτης. ξδ'. Ἰλασμός. ξε'. Εἰκὼν. ξς'. Νυμφίος. ξζ'. Παντοκράτωρ. ξη'. Ὑψιστος. ξθ'. Ἅγιος. ο'. Ἀπόστολος. οα'. Ἄγγελος. οβ'. Ἀναρχος. ογ'. Ἀόρατος. οδ'. Ἀκατάληπτος. οε'. Ἀναψῆς. ος'. Ἀσχημάτιστος. οζ'. Ἀπερίληπτος. οη'. Ἀπεριγόητος. οθ'. Ἀνεξιχνίαστος. π'. Ἀνευδεής. πα'. Ἀτρεπτος. πβ'. Ἀνεκδιήγητος. πγ'. Ἀκάματος. πδ'. Ἀπρόσιτος. πε'. Ἀπερίγραπτος. πς'. Αἰένναος. πζ'. Ἀμετανάστεντος 2). πη'. Ἀναλλοίωτος. πθ'. Ἀμετάτρεπτος. υ'. Ἀτελεύτητος. υα'. Ἀνανταγώνιστος. υβ'. Βιβλίον.

1) Hujus libri notitiam dedit Osann in Seebodii Novis Annalibus etc. vol. X. fasc. 4. 1834. p. 360.

2) Hujus verbi loco Osann l. c. conjecit ἀμεταβάστατος, quod verbum in Lexicis adhiuc desit. At primum quidem hac emendatione videtur non opus esse, quoniam utriusque verbi significatio eadem est: qui non migrat; unde sensu generatiori et spiritali notio deduci possit: vicis et mutationis expers, nostrum unvan-

v. 1. et v. 20. Στόμιον] sic omnes editiones, quot in hoc verbo accentum ponunt, acunt. Schaeferus ¹⁾ quidem, ratione non data, στομίον posuit, vulgo στόμιον scribi notans, et sic Passovius quoque in Lex. Sed ipsum hunc vulgarem modum retinui, Buttmanni regulam secutus, qui ²⁾ deminutiva exeuntia in ιον, quatenus tribus brevibus syllabis constant, inter proparoxytona refert.

v. 3. et v. 20. Οἷαξ] omnes editt. opp. Clem. habent οἷαξ. Sed οἷαξ est in edit. Canteri, Brunelli et Morelli et in collect. Paris. et Colon., sicut in Schulthessii Symbolia. Et sic scribendum, α enim natura longum est ³⁾.

v. 3. νηῶν] forma ionica, sicut v. 17. βροτείας pro βροτειάς et v. 28. γλυκερῇ pro γλυκειά. — Editiones omnes habent: Οἷαξ νηπίων ἀτρεκής, contra metrum, cum creticus pro anapaesto poni nequeat. Quare Canterus ⁴⁾ in margine posuit νηῶν, facili et felici emendatione, quam, ut metro convenientiorem, etiam Hoeschellius apud Sylburgium ⁵⁾ notavit. Neque solum me-

delbar. Deinde vero vocem ἀμετανάστευτος genuinum locum hic obtinere optime confirmatur nobis fontem respicientibus, unde postrema hujus catalogi pars hausta sit. Haud dubie ea est excerpta e precatone *Constitutionum Apost.* lib. VII. (cap. 35., ubi dei ἀμετανάστευτος ἡ κατωσκήνωσις memoratur. In ista enim oratione ad deum ipsum, patrem Jesu Christi directa, adeo tredecim attributa leguntur, quae in catalogo nostro eadem occurrunt. Ille igitur *Constitutionum Apost.* locus, quo nomina supra proposita nituntur, et qui propter prolixiorem numinis divini descriptionem eorum rationem exhibet, jam tanquam commentarius hic subijcitur. Deus ibi his nominibus invocatur, Galland. Bibl. PP. t. III. p. 186. c. d.: Ἐνδοξος καὶ ὑπερυψούμενος, ἀόρατος τῇ φύσει, ἀνεξιχνίαστος κρίμασιν οὐ ἀνεκδέης ἡ ζωῇ, ἄτρεπτος καὶ ἀνελλειπής ἡ διαμονή, ἀκάματος ἡ ἐνέργεια, ἀπερίγραπτος ἡ μεγαλειότης, ἀέννος ἡ εὐπρέπεια, ἀπρόσιτος ἡ κατοικία, ἀμετανάστευτος ἡ κατωσκήνωσις, ἀναρχος ἡ γνώσις, ἀναλλοίωτος ἡ ἀλήθεια, ἀμεσίτευτον τὸ ἔργον, ἀνεπιβούλευτον τὸ κράτος, ἀδιάδοχος ἡ μοναρχία, ἀτελεύτητος ἡ βασιλεία, ἀανταγώνιστος ἡ ἰσχύς, πολυάριθμος ἡ στρατία.

1) Ad Apollon. Rhod. tom. II. p. 153.

2) Gramm. Gr. max. §. 119. II, C, 6, a. t. II. p. 334.

3) Vid. Buttmann. l. c. §. 41, 8. not. 11. et 12. t. I. p. 169. 170.

4) Vid. supra in catal. editt. n. (8).

5) Vid. catal. editt. n. (2).

tri ratione habita ea lectio commendatur, sed etiam sensum si respicimus, praestans invenitur; cum propter praecedens οἶαξ, ut imago continuetur, tum propter nexum quatuor primorum versuum. In his enim nil nisi tropi proponuntur: audiunt Christiani versu 1. πῶλοι, v. 2. ὄρνιθες, v. 4. ἄρνες. His imaginibus bene convenit, si v. 3. νῆες nominantur. Vox νηπιῶν autem harum imaginum seriem interrumpere; quae lectio et ideo non placet, quod hac significatione statim post, versu sexto poeta utitur, itaque repetitio otiosa voce illa existeret. — Ceterum navis symbolum et universam ecclesiam et singulam Christiani vitam significans, veteribus Christianis crebro usu frequentatum fuit, id quod ex ipsius Clementis loco isto consequi licet ¹⁾: αἱ δὲ σφραγίδες ἡμῖν ἔστων πελειᾶς ἢ ἰχθύς ἢ ναὺς οὐρανόδρομοῦσα ²⁾. Münsterus ³⁾ lucernam aeneam, navis formam referentem conservatam esse memorat, in cuius prora et puppi duae figurae sedeant, quarum alteram ab gubernaculum sedentem Christum, ecclesiae caput, alteram Petrum apostolum, in longinquum prospicientem, repraesentare censet.

(Ποιμήν] Jo. X, 11. ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός.
 ἄρνων] Jo. XXI, 15. βόσκει τὰ ἄρνια μου.
 v. 4. βασιλῆων] I. Petr. II, 9. ὑμεῖς δὲ — βασιλῆων
 ἱερὰτευμα.

vv. 4. 19. et 30. Ποιμήν] boni pastoris signum in Christiana ecclesia antiquissimum est, quod et dominica vox, Jo. X, 11. praebuit et parabola de ove perdita et recuperata, Luc. XV, 4. 5. et verba Petri ep. I, 5, 4.: φανερωθέντος τοῦ ἀρχιποιμένου. Sic audit Christus apud Gregor Naz. ⁴⁾: ποιμνιον ἱερὸν καὶ Χριστοῦ τοῦ ἀρχιποιμένου ἄξιον. Haec imago calicibus imprimebatur, ut ait Tertullianus ⁵⁾: pastor, quem in calice pingis; et Constantinus M. boni pastoris imaginem aere expres-

1) Paedag. lib. III. c. 11. ed. Potter. p. 289. l. 4.

2) Sic ed. Sylburg. et Potter. e mss.; ed. Florent. habet οὐροδρομοῦσα, fortasse οὐροδρομοῦσα i. e. secundo ventu currens.

3) Sinnbilder etc. I. p. 99.

4) Orat. II. (al. I.) c. 116. ed. Bened. t. I. p. 64.

5) De pudicit. c. 10.

sam in foro proponi jussit, teste Eusebio ¹⁾. Poetarum Christianorum locos similitudinem boni pastoris respicientes collectos habes apud Zehnerum ²⁾.

v. 6. Τοὺς σοὺς — Παῖδας, v. 10. Παίδων ἡγήτορα Χριστόν, v. 32, παίδων ἀνεπάφων, v. 48. Οἱ νηπίαχοι] etiam in N. T. Christiani ut dei, ita Christi liberi nominantur, Hebr. II, 13.: ἰδοὺ ἐγὼ καὶ τὰ παιδία ἃ μοι ἔδωκεν ὁ θεός. cf. Jes. VIII, 18. Ceterum vox παῖδες h. l. eos significat, qui nondum proveci sunt aetate, non vitae terrestres, sed vitae spiritualis: ergo eos, qui modo regenerati sunt, nondum diu in novam filiorum dei vitam transierunt. Hunc esse sensum cum totus finis libri, cuius clausulam hymnus facit, atque ipsius titulus ὁ Παιδαγωγός, tum praecipue versus 43-53 hujus hymni demonstrant. Conf. I. Petr. II, 2.: ὡς ἀρτιγέννητα βρέφη τὸ λογικὸν ἄδολον γάλα ἐπιποθήσατε.

v. 6. ἄγειρον] conf. Matth. XXIII, 37.: Ἱερουσαλήμ, Ἱερουσαλήμ, — ποσάκις ἠθέλησα ἐπισυναγαγεῖν τὰ τέκνα σου.

v. 11. Βασιλεὺ ἄγιων] vid. vv. 32. 56. Christus se ipse regem nominat, Jo. XVIII, 37., sed regnum meum, inquit, non est de hoc mundo. De Christi munere regio vid. Schleiermach. Theolog. dogmat. tom. II. §§. 105. 102.

v. 12. Λόγε πανδαμάτωρ] Verbum in omnia dominans; nititur haec divinitatis nota ipsius domini edicto ³⁾: ἐδόθη μοι πάντα ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς, et verbo Paulino eoque Davidico: πάντα ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ ⁴⁾. Hoc nomine filius saepe apud Clementem celebratur. Eum enim e Jes. IX, 6. θεὸν

1) Vit. Constant. III, c. 49. p. 605.: εἶδες δ' ἂν ἐπὶ μέσων ἀγορῶν κειμέναις κρήναις τὰ τοῦ καλοῦ ποιμένος σύμβολα — ἐν χαλκῷ πεπλασμένα.

2) Divorum Patrum et Doctorum Ecclesiae, qui oratione ligata scripserunt, Paraphrases et Meditationes in Evangelia dominicalia. Lips. 1602. p. 316. — Conf. Münter. Sinnbilder. I. p. 60-65.

3) Matth. XXVIII, 18. — Cf. Jo. I, 3. 10. Matth. XI, 27, Jo. III, 35.

4) I. Corinth. XV, 27. Ephes. I, 22. (Hebr. II, 8.) Psalm. VIII, 7. — Cf. Rom. XIV, 9. Philipp. II, 9-11. Coloss. I, 16.

δυναστέην nominans, hanc vocem edit ¹⁾: ὁ τοῦ μεγάλου θεοῦ· ὁ τοῦ τελείου παιδίου· υἱὸς ἐν πατρὶ καὶ πατὴρ ἐν υἱῷ, nec non *Pantocratoris* appellatione eum extollit, quae haud dubie e LXX et Apocalypsi fluxit, ubi hoc frequens dei attributum est: hinc mox in Christum, ut saepe nomina deo propria, est translata ²⁾; ita ut posthac id nomen Jesu quasi fixum factum sit ³⁾. Clementis autem loci memorabiles hi sunt, in *Paedagogō* ⁴⁾: ἀνευδεής ὁ τὸν παντοκράτορα θεὸν λόγον ἔχων, et in *Stromatis* ⁵⁾: τὸν κυρίον Ἰησοῦν λέγων, τὸν τῷ παντοκρατορικῷ θελήματι ἐπίσκοπον τῆς καρδίας ἡμῶν. Etiam conferendus est alter *Stromatum* locus ⁶⁾: ἡ υἱοῦ φύσις, ἡ τῷ μόνῳ παντοκράτορι προσχεστάτη, in quo, cum subordinatianismum quendam prae se ferre adeoque Platonici et Ariani dogmatis indolem sapere visus sit, Petavius ⁷⁾ aliique dogmatici haud parum offenderunt. Attamen sententia illa et cum Clementis, quam loci antea memorati exhibent, doctrina convenit, neque doctrinae Nicaenae adversatur ⁸⁾.

v. 13. Πατὴρὸς ὑψίστου] haud dubie jungendum cum praecedenti voce Λόγε πανδαμάτωρ, non cum sequenti Σοφίας πρίτανι, ut Schultheissius construere videtur, quandoquidem interpretatus est: Vaters des Höchsten Spender der Weisheit! At haec dictio num Germanica est? Nec minus aegre in ser-

1) *Paedag.* I, 5. p. 112. l. 14.

2) Memorabile ejusmodi translationis exemplum habes in indice nominum Christi a Boissonad. primum publici juris facto, in quo multa attributa, in oratione quadam Constitutionum Apost. de deo ipso usurpata, ut nomina Christi proponuntur, vid. supra p. 51. not. 2.

3) Vid. supra p. 50. in *Notkeri* sequentia v. 11, et in catalogo a Boissonad. primum edito n. 67. supra p. 51.

4) *Lib.* III. c. 7. p. 277. l. 32.

5) *Lib.* IV. c. 17. p. 611. l. 34.

6) *Strom.* VII, 2, p. 831. l. 18.

7) De trinit. L. I, c. 4. §. 1. in *Ej.* op. de theol. dogm. Antwerp, 1700, t. II. p. 24.

8) Vid. pro h. l. *Bulli* Defens. fid. Nic. sect. 2. c. VI. §. 6. et sect. 4. c. II. §. 4. Opp. ed. Grabe, Lond. 1703. p. 89. et p. 260. *Nourrii* Apparat. t. I. p. 953.

mone Graeco duplex genitivus, praesertim in hoc verborum ordine fertur, ut *πατὴρ τοῦ ὑψ. σοφίας, πρῶτανι* positum sit pro *πρῶτανι τῆς τοῦ ὑψ. πατὸς σοφίας*. Eo accedit, quod notio σοφία definitione non eget; bene autem *Verbum Patris* conjungitur, ut in N. T. ὁ λόγος αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, Apocal. XIX, 13., quod dicendi genus etiam apud Clementem invenitur ¹⁾: ὁ τοῦ πατὸς τῶν ὅλων λόγος. Sed jam totum hunc locum, qui ad versus nostros illustrandos facit, subjicio: ὁ γὰρ τοῦ πατὸς τῶν ὅλων λόγος, οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ προφορικὸς, σοφία δὲ καὶ χρηστοῦ φανερωτάτη τοῦ Θεοῦ, δυνάμεις τε αὐτοῦ παγκρατὴς καὶ τῷ ὄντι θεία· οὐδὲ τοῖς μὴ ὁμολογοῦσιν ἀκατανόητος, θέλημα παντοκρατορικόν.

v. 16. Αἰωνοχαρὲς] aevo gaudens, i. e. aeternum. Verbum istud, quod in Lexicis non invenitur, excepta thesauri Stephan. editione Lond. ²⁾, e seriore graecitate est, ut totum genus compositorum ab aoristo verbi χαίρω, quae post aevum Alexandrinum demum frequentata sunt: e. c. κενθμωνοχαρὲς, Synes. Hymn. IV, 46. λυτροχαρὲς, Sibyll. VIII, 790 ³⁾.

v. 22. Παναγοῦς ποιμνης] vocem παναγὴς Schulth. male de verbo ἄγω deducit et intelligit: qui ubivis terrarum agitur, undecunque cogitur, ergo: *omni-ragi gregis*. Immo radix est ἄγος = mundities, piaculum; unde παναγὴς sicut εὐαγὴς, i. q. omnino sanctus, et contrario sensu δυσαγὴς, ἐναγὴς.

v. 23. Ἀλιεὺ μερόπων] ortus est haud dubie hic tropus e voce Christi, Matth. IV, 19.: ποιήσω ὑμᾶς ἁλιεῖς ἀνθρώπων —, ita ut Christus ipse tanquam princeps testium suorum piscator cogitetur. Sic etiam Gregorius Naz. ⁴⁾: ἁλιεὺς γίνεται, πᾶσι συγκαταβαίνει, σαγηνεύει, πάντα στέγει, ἢ ἐκ βαθύτος τὸν ἰχθὺν ἀνενέγκη τὸν νηχόμενον ἐν τοῖς ἀσάτοις καὶ ἁλμυροῖς τοῦ βίου κύμασιν ἀνθρώπων, Sed Christus

1) Strom. lib. V. c. 1. p. 646. l. 39.

2) Vol. II. p. 1696.

3) Vid. Lobeck. ad Phrynic. p. 486. 487.

4) Orat. XXXVII. (al. XXXI.) c. 1, ed. Bened. p. 646. — Conf. M.ünter. Sinnbilder. I. p. 52.

etiam piscis, ἰχθύς, quippe quod nomen literis initialibus verborum Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ constet, audit apud Tertullianum ¹⁾: *sed nos pisciculi secundum Ἰχθύν nostrum Jesum Christum in aqua nascimur; nec aliter quam in aqua permanendo salvi sumus*; apud Paulinum Nolanum ²⁾: *aquae vivae piscis Christus* ³⁾; et apud Optatum ⁴⁾: *Hic est piscis, qui in baptismo per invocationem fontalibus undis inseritur, ut quae aqua fuerat, a pisce etiam piscina vocitetur. Cujus piscis nomen secundum appellationem graecam in uno nomine per singulas litteras turbam sanctorum nominum continet, ΙΧΘΥΣ, quod est latinum Jesus Christus Dei Filius Salvator* ⁵⁾.

v. 24. Τὸν σωζομένον] Schulth. cum hoc verbo sq. vocem Πελάγους κακίας conjungit, sic interpretatus: *Patientum servari e pelago nequitiae, Retten sich lassender aus dem Trichter der Bosheit!* Haud dubie, id quod vir doctus contendit, verbum σώζειν potest genitivum tenere, sicut dicitur apud Euripidem ⁶⁾: σωθῆναι κακῶν. Sed verbum illud absolute dictum accipere praestat, et metrica ratione secundum versuum constitutionem, quam supra proposuimus ⁷⁾, et propter sensum, quoniam simpliciter οἱ σωζόμενοι saepius in N. T. Christiani audiunt ⁸⁾, Act. II, 47. I. Cor. I, 18. II. Cor. II, 15. Ceterum praesens h. l. minime pro futuro positum est, quae enallage neque Graeco neque Hebraeo dicendi generi competat; verum propriam vim obtinet: Piscator hominum, quos tu tibi adsciscis, qui per te servantur. — Nunc autem salvi redditi, olim plenam salutem consequuntur: — haec enim Christianae salutis natura est, ut semel sparsa crescat tanquam arbor, atque praesens et possessa eadem tamen sperata et fu-

1) De baptism. c. 1.

2) Ep. XIII. c. 11. ed. Murat. p. 72.

3) Conf. Rosveyd. not. ad h. l. ibid. p. 880.

4) De schism. Donatist. lib. III. p. 52. ed. Dupin. Antwerp. 1702.

5) Conf. Augustin. de civit. dei lib. XVIII. c. 23.

6) Orest. 767. (779).

7) Cap. III. p. 28.

8) Cf. Wahl. Clav. t. II. p. 525.

tura sit ¹⁾. Quare non fuit, cur Schulth. hebraismum Münstero tribueret, quod hic interpretatus est: Fischer der Sterblichen, der Erben des Heils.

v. 26. Ἰχθύς ἄγνωϋς] similitudo veteribus Christianis usitata, desumpta e verbo Christi ad v. 23. memorato et ex instituto Christi initiali, in aquam, piscium elementum, immergendi, i. e. baptisate. Tertullianus adeo e I. Cor. XV, 39. hunc sensum deducit ²⁾: *Alia caro volucrum, id est martyrum, qui ad superiora conantur: alia autem piscium, id est quibus aqua baptismatis sufficit* ³⁾.

v. 28. δελείων] hoc verbum in N. T. ter, sed de malis tentationibus occurrit, Jacob. I, 14. II. Petr. II, 14. 18.

v. 25-28. Verborum nexus obscuritatis aliquid habet, quoniam articulus et praepositiones omnino desunt. Unum constat, verba δελείων ἰχθύς ἄγν. cohaerere, quae facile intelliguntur. Quanam autem ceterorum membrorum ratio? Primum mihi videtur genit. πελάγους κακίας cum voce ἰχθ. ἄγν. jungendus esse eodem sensu, quo dicitur Genes. I, 26. 28. LXX: ἀρχέτωσαν (ἄρχετε) τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ. Itaque: *alliciens pisces sacros, qui in pelago vitii versantur; πέλαγος κακίας* i. e. ὁ κόσμος sensu malo, in N. T. usitato. Jam haec notio (πελ. κακ.) repetitur, sed alio nexu et ita, ut nova accedat: κύματος ἐχθροῦ, qui genitivi e verbo δελείων eadem ratione pendent, qua verba servandi et liberandi genitivum tenent ⁴⁾; — nam infelix conjectura est, praepositionem ἐκ e textu intercidissee, quippe quae propter metrum locum habuisse non possit. Ergo: *alliciens ex*

1) Conf. Jo. X, 28: καὶ ζωὴν αἰώνιον δίδωμι αὐτοῖς καὶ οὐ μὴ ἀπόλωνται εἰς τὸν αἰῶνα.

2) De resurrect. c. 52.

3) Vid. Münster. Sinnbildér. p. 48. August. dissertat. de animalibus sacra in Gieseler und Lücke's Zeitschrift für gebildete Christen. Elberfeld 1823. fasc. 3. p. 76-78., repetita in Ejsd. Archaeolog. vol. XII. p. 367-370. Conf. praeterea ej. operis vol. XI. p. 21., ubi etiam Clementini hymni versus 23-28. allegantur.

4) Matth. Ausf. gr. Gr. §. 353. t. II. p. 664.

unda infesta. Denique vox *γλυκερῇ ζωῇ* quomodo explicanda? Opposita quidem est voci *κυματος ἐχθροῦ*, dativus autem aut instrumenti est, aut finem sive consilium indicat. Ex altera interpretatione *γλυκερῇ ζωῇ* dictum est pro *εἰς γλ. ζ.*, ut Clemens alio loco ¹⁾ dicit: *δελεάζων αὐθις εἰς φιλοσοφίαν ἀναδραμεῖν*, — et sic Schulth. locum intelligit. Ita sensus quidem concinnus existit et membra sibi apte respondent: *alliciens ex unda infesta in dulcem vitam*. Sed etsi, inprimis apud poetas, dativus pro *εἰς* vel *ἐπὶ* c. acc. usurpatur ²⁾, tamen verbum *δελεάζειν* num ita cum dat. bene conjungi possit dubito; certe exemplum istius usus nullum inveni: contra *δελεάζειν* sensu metaph. cum dativo instrumenti, qui ipsum *δέλεαρ* significat, pluries occurrit ³⁾. Quapropter priorem illam interpretationem, quam omnes praeter Schulth. interpretes secuti sunt, retinui: *alliciens ex unda infesta per dulcem vitam*. In sensu jam difficultas nulla est: allicit Christus, qui in *πελάγει κακίας* versantur ad salutem per divinam vitam, et propriam, quam historia evangelica tradit, et suorum, quippe communionis sanctorum, qui ipsa vita salutem jam acceptam repraesentant. Ita recentiori aevo incolae Africae australis, rudes Hottentotti, primum non tam doctrina, quam vita, Christianam vitam communionis, quae Fratrum vocatur, intuiti, ecclesiae Christianae conciliati sunt. — Cum universa hujus loci interpretatione nostra Münteri translatio convenit, qui ita eum reddidit:

Fischer der Sterblichen,
Der Erben des Heils,
Der du aus feindlicher Fluth,
In der Bosheit Meer,
Mit süßem Leben
Die reinen Fische fängst!

τ. 29 - 32. Hos versus Schulth. turbavit, distinguendo

1) Strom. VI, 8. p. 771. l. 33., ubi tamen praep. *εἰς* e verbo *ἀναδρ.* pendet.

2) Matth. l. c. §. 401. p. 733.

3) Vid. Steph. thes. Lond. vol. III. p. 3404. d.

pro ¹⁾ :	ita:
Ἡγοῦ προβάτων	Ἡγοῦ προβάτων λογικῶν
Λογικῶν ποιμὴν,	Ποιμὴν ἅγιε
Ἄγιε, ἡγοῦ,	Ἡγοῦ βασιλεῦ
Βασιλεῦ, παιδων ἀνεπάφρων. Παιδων ἀνεπάφρων.	

Haud dubie ἅγιε non ad praecedens (v. 30.), sed ad alterum membrum (v. 31. 32.) pertinet atque jungenda sunt: ἅγιε βασιλεῦ et ἡγοῦ παιδων ἀν., utraque per hyperbaton diremta. Nam genitivi προβάτων et παιδων e verbo ἡγοῦ pendent, quippe quod rem, quae ducitur, appositam flagitet, non e substantivis ποιμὴν et βασιλεῦ; ad quae relatis illis Münsterus haud accurate sic vertit:

Führ' uns an, o du
Der geistigē Schaafē Hirt!
Führ uns an, o Heiliger,
Der unbefleckten Jugend Fürst!

vv. 33. 34. Ἰχθὺς Χριστοῦ Ὁδὸς οὐρανία] respicit poeta ad verbum apostolicum, I. Petr. II, 21: Χριστὸς ἐπαθεν ὑπὲρ ὑμῶν, ὑμῖν ὑπομιμνήσκων ὑπογραμμὸν, ἵνα ἐπακολουθήσητε τοῖς ἰχθυεῖν αὐτοῦ. Restant ex antiquitate Christiana plures lapides, in quibus pes delineatus est, verisimiliter ad eandem imaginem expressus, ut statuit Münsterus ²⁾.

v. 35. ἀένας] Brunell. emend. ἀέννας, propter metrum, ut videtur, sed male. Etenim in vulgari lectione λόγος ἀένας prior pes anapaestus est (cum in ἀένας syllaba prima produci possit) ³⁾, alter tribrachys. Ex Brunelli emendatione prior pes tribrachys est (nam ἀέννας primam syllabam brevem habet), alter dactylus. In utraque lectione igitur alter pes tribrachys est; sed tribrachys in fine ferri possit, in priori loco vitiosus est. Ergo vulgata est retinenda.

v. 36. Αἰὼν ἅπλετος] Quo sensu Christus αἰὼν nominatur? Primum quidem manifestum est, Christum his tribus versibus 35-37. θεολογεῖσθαι, id est secun-

1) Vid. tamen supra p. 28.

2) Sinnbilder. I. p. 54.

3) Vid. supra p. 25. et ibid. not. 1.

dum naturam suam divinam celebrari ¹⁾. Etenim tum λόγος v. 35. invocatur, qui deus est, Jo. I, 1.; tum φῶς audit v. 37., sicut deus ipse φῶς esse dicitur, I. Jo. I, 5. atque ὁ λόγος alibi apud Clementem nominatur φωτός ἀρχέτυπον φῶς ²⁾ et ὁλος φῶς πατρῶν ³⁾, quae est imago simul puri per se sanctique atque alios illuminantis: — qua notione ad sequentia attributa v. 38-41. apte transitur. Nec non epitheta αἰνάος, αἰδιόν divinitatis laudem confirmant. Vox autem intermedia est αἰὼν ἄπλετος, quam eandem Christo pro divina ipsius natura tribui inde praesumitur. Atque vero epitheton ἄπλετος huic praeiudicio respondet: hoc enim verbum, quod etiam ex Empedocle apud Clementem ⁴⁾ nostrum occurrit, per systolen ex ἄπλητος sive ἀπλματος ortum et proinde a verbo πελάω deducendum, explicatur ab Hesychio per synonyma πολύ, μέγα, ἀμέτρον, et a Suida per ἄπειρον, ἀχώροτον: est igitur immensus, infinitus. Jam quomodo deus αἰὼν nominari possit, quaeritur. Αἰὼν, aeternitas, sensu quasi metaphysico statum ab ulla temporis successione immunem significat, sensu autem physico seriem temporis infinitam. Priori quidem significatione deus αἰὼν nominari potest per metonymiam sive immutationem, qua abstractum pro concreto ponitur, αἰὼν pro αἰώνιος, quod attributum deo tribuitur Rom. XVI, 26., quo pertinet ipsius Clementis haec vox exstat ⁵⁾: Θεὸς οὐσία θεία ἐστίν, αἰδιόν τι καὶ ἀναρχόν. Altera significatione etiam per metonymiam deus αἰὼν dicitur, nimirum res effecta pro causa efficiente, cum deus temporis auctor atque dominus sit, Θεὸς ὁ βασιλεὺς τῶν αἰώνων ⁶⁾, — atque

1) Laudat hos versus G. Bullus Clementis de filii aeternitate doctrinam explicans in Defens. fid. Nic. sect. 3. c. II. §. 5. Opp. ed. Grabe, Lond. 1703. p. 189.

2) Protrept. c. 10. p. 78. l. 32.

3) Strom. VII, 2. p. 831. l. 27. πατρῶν ex emend. Sylburg. pro masc. πατρῶς, vid. tamen Potter. ad h. l.

4) Strom. VI, 2. p. 746. l. 27: αἰθίρος ἄπλετον ὕψος.

5) De provident. fragm. ap. Maximum ed. Combefis, Paris. 1675. t. II. p. 144. Clem. ed. Potter. p. 1016. extr.

6) I. Timoth. I, 17. Vid. Schleiermach. Theol. dogm. t. I. p. 295. not. 3.

haec est affirmatio, quae priori notioni negativae respondet ¹⁾: — nec minus per metaphoram, ita ut *aevum* imago dei habeatur, quatenus tempus omnium mutationum forma, ipsum immutabile, dei immunitatem mutationis quasi imitatur atque repraesentat. Haec autem notionum translatio atque immutatio eo facilius evenire potuit, cum ex etymologia αἰών sit quasi αἰένων, auctore Aristotele ²⁾. Sic etiam apud Dionysium Areopagitam usus ille vocis αἰών aliquot locis invenitur, quos, cum Clementis dictionem illustrare possint, hic referre consentaneum videtur. Haec autem Dionysius habet, de divin. nomin. ³⁾: ὁ ὢν — ἀρχή καὶ μέτρον αἰώνων καὶ χρόνων ὀντότης καὶ αἰών τῶν ὄντων . . . αὐτὸς γὰρ ἐστὶν ὁ αἰὼν τῶν αἰώνων, ὁ ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰώνων ⁴⁾. Et seriori loco ⁵⁾: ἡμερῶν δὲ παλαιός ὁ θεὸς ὑμνεῖται, διὰ τὸ πάντων αὐτὸν εἶναι καὶ αἰῶνα καὶ χρόνον καὶ πρὸ ἡμερῶν καὶ πρὸ αἰῶνος καὶ χρόνου. Καίτοι καὶ χρόνον καὶ ἡμέραν καὶ καιρὸν καὶ αἰῶνα θεοπρεπῶς αὐτὸν προσορθεῖν, ὡς ὄντα κατὰ πᾶσαν κίνησιν ἀμετάβλητον καὶ ἀκίνητον καὶ ἐν τῷ αἰεὶ κινεῖσθαι μένοντα ἐφ' ἑαυτοῦ, καὶ ὡς αἰῶνος καὶ χρόνου καὶ ἡμερῶν αἴτιον . . . τὸν δὲ θεὸν καὶ ὡς αἰῶνα καὶ ὡς χρόνον ὑμνεῖν, ὡς χρόνον παντὸς καὶ αἰῶνος αἴτιον ⁶⁾. Ad quam expositionem Corderius ⁷⁾ haec observat: „Dicitur (deus) *omnium aevum et tempus*, quia omne aevum ex ipsius duratione pendet et omne tempus ex ipso fluit, qui aevo et tempori suum esse tribuit et continuat. . . Addit *θεοπρεπῶς*, id est, *ut deum decet*. Dicitur enim aevum sive saeculum et tempus et dies sed immutabiliter, quia

1) Conf. Schleiermach. l. c. §. 52. t. I. p. 295 - 299.

2) De Coelo I, 9. ed. Acad. Boruss. t. I. p. 279. a. l. 25.: τὸ τοῦ παντός οὐρανοῦ τέλος καὶ τὸ τὸν πάντα χρόνον καὶ τὴν ἀπηνόητον περιέχον τέλος αἰὼν ἐστίν, ἀπὸ τοῦ αἰεὶ εἶναι εἰληφώς τὴν ἐπωνυμίαν, ἀθάνατος καὶ θεός.

3) Cap. V. §. 4. Opp. ed. Venet. 1755. t. I. p. 432. d.

4) Ibid. p. 433. a. Conf. Maximī Schol. ad h. l. tom. II. p. 168. 169.

5) Cap. X. §. 2. t. I. p. 506. a.

6) Ibid. §. 3. extr. p. 507. a.

7) Ad c. X. §. 2. l. c. p. 507.

omnia quae sunt in his, scilicet in aevo et tempore et die, mutationem convenienter naturis suis capiunt; ipsa vero aevum et tempora et dies, quatenus aevum et tempora et dies sunt, quadam imitatione dei immutabilia sunt.“ Illa quidem Dionysii, qui vocatur, verba aliquot seculis post Clementem scripta sunt; sed ipsius Clementis tempore et ante eum talis verbi αἰών usus invaluerat, quo magis ille Christo hoc nomen tribuere posset: Gnosticorum dico dicendi genus, in quorum doctrina Clemens admodum versatus fuit. Valentiniani enim, ut deum, τὸν βυθόν, αἰῶνα τέλειον vocabant ¹⁾; ita seriem naturarum ex eo procreatarum statuebant, in quas ipsum illud divinitatis nomen contulerunt ²⁾. Proinde etiam aeonem Jesum, summorum unum, habebant, quem in hominem Christum in baptismo descendisse docebant ³⁾. Haec respicientes Clementinam dictionem ex usu verbi αἰών apud Gnosticos frequentato explicare poterimus, nisi quis haud verisimile esse, objecerit, Clementem, utpote qui, quanquam gnosi deditus, tamen a Gnosticorum fabulis longissime abfuerit, talem vocem ab iis mutuatum esse. Ita Schulthessius quidem iudicare videtur, cui, cum in illa Christi denominatione offenderet, αἰῶνος ἀπλέτου emendare subvenit. At offensio ista, opinor, tolletur, dummodo rem recte perpendamus. E nostra enim vocis Clementinae interpretatione, Clementem Gnosticorum de aeonibus doctrinam secutum esse minime sequitur: non enim dico verbum αἰών a Clemente sensu gnosticis systematis proprio usurpatum esse, sed eo sensu, qui justus est et orthodoxo cuique probari potest, quo nomen illud a Pseu-

1) Iren. adv. haeres. I, 1. init.: λέγουσί τινες εἶναι ἐν ἀοράτοις καὶ ἀκατονομάστοις ὑψώμασι τέλειον αἰῶνα προόντα. Tertullian. adv. Valentin. c. 7.: hunc (deum Valentinianorum) substantialiter αἰῶνα τέλειον vocant. Theodoret. haeret. fab. I, 7.: ἐπέθετο πρῶτον αἰῶνα τέλειον, ὃν καὶ προάμχην καὶ προπάτορα καὶ βυθόν καλεῖ. Conf. Epiph. haeres. XXXI. c. 5.: ὁ αὐτοπίπτωρ — ὃν καλοῦσι τινες αἰῶνα ἀγγέλου ἀεὶ νεύοντα.

2) De verbi αἰών cum apud Gnosticos usu vid. Neander. hist. eccles. I, 2. p. 639. not. 3., tum imprimis apud Valentinianos, vid. Ejusd. gnost. system. p. 94. 95. et 207. not. 5.

3) Vid. Mosheim. comment. de reb. Christ. ante Constant. M. p. 385. not. 2. Conf. de simili christologia Basilidis Neander. l. c. I, 2. p. 692. et Gnosticorum in universum, ibid. p. 654. 656.

dodionysio deo tribuitur et qui apud ipsos haereticos principalis est. Primum enim deum αἰῶνα vocabant i. e. aeternum, in quo nondum quidquam gnosticum, sed translatio et immutatio illa est, quam supra indicavimus; e gnostico genere demum est, quod aeternum mundum e deo emanatum esse deinde statuitur ¹⁾. Multiplici autem eoque ut ita dicam hypostatico apud Gnosticos usu verbum illud Clementi quasi praeberi potuit, ut quod attributum deo vere debetur, eo nomine cum deum tum pro divina ipsius natura Christum significaret. Ita Clementis dictio deduci et explicari posse mihi quidem videtur. Nam dictio tantum, non sententia insolita est. Cum enim Clemens filium esse verum deum statuatur ²⁾, tum etiam aeternitatem filii asserit ³⁾, quippe qui ab ipso ἡ τῶν ὅλων ἀρχή, ἥ τις ἀπεικονίσταται μὲν ἐκ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου πρῶτη καὶ πρὸ αἰώνων statuatur ⁴⁾, atque adeo αἰδῖος οὗτος Ἰησοῦς audiat ⁵⁾, et quem τὴν ἀρχονον καὶ ἀναρχον ἀρχὴν τε καὶ ἀπαρχὴν τῶν ὄντων nominet ⁶⁾. — Quae cum ita sint, textus non vexandus, quippe qui haud dubie sanus sit: quod enim Schulth. genitivum substituere in animum sibi induxit, ut Christus dicatur Αἰῶνος ἀπλέτου Φῶς αἰδῖον, *aevi infiniti lux aeterna*, haec conjectura modo edita statim ruit. Quanta enim tautologia et quam languida sententia! Nam metrum emendatione ista corruptum esse ne no-

1) Cf. Neander. loco jam laudato h. e. I, 2. p. 639. not. 3.

2) Vid. Bulli l. c. sect. 2. c. VI. p. 87-92. Nourrii Apparat. t. I. p. 683-688. et p. 949-955.

3) Vid. Bulli l. c. sect. 3. de filii τῷ συνῶδιῳ sive coaeterna cum deo patre existentia, c. II. §. 5. 6. p. 189. 190. Cf. Gœrke de schola, quae Alexandr. floruit catech. comment. P. II. Halis 1825. p. 133. 144.

4) Strom. V, 6. p. 669. l. 13-15. Vid. quae scriptura s. de filio dei docet, Coloss. I, 17.: καὶ αὐτός ἐστι πρὸ πάντων, et Hebr. I, 2.1 δι' οὗ (ὁ Θεός) καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησεν. — Illa autem Clementis vox non impedit, quominus idem, qui πρὸ αἰώνων esse dicitur, ipse αἰὼν nominetur. Conf. supra similem Pseudodionysii dictionem, qui eodem loco utrumque de deo praedicat.

5) Prot rept. c. 12. p. 92. l. ultim. Conf. Paedag. I, 5. p. 112. l. 14. e Jes. IX, 6.: πατὴρ αἰῶνος.

6) Strom. VII, 1. p. 829. l. 34.

tabo quidem: At vir doctus si αἰών metonymicè accipiat se non repugnare etiam professus est atque ipse verborum Graecorum integritatem in textu servavit.

v. 37. Φῶς αἰδίου] nomen Christi dignitatem et efficacitatem divinam praedicans; vid. ad verum praecedentem init. et conf. hoc dictum Clementis ¹⁾: ὁ σωτὴρ ἡμῶν ὑπερβάλλει πᾶσαν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ λόγος μὲν, ὥς ἀγαπᾶσθαι μόνος πρὸς ἡμῶν, τὸ καλὸν τὸ ἀληθινὸν ἐπιποθοῦντων ἦν γὰρ τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν.

v. 39. Ῥεκτήρ] actor. Sed singulari significatione h. l. ῥ. ἀρετῆς non est qui ipse virtutem exercet, ut male Canterus vertit: *virtutis capax*; sed qui virtutem in aliis efficit, quod recte Morellius voce *virtutis effector* reddidit. Haec enim vis nexu sententiarum indicari videtur, cum versu praecedenti Christus misericordiae fons audiat; subsequenti autem ipse sancta suorum vita nominetur, quocum nomine conferenda est vox Pauli, Galat. II, 20: ζῶ δέ, οὐκ ἔτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός. — Sensus autem horum versuum is est: Christe, fons gratiae et misericordiae, (quam apud deum Christiani consequuntur) stator virtutis, (quam per fidem Christiani exercent) denique vita Deum colentium; (quatenus spiritum sanctum, qui per filium a patre datur, acceperunt).

v. 43. Γάλα οὐράνιον] est doctrina Christiana elementaris, qualis iis datur, qui etiam infantes in Christianismo sunt, conf. I. Cor. III, 2. Hebr. V, 12. 13. — Sententiarum nexus hic est: Primum vestigia Christi; i. e. ejus vita, quae fidelibus inhabitat, vv. 33. 34. (σεμνή βιοτή Θεὸν ὑμνούντων; vv. 40. 41.); tum ipse Christus, verbum aeternum, v. 35–42; deinde lac coeleste, i. e. doctrina Christiana, v. 43–47: invocatur.

v. 45. Νύμφης χαρίτων] χαρίτων est genitivus qualitatis, adjectivi locum obtinens: i. q. νύμφης χαρίσεως, quod Münsterus ita reddidit: Deiner holdseeligen Magd (?); — dictio poetis usitata ²⁾.

1) Strom. II, 5. p. 439. l. 15., quae vox respicit ad evang. Jo. I, 9.

2) Vid. Herm. ad Viger. p. 890. Matth. Gr. Gr. §. 316. f. p. 623. Cf. Wiener. Gr. N. T. §. 34, 2, b. p. 191.

v. 43-47. Tota imago paulo insolentior: nam quod apud Gnosticos Sophia tanquam sponsa Soteris repraesentatur atque in rerum consummatione *συζυγίαν* inter Soterem et Sophiam fore docetur ¹⁾, huc non pertinet. Alibi quidem apud Clementem Logos ipse *σοφία* nominatur, quandoquidem ad verba Sapient. VII, 24: „*διήκει δὲ καὶ χωρεῖ (ἡ σοφία) διὰ πάντων, διὰ τὴν καθαρότητα*“ ille annotat ²⁾: *λέγεσθαι ταῦτα ἐπὶ τῆς σοφίας τῆς πρωτοκτίστου τῷ θεῷ*, ut et Paulus apostolus Christum docet, *θεοῦ δύναμιν καὶ θεοῦ σοφίαν*, I. Corinth. I, 24. Atque in ipso hymno nostro v. 14. Christus *σοφίας πρῶτανις* audit, quae vox scripturae verbo respondet: *ὃς ἐγενήθη ἡμῖν σοφία ἀπὸ θεοῦ* etc., I. Corinth. I, 30. Hoc autem loco Sapientia sponsa Christi nominatur, e cuius uberibus lac coeleste (doctrina) fundatur. Aliter quidem Schulth. h. l. intellexit, dum *χαρίτων* non cum *νύμφης* sed cum *σοφίας* conjungit, = *gratiosa, alma sapientia*, et *χαρίτων σοφ.* ad *μαστῶν γλ.* *νύμφης* appositum esse vult atque insuper Christum esse lac ex ubere Patris, *divinae sapientiae*, quae virgo appelletur, statuit. Sed ad sensum istum extorquendum opus fuit, ut et lectio mutaretur et versus destruerentur; vir doctus enim pro *τῆς οὔτης* v. 46. legere vult *θείης*, et versus distribuit

pro :

ita :

Γάλα οὐράνιον	Γάλα οὐράνιον
Μαστῶν γλυκερῶν	Μαστῶν γλυκερῶν νύμφης
Νύμφης χαρίτων,	Χαρίτων σοφίας τῆς οὔτης
Σοφίας τῆς οὔτης	Ἐκθλιβόμενον
Ἐκθλιβόμενον	

Conatus nimis arbitrarius! Nam textum mutandi nulla causa et versuum distinctio, quam Schulth. voluit, omnino fieri nequit. Quare nova haec interpretatio locum non habet et in vulgari acquiescendum est, quam Münsterus sic expressit:

Himmliche Milch,
Den süßen Brüsten
Deiner holdseeligen Magd,
Der Weisheit, entträuft!

1) De ista Valentinianorum doctrina vid. Neander. *gnost. system.* p. 120. 151. *hlist. eccles.* I, 2. p. 679. not. 1. p. 714. 731.

2) Strom. V, 14. p. 699. l. 23. Cf. Strom. VI, 16. p. 810. . 21.

v. 51. Θηλῆς λογικῆς] sic in N. T. λογικῇ λατρίᾳ, Rom. XII, 1: λογικὸν γάλα; 1. Petr. II, 2.

v. 63. Οἱ χριστογόνοι] regenerati per Christum; accepto spiritu sancto. Conf. quod Paulus ait, 1. Cor. IV, 15: ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ διὰ τοῦ εὐαγγελίου ἐγὼ ὑμᾶς ἐγέννησα, et Philem. v. 10.

v. 65. Πάλλωμεν] editt. omnes: ψάλλωμεν, praeter Brunellum et Canterum; is enim jam praesens restituisse videtur, quod tamen, cum in exemplari meo versus iste fere exstinctus sit, accuratè cognoscere nequeo. Vulgaris illa lectio aut secundum flexum communem aor. secundus est, aut aor. primus forma dorica. Atqui aor. 2. huius verbi in usu non fuit, teste Buttmanno ¹⁾, atque insuper si admitteretur, contra metrum peccaretur; nam prior pes, quoniam aor. 2. syllabam penultimam brevem habet, jambus foret, qui ferri non potest. Deinde si ψάλλωμεν aor. primo pro ψήλωμεν sumitur, metro quidem satisfiit, sed florismus iste a dicendi genere in hymno nostro alienus non placet. Quapropter hanc formam omnino rejeci et emendavi ψάλλωμεν, quod etiam propter praecedens μέλωμεν, cui respondet, convenientius videtur.

ὁμοῦ] Brunell. emend. ξυνῇ, sine ulla causa atque adeo contra metrum. Nam -μεν ξυνῇ molossus est, dum anapaestus requiritur.

v. 66. Θεὸν] Brunelli lectio Παλλωμεν — Θεῷ εἰρηνης grammatica ratione praestare videtur: ψάλλειν enim, proprie secundum Suidam i. q. τὸ τῷ ἄκρῳ τῶν δακτύλων τῶν χορδῶν ἅπτεσθαι, proinde cum dativo ejus jungitur, in cuius honorem psallitur. Sic etiam in N. T.: Rom. XV, 9. Ephes. V, 19. Nec non apud Clementem ipsum alibi dativus post ψάλλειν ponitur: ὁ τοῦ Θεοῦ λόγος — ψάλλει τῷ Θεῷ ²⁾, porro: καὶ παρὰ πότον καθήκει ψάλλειν αὐτῷ ³⁾, atque e psalmo XXXII, 2: ἐν ψαλτηρίῳ δεκαχόρδῳ ψάλατε αὐτῷ ⁴⁾.

1) Gramm. Graec. max. vol. I. §. 96, 6. p. 412.

2) Protrept. p. 5. l. 29. ed. Potter.

3) Paedag. II, 4. p. 194. l. 26.

4) Ibid. l. 21.

Eo magis accusativus nostro loco offendit. Cujus constructionis non aliam rationem video, nisi metricam, propter quam vulgarem usum reliquisse Clemens videri potest. Etenim si legitur *θεῷ εἰρήνης*, verbum *θεῷ* aut per synizesin una syllaba pronunciatur, ut spondeus *θεῷ εἰ-* existat: et tum hiatus offendit; — aut dissyllabum est et altera syllaba *-ῳ* in hiatu corripitur, ita ut anapaestus existat; sed ista correptio apud epicis quidem frequens est, postea autem apud tragicos non admittitur. Propter hanc difficultatem fortasse, praesertim cum *μέλπωμεν* cum accusativo antecedit, poeta verbum *ψάλλειν* cum accus. junxit. Cujus usus aliunde exempla mihi non praesto sunt; nam quod dicitur *ψάλλομενος*, interpretante Suida, *ὁ ἀκρωμένος τοῦ ψάλλοντος*, inde ob Graecae linguae proprietatem ¹⁾ non sequitur, activum sensu transitivo cum accus. i. q. fidibus aliquem celebrare usurpatum esse. Quae cum ita sint, illam Clementis e vulgari lectione constructionem soloeicismum quidem statuo; at cum codd., de quorum lectione nobis compertum est, nimirum Florentinus et Potteri Bodlejanus ac Regius vulgatam tueantur atque metrum ei faveat: casum mutare non ausus sum.

Θεὸν εἰρήνης] saepe in N. T. deus appellatione nova et evangelio propria *ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης* audit, e. c. Rom. XV, 33. Hebr. XIII, 20.

1) Vid. Buttmann. Gr. Gr. ed. 11. §. 121, 5. p. 380. Matth. Gr. Gr. §. 490. t. II. p. 922.

Severi Sancti, id est, Endeleichi,

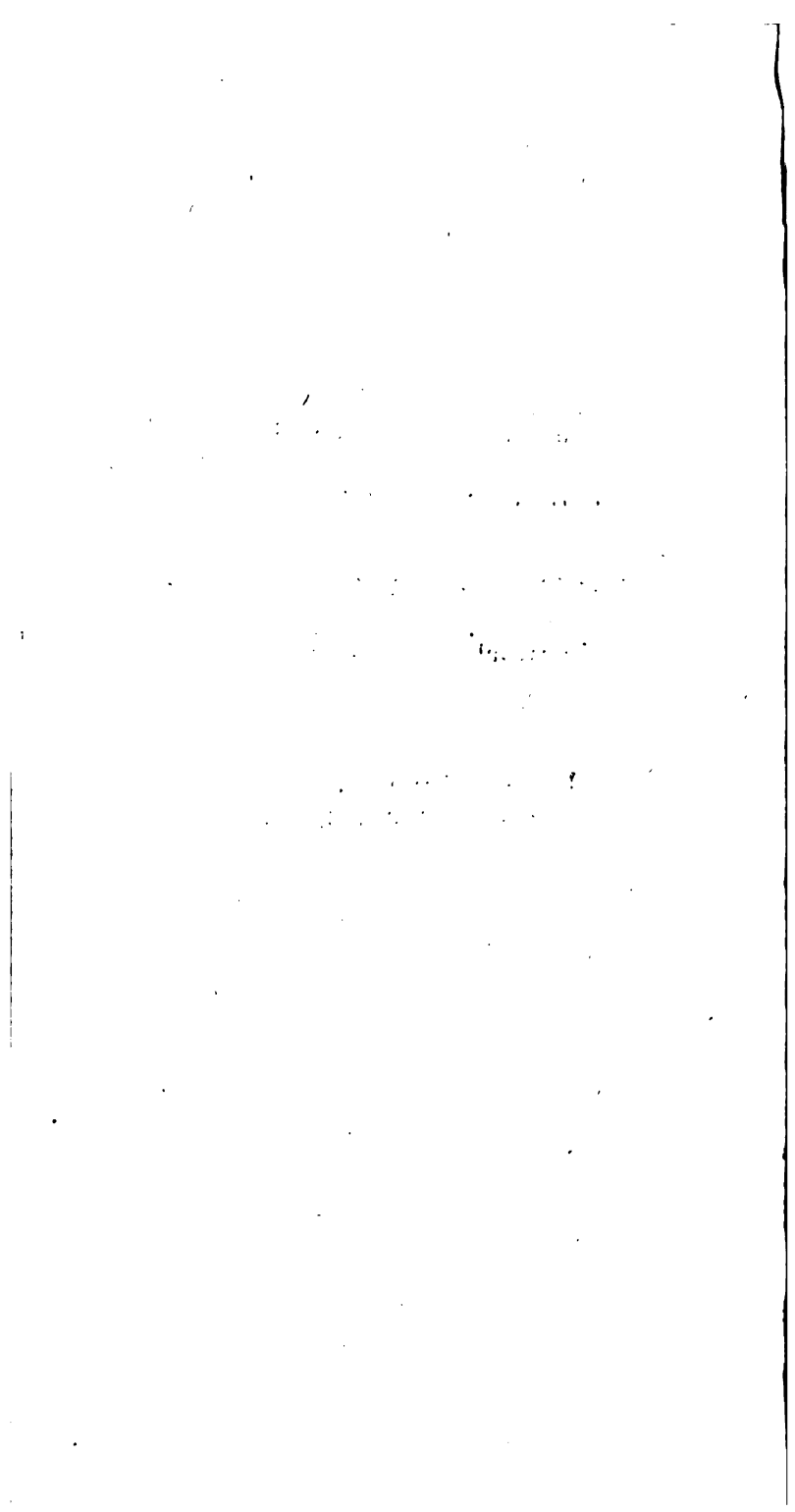
Rhetoris et Poetae Christiani,

C a r m e n b u c o l i c u m

De mortibus boum.

Latine et Germanice,

Prolegomenis et Annotationibus illustratum.

CONTENTS.

E praefatione editionis, quae prodit Lugduni Batav. 1715.

E praefatione, quam Richterus editioni suae praemisit. 1747.

I. PROLEGOMENA.

Cap. I. De auctore carminis.

1. Nomen poetae: Severus Sanctus Endelevchius,

2. Aevum poetae:

- a) Severus nomen } certum temporis argumentum
- b) Sanctus nomen } non praebet.
- c) Endelevchius nomen aetati definiendae inservit.
 - α) ex Endelevchii apud Paulinum Nol. memoratone;
 - β) e vetere de Endelevchio in cod. Apulej. annotatione.

Cap. II. De poetae aevu et patria ex ipso carmine definiendis,

1. Aevum definitur;

a) e statu religionis Christianae et paganismi in carmine apparente.

Excursus de nomine paganorum.

b) e suis descriptione. Lucret enim memoratur etiam

α) apud Ambrosium,

β) apud Rufinum,

Excursus de tempore, quo oblit Chromatius, episcopus Aquilejensis.

2. Patria.

Cap. III. De poetae inter scriptores ecclesiasticos loco.

Cap. IV. De carminis argumento et consilio.

1. Argumentum,

2. Consilium

a) proponitur.

b) expenditur et adversus superstitionis notam defenditur.

Excursus de usu signi crucis.

Cap. V. De inscriptione carminis,

1. De mortibus hominum,

2. Carmen bucolicum.

Cap. VI. De metro carminis.

Cap. VII. De translatione Germanica.

Cap. VIII. Syllabus editionum.

II. CARMEN SEVERI SANCTI:

Latine cum translatione vernacula.

III. ANNOTATIONES:

1. criticae, textui subjectae.
2. exegeticae, textum sequentes.

Haec capita ita inter se cohaerent:

I. DE POETA.

1. Nomen poetae
2. Persona poetae. Aevum et domici-
lium ejus definitur:
 - a) externis rationibus, i. e. aliorum
testimoniis } cap. I.
 - b) internis rationibus, i. e. ex ipso
carmine } cap. II.

II. DE POEMATE.

A. De poemate in universum.

AA) Essentia carminis.

1. Genus: ecclesiasticum. cap. III.
2. Species.

- a) Quoad materiam: de carmi-
nis argumento et consilio cap. IV.
- b) Quoad formam.

- a) Forma interna sive compo-
sitio sententiarum: *de mortibus*
hominum. }

- β) Forma interna et externa: } cap. V.
- aa) pastoralis }
- bb) dialogica } *carmen bucolicum.*
- cc) metrica }

- γ) Forma externa: de metro
carminis. cap. VI.

De translatione Germanica. cap. VII.

BB) Historia carminis: Syllabus edi-
tionum. cap. VIII.

B. Poema ipsum.

Textus Latinus;

Translatio Germanica.

C. De poemate in singulis.

Annotationes criticae.

Annotationes exegeticae.

E praefatione

editionis, quae prodiit Lugduni Batav. 1715.

Inter alia satis multa tristia aliquamdiu per Europam dominatur pernicies, ut res docet, proxima contagiosae, quae per armenta serpens et tum stabula, tum pascua, per aestatem juxta et hiemem, ad solitudinem redigens, subtrahit huic saeculo illas ipsas per alia saecula solas divitias habitas. Dubites an castigetur mutata sententia, qua aurum et argentum in eorum vicem subjecta sunt ac foedissimam his temporibus sitim sui attribuerunt, aurum spirantibus ac loquentibus urbanis, pecuaria re rusticis aut laneis attributa. Certe in his terris id experimur, ut modo quasi in lupina rabie universam pascentium cohortem brevi spatio trucidans, nunc per paucorum^{*} rapinam delibans et intra exiguum numerum coercens veneni sui tabem discedat, ita ut ab tribulibus et proxime vicinis quoque absteineat. Sed quasi voluisset monstrare tantum se grassari, non discedit bona fide, nec in perpetuum. Immo quasi omnia integra et libera velut ad quoddam arbitrium reservasset, ubi libuit, praeter expectatum rursus incumbens et atrocissime saeviens, eandem reliquis, quae nuper reliquerat, mortem infert, sic deriso mimico, quod videbatur indulsisse, emolumento domini, etiam carne maculosa et letifero pure infecta. Ita quidem per hanc *βουνόμην* et adeo mollem planiciem, per haec litorea pascua bacchari in damnosissima strage coepit, non simul universa in eodem climate corripuens, sed in tractus quosdam velut destinatos huic fato et casui se demittens cum plurium gemitu et dolore, ut tamen deinde per omnia se exporrigat.

Unde vir amplissimus evolvendis per otia librariis pluteis quos nactus est affatim copiosos, suetus se oblectare, incidens in carminis hujus exemplar ex editione Joh. Weitzii in sinum suum reponere non neglexit, ut saepe in circulis et conventibus proferret, sane tempestivum, quum prorsus exprimeret calamitatis praesentis speciem. Itaque et legit et legendum variis tradidit et cum mirabunda attentione audiri sentiens, putavit operae pretium fore, fidei etiam suas ac dignitati con-

veniens, si hoc carmen innotesceret omnibus, vel quo gratularentur sibi, quibus adhuc ea pestis pepercerat; ut dicitur in hoc carmine transilire alios, sed ita, ut videntes mirifice id vagari induerent sanctum tremorem erga id, cujus ea est potestas; vel quibus illa nocuerat, hactenus fruerentur solatio, dum ignorantes antea tam grave sidus Europaeis armentis incumbere et querentes ignota se clade opprimi, ex his versiculis, quibus οὐτ' ἔαρ γλυκερώτερον ex Theocrito recte agnoscit Weitzius, edocti agnoscerent esse quandam et armenti pestem et illo utique tempore et saeculo accidisse idem et forsitan saepius, sed oblivione per vetustatem et scribendi inertiam non innotuisse posteris et interdidisse notitiam. (p. IV - VII.)

Auctor qualiscunque sit et quocunque tempore vixerit; editores etiam pro lubito suo in eo consuluerint. Alia spectatur et oportunior commoditas majorque; nempe ut tu, Lector, discas, quod vere in rem est, perpendere et tum in hac aerumna, tum in aliis, non cassum aliquid tentes, sed personam tibi impositam sapienter agas. Illic subito desolatus parte bona patrimonii, immo forsitan capite ejus, potuit vel post exantlata haec damni sui carmina vel etiam ante nactus Tityrum monitorem vitam pietate mutare et qui antehac erro ac rei divinae imperitus pecunias cogitaverat, illis imminuerat forsitan nimis ex re pecuaria augendis, quae quidem etiam abundaverant, mox tantopere debilitatus et minutus, salubriori contemplationi agglutinatur. Tu quoque utinam urbanus aequae ac rusticae faxia, ut conquirantur piacula irae justae avertendae; quam coelestem esse qui dubitare potes, quum ex ipsis rebus deprehendas aerem tibi infestum esse? Hujus halitus trucidans armenta tua exclamat tibi rem esse cum eo, cujus ista potestas est. Quidquid admissum sit, tunc cogita. (p. XXI - XXII.)

E praefatione,

quam Richter editioni suae praemisit. 1747.

Verbi Divini ejusque Ministrorum assidue sunt etiamnumque vigent ad poenitentiam serio agendam adhortationes. Praesentissimum quoque ad eandem est

incitamentum justissima offensi Numinis ira, ex lue illa pecuaria quam maxime conspicua, quae et nostram ita afflixit concussitque patriam, ut furens illa et multiplex armentorum strages, ruinae similis videatur. Agricolas enim, etiam opulentissimos non solum ad incitas fere et praeter opinionem redegit, sed Patriam quoque universam ita exhaustit, ut singuli quoque non de fame solum et esculentorum inopia, sed de futura etiam stercoratione timere excruciarique coeperint. Orba enim suis jugalibus bovia, lactis subtracta copia et ciborum ex lacte conficiendorum summa penuria, quem non anxium redderet sollicitumque Patremfamilias? Ferreus profecto esset, quem tanta absumentorum taurorum corpora atque multitudo, quae nostrum in agris colendis laborem solari solebant, comitesque rei nostrae familiari data erant, non tangeret nec moveret, praesertim quia morborum varietas et repentina saevitia nullo medicamine frangi potuit. Utrique ergo huic causae per nostri temporis, ipsiusque muneris conditionem ita satisfacere studuimus, ut quoniam in praelectionibus Theologicis Fechtii Compendium Theologiae explicantibus, modo ejusdem Caput 26 sive penultimum de Poenitentia et Fide docueram; cum eodem ego conjunxerim in Institutionibus et Exercitiis Oratoriis praeter Libanii Laudationem Bovis, metro adstringendam: Severi quoque Sanoti, id est, Endeleichii Carmen Bucolicum de Mortibus Boum, in versus Germanicos transfundendum, (p. 3-4, cf. p. 39. 40.)

PROLEGOMENA.

I. DE AUCTORE CARMINIS.

Carminis de mortibus boum auctorem investigantibus nobis is quaerendus est, qui primus e mss. hoc carmen edidit, ut quodnam in codicibus nomen invenerit, nobiscum communicet: cui si fidem denegamus, omnino non est, unde auctor definiri possit. Atqui primus editor Petrus Pithoeus in utraque sua editione (tertia enim nihil nisi repetitio alterius est) ita carmen inscribit: *Incipit Carmen Severi Sancti, id est Endeleichi Rhetoris de mortibus boum*. Nomen igitur poetae est: Severus Sanctus (id est) Endeleichus. Sed quid sibi vult vox inserta id est? Haec vox aut corrigit, ita ut nomen verum addatur pro subditicio, e. c. si quis auctorem libri, qui „De jure liturgico principum evangelicorum“ inscriptus est, describere vellet: Pacificus Sincerus id est Fride-ricus Schleiermacher; — aut supplet, ita ut cognomen- tum addatur nomini, quo modo primum evangelium nostrum inscribi posset: Evangelium secundum Levi id est Matthaeum. Potest enim fieri, sicut censet Tillemontius ¹⁾, ut auctor sit Endeleichus, sive ut ille scribit, Endeleichus, qui sub Severi Sancti nomine latere voluerit. Quod si forte Pithoeus in codice ms. notatum invenit, ipsius tituli constitutione hanc notam exprimere potuit; — quanquam difficile est intellectu, qua causa inductus auctor carminis delitescere voluerit. Aut potuit fieri, ut cum poetam vario hoc modo in variis mss. nominatum inveniret Pithoeus, proinde illa voce „id est“ significare voluerit, utrumque hoc nomen poetae deberi. Quando enim in altero codice poeta Severus Sanctus nominatus, in altero autem codice Endeleicho idem carmen tributum est, facile inde colli-

1) Hist. des Emper. Paris. 1701. tom. V. p. 148.

gebatur, Endeleichum eundem esse ac Severum Sanctum atque utrumque nomen poetae convenire; — quamquam plures codices editori fuisse haud probabile est. At quomodo res vere se habeat, subsidiis non datis, nunc definire non jam poterimus; satis habere debemus, dummodo aliqua ratione titulus ille explicari possit. Nam quod dicitur ¹⁾, hanc vocem, *id est Endeleichus* ab aliena manu et quidem ab ipso Pithoeo, ut auguratur Wernsdorfius ²⁾, fuisse additam adeoque proprium poetae nomen esse Severum Sanctum; nulla est explicatio: difficultas eo non solvitur, sed gladio nodus discinditur. Nemini enim Severum Sanctum cum Endeleicho commiscere in mentem venire potuit, cum ubicunque in vetustatis monumentis alteriusutrius nomen invenitur, nihil illis commune videatur esse, nisi quod ejusdem aevi rhetores ambo fuerunt. Merito Wernsdorfius Severum Sanctum, quem Sanctum Paulini Nolani familiarem habet, cum Endeleicho commutandi ullam causam non esse asseruit; at contra se ipse eo disputavit vir doctus: nam si commiscendi ansa non fuit, prorsus fieri non potuit, ut Severo Sancto nomen Endeleichi e mera conjectura adscriberetur. Praeterea Pithoeus levem suam conjecturam non quasi vetustatis aerugine probatam nobis vendidisset; immo ipsum justa librorum mss. auctoritate nisum poetae utrumque nomen tribuisse arbitrandum est.

Ut aliorum de hac re judicia breviter referamus, eodem modo quo Pithoeus inscripserunt carmen Margarinus de la Bigne in bibliotheca Patrum, Weitzius, Gronovius et Richter in carminis editionibus, nec non Amatus in collectione Pisaurensi, nisi quod pro *Endeleichi* scripsit *Endelechii*. Titulum editionis autem hunc habet Weitzius: *Severi, Endeleichi, Rhetoris et Poetae Christiani, Carmen bucol.*; ita ut Sancti nomen ut adtributum intellexisse videatur. Richter usque ita: *Severi Sancti Endelechii carm. bucol.* At Gallandius ³⁾ Sanctum ab Endeleichio distinguendum et illi potius quam huic adscribendum censet carmen, quod ita inscribit: *Severi Rhe-*

1) Hist. litter. de la France. Paris. 1735. tom. II. p. 56. 57.

2) Poet. Lat. Min. t. II. p. 53.

3) Bibl. Patr. t. VIII. p. XII.

toris et Poetae Christiani carm. bucol. — Quidquid de Endeleichio quodam aliunde nobis compertum est ad unum eundemque, poetam nostrum spectare statuerunt praeter Sirmondum et Rosveidum, infra laudandos, G. J. Vossius ¹⁾ et Savaro, apud quem ille modo ²⁾ *Endeleichus Rhetor*, modo ³⁾ *Endelichus Rhetor* audit.

Quodsi carminis auctori Severi Sancti Endeleichi nomen tribuimus, an non aliunde quidquam de eo expiscari possimus, quaeritur. Atqui plures quidem Severi in antiquitate Christiana occurrunt, e. c. Sulpicius Severus circa annum CDI. ⁴⁾, Severus Milevitanus, Augustini discipulus, Severus Minoricensis c. annum CDXVIII. ⁵⁾ alique ⁶⁾; sed nemo inter eos est, quem nostrum haberi consentaneum sit.

Quod ad Sancti nomen attinet, fuit antiquioribus jam temporibus Sanctorum nomen inter Gallos usitatum, quod probat Tacitus, a quo Claudius Sanctus ad annum LXXI. p. Chr. n. memoretur ⁷⁾, et fuit Sanctorum gens Aquitanica inter Gallicas illustris ⁸⁾, et Paulinus Nolanus ad Sanctum quendam et Amandum fratres epistolam XXVI. (al. XL. XLI.) scripsit, unde illum poetice excoluisse constat. Sic enim loquitur: *Hymnos quos desiderabam accepisse gratulor: quo munere Sancte frater admonuisti me etc.* Istum igitur Sanctum esse poetam nostrum Wernsdorfius in animum sibi induxit. Sed miror, quod vir doctus, qui tam vehementer impugnat, quominus Endeleichus in carminis titulo nominatus idem atque Endeleichus alibi memoratus censeatur, illud tam facile sibi persuasit. Nusquam enim Sanctus ille a Pau-

1) De poetis latinis cap. 8.

2) Savaro ad Sidon. Apollin. lib. II. ep. 2.

3) Ad lib. III. ep. 12.

4) Vid. Oudin Commentar. de scriptor. eccles. antiq. Lips. 1722. t. I. p. 913.

5) Vid. Oudin. l. c. p. 993.

6) Vid. J. A. Fabricii Bibl. Lat. med. et infim. aetatis s. v. Severus. tom. VI. ed. Mansi, 1754. et inprimis Possevinii Appar. sac. Colon. Agripp. 1608. t. II. p. 398.

7) Hist. lib. IV. cap. 62.

8) Vid. Thomae Reinesii epistolae ad Christ. Daumium. Jenae 1670. ep. VIII. p. 24.

lino Severus cognominatur et cum praeterea Sanctorum nomen admodum frequens fuerit, hic revera ambos commiscendi causa non est:

Sed longe alia res est Endeleichi, cujus nomen ut rarissimum est, ita bis tantum alibi occurrit, ita ut, si nihil obstat, hos locos ad eundem referendi praejudicium haud inconsultum fiat. Commemorat autem illum Paulinus Nolanus ¹⁾, utpote cujus monitu Theodosii panegyricus a se conscriptus sit: *Alius libellus ex his est, quos ad benedictum* ²⁾, *id est Christianum virum, amicum meum Endeleichium scripsisse videor, non tamen edidisse convincar. Is enim mihi autor hujus in domino opusculi fuit, sicut ipsius epistola, quae libello meo pro themate praescribitur docet.* Hujus panegyrici, temporum invidia perdit, meminere, quos jam Reinesius ³⁾ citavit, Hieronymus ⁴⁾, Gennadius ⁵⁾ et Cassiodorus ⁶⁾. Atqui cum Theodosius anno CCCXCV. obierit, Paulini autem epistola illa anno CDII. sub finem aetatis scripta sit, ⁷⁾, ergo inter annum trecentesimum nonagesimum quintum et quadringentesimum secundum Endeleichius Paulino auctor fuerit opusculi componendi; — hinc argumentum temporis habemus, quo Endeleichii vita in seculo quarto exeunte ponenda est. Itaque nos quoque Endeleichium istum a Sancto, Amandi fratre Paulinique familiari, distinguimus, sed hoc non impedit, quominus illum nostrum poetam esse censeatur.

Alter locus, quo Endeleichius memoratur, est in codice Apulejano vetus annotatio Crispi Sallustii cujusdam, qui eum recensuit. Primus hanc subscriptionem Cur-

1) Ep. IX. (XXVIII.) ad Sulpicium Severum extr.

2) Conf. Sirmond. ad Sidon. Apollin. lib. VII. ep. 9. p. 76.

3) L. c. p. 23.

4) Ep. LVIII. (al. XIII.) n. 1.

5) De Viris illustr. cap. 48. Conf. Miraeum ad h. l. in Bibl. eccles. Fabric. p. 23.

6) De Instit. div. litter. cap. 21.

7) Vid. Paulini Opp. ed. Paris. 1685. tom. II. Dissertat. in Paul. vitam et scripta: De s. Paulini epistolis seu earum Ordo chronologicus argumentis demonstratus, p. 109.

tius Pichena ¹⁾ evulgavit, exemplar Taciteum Florentiae in Medicaea bibliotheca adservatum referens, cui adnexa sint Apuleji nonnulla cum illâ Sallustii subscriptione. Ex hac Pichenae nota locum laudavit Petrus Relandus ²⁾ ad annum CCCXCV; Pichenae autem iudicium de hac subscriptione codicisque hujus aetate notavit Bandinius ³⁾. E codice Apuleji Florentino annotationem Sallustii dedit Geverhartus Elmenhorstius ⁴⁾. Tum e Vaticanae bibliothecae codice Apulejano eadem Sallustii verba excitavit Sirmondus ⁵⁾, cujus notam Rosveidus ⁶⁾ repetiit: subscriptionem autem istam a Sirmondo evulgatam citarunt Burmannus ⁷⁾, hunc ipsum morem libris emendatis nomen subscribendi illustrans, et Bandinius ⁸⁾, cui Endelevichius hic idem videtur fuisse, qui S. Paulino auctor fuit, ut panegyricum in Theodosium Magnum scriberet. Denique e duobus codicibus Apulejanis illam Sallustii subscriptionem Joannes Bosscha in Elencho codicum mss., quibus Apuleji opera continentur, editioni Oudendorpianae subjecto, exhibuit ⁹⁾. Accuratissimam autem et vere originalem hujus inscriptionis notitiam praebet Ang. Mar. Bandinius in mss. latinorum bibliothecae Laurentianae catalogo. Hoc enim teste Sallustii subscriptio ad calcem libri noni Metamorphoseon Apuleji legitur idque in duobus codicibus, quorum prior, quo Pichena usus est,

1) Taciti Opp. Francofurti 1607. 4. praefat.

2) Fast. Consular. Trajecti Batav. 1715. 8.

3) Catal. codd. latin. biblioth. Laurentianae, Florent. 1775. f. tom. II. p. 835.

4) Apuleji Opp. Francofurti 1621. 8. p. 369. Conf. Reinesii epist. VIII. ad Daum. p. 24.

5) Ad Sidon. Apollin. lib. IV. ep. 8. ed. II. Paris. 1652. Not. p. 44. et in Sirmondi Opp. Paris. 1696. tom. I. p. 940.

6) Ad Paulin. Nol. ep. IX. (XXVIII.). Vid. Paulin. Opp. ed. Murator. p. 899. — Conf. Reines. ep. IX. a Christ. Daumio ad ipsum data, p. 25.

7) Ad H. Valesii De Critic. lib. I. cap. 34. not. a. Amstelod. 1740. 4. p. 181.

8) Catal. codd. lat. bibl. Laurent. I. c. p. 3. not. 1.

9) Apulej. Opp. ed. Oudendorp. t. II. Lugdun. Batav. 1823. 4. p. 537. 538.

Plut. LXVIII. cod. II. membranaceus, seculi XI. caractere Longobardico conscriptus, continet Taciti ab excessu Divi Augusti libros XI, Apulei de Magia libros II, ejusdem Metamorphoseon libros XI et Floridorum libros IV ¹⁾; alter, Plut. XXIX. cod. II. seculi XII. Longobardicis characteribus exaratus eadem, quas codex modo nominatus, exceptis Taciti libris, complectitur ²⁾. Illum nomine Bandin. a., hunc Bandin. b. signabo.

Subscriptionem ipsam Elmenhorstius ita proposuit:

APULEI PLATONICI
MADAURENSIS

OPERA.

EGO CRISPUS ³⁾ SALLUSTIUS ⁴⁾ LEGI ET
EMENDAVI ROMAE FELIX ⁵⁾ OLI-
BRIO ⁶⁾ ET PROBINO
V. C. ⁷⁾ COSS. ⁸⁾

IN FORO MARTIS CONTROVERSI-
AM ⁹⁾ DECLAMITANS ¹⁰⁾ ORATORI ENDE-
LECHIO. RURSUSQUE ¹¹⁾ CONSTAN-
TINOPOLI ¹²⁾ RECOGNOVI
CAESARIO ET ATTIL-
CO COSS. ¹³⁾

Sic miniatis literis Membranae Florentinae.

Functi sunt consulatu Anicius Hermogenianus Olybrius et Anicius Probinus, fratres ¹⁴⁾, anno CCCXCV. atque Clodius Hermogenianus Caesarius et Atticus anno CCCXCVII. ¹⁵⁾; ita ut hoc

1) Bandin. l. c. p. 834-836. inprim. §. III.

2) Bandin. l. c. p. 4. 5. inprim. §. II.

3) Pichen. Sirm. Bandin. a. et b. omis. 4) *Salustius Sirm.* Bandin. b. 5) *foelix* Pichen. *feliciter* Sirm. 6) *Olybrio Sirm.* *Olibio* Bandin. a. b. 7) Pichen. Sirm. omis. 8) *Cons.* Bandin. a. *Cons.* Bandin. b. 9) *controversias* Pichen. Bandin. a. b. 10) *declamans* Pichen. Sirm. Bandin. a. b. 11) *Rursus* Pichen. Sirm. Bandin. a. b. 12) *Constantinupoli* Bandin. a. 13) *Cons.* Bandin. a. b.

14) Sozom. hist. VIII, 29.: Ὀλυβρίου καὶ Προβιανοῦ τῶν ἀδελφῶν ὑπαγεύοντων.

15) Vid. Calvisii Opus chronolog. ad ann. 395. et 397. Petri Relandi l. c. p. 513. et 524.

testimonio plane idem tempus significetur, quod praecedenti. Neque dubitantes nos reddere potest, quod hic Endelechius Romae docuit rhetor; noster autem fuit poeta et, ut infra probabimus, in Gallia vixisse videtur. Nam neque poesis a rhetorica ita distat, ut non simul utramque quisquam colere possit, neque Gallia ab Italia ita distat, ut non diversis temporibus in utraque quisquam degere possit; — quare hinc opinioni nostrae certe objici nihil potest.

Dubitarunt, num haec omnia ad unum eundemque Endelechium et quidem ad nostrum referri debeant, Gronovius ¹⁾ et Schoettgenius ²⁾; sed non dubitarunt, quin Severo Sancto nomen Endeleichi tribuendum sit.

Quamquam igitur non pro certo affirmari potest, tamen admodum verisimile videtur, carminis de mortibus hominum auctorem esse Severum Sanctum Endelechium, Paulini Nolani familiarem, qui ultimo seculi quarti decennio Romae rhetorice docuerit, postea in Gallia degerit, ubi lue inter pecudes saeviente carmen illud composuit.

II. DE POETAE AEVO ET PATRIA, EX IPSO CARMINE DEFINIENDIS.

Quamquam in unaquaque scriptura, quae dramaticam speciem prae se fert, cujusmodi etiam dialogi sunt, distinguendum est inter tempus, quo ea res, quae repraesentatur, acta esse cogitatur et inter auctoris aevum; in nostro tamen carmine talis distinctio locum habere non videtur, cum totius carminis talis sit color, ut auctor rebus ipsis interfuisse et imaginem e tempore suo desumptam descripsisse videatur ³⁾, neque omnino verisimile sit, ut talem sibi quisquam materiam e tempore praeterito tractandam desumeret. Quae cum ita sint, argumenta tum ad carminis materiam tum ad poe-

1) Praefat. p. XVII.

2) Bibl. Lat. Fabric. t. VI. p. 460.

3) Conf. Neander. hist. eccles. II, 1. p. 23. not. „In dem Gedicht des Severus, welches man als Darstellung eines aus dem Leben genommenen Gemäldes ansehen muß etc.“

tam spectantia secum comparare et conjungere nobis licet, ad poetae aevum eo firmiter definiendum.

Sunt autem interna argumenta, e carminis descriptione sumpta, duo: alterum quod de Christianae religionis propagatione versu 106. dicitur; alterum quod lues in Pannonia, Illyria, Belgia aliisque locis saeviens versu 22. notatur.

Illud igitur quod deus unus in magnis urbibus colitur, unde paganismus in agros refugisse in iisque tantum remansisse sequitur, omnino aevum certum designat. Imperatore enim Valentiniano factum est, ut cum Christianismus in urbibus praevaleret et eruditorum religio haberetur, paganismus in agris duntaxat restare videretur: unde ipsa paganorum religio, quod nomen primum usurpatur lege Valentiniani ¹⁾, Valentiniano et Valente Coss. lata i. e. ann. CCCLXVIII. (huic enim anno adversus Gothofredi dubitationem, qui vel ad annum CCCLXVIII., vel ad a. CCCLXX. eam retulit, legem illam Pagi ²⁾ vindicavit), hoc nomen accepit. Testis est Paulus Orosius, cujus verba, anno CDXVI., quo suos Historiarum libros inchoavit ³⁾, scripta, sunt ⁴⁾: *qui alieni a civitate Dei ex locorum agrestium compitis et pagis pagani vocantur, sive gentiles, qui ⁵⁾ terrena sapiunt etc.*: quae verba facile ita interpretamur, ut paganos, quia habitarent in pagis, ab istis nomen accepisse statuamus. Atque ea interpretatio etiam Prudentii dictione confirmatur, apud quem gentiles *pago dediti, pago impliciti* ⁶⁾

1) Cod. Theodos. lib. XVI. tit. II. leg. 18.

2) Dissert. hypatica seu de consulibus caesareis, Lugduni 1682. P. II. c. 4. §. IX. p. 129., etiam in Mansi Appar. in Baron. Annal. p. 47.

3) Vid. Galland. Bibl. Patr. t. IX. Prolegom. c. IV. §. 7. p. XI.

4) Histor. lib. I. praefat. ed. Havercamp. 1738. 4. p. 3., etiam in Galland. Bibl. PP. t. IX. p. 63.

5) Sic e mss. Havercamp. textum vulgarem, qui habet *quia terrena sapiunt*, emendavit. Succurrit haec emendatio interpretationi nostrae. Nam si *quia* legitur, alia interpretatione opus est, ut nimirum verbo *pagani* aut *gentiles* aut utrique allegoria quaedam insit, qua pagus aut gens civitati dei opponatur; quanquam omnino hac lectione sensus obscurus sit. Bene Haverc. textum restituit.

6) Peristephan. hymn. X. v. 296. Adv. Symmach. lib. I. v. 620.

audiunt (etsi Salmasius hunc intellectum rejiciens pagum pro gentilitate ipsa usurpatum esse vult) et qui adversus Symmachum ¹⁾ scribit: *Sint haec barbaricis gentilia numina pagis*. Dum igitur in illa Valentiniani constitutione novum paganorum nomen primum occurrit; adeo in lege Asclepiodoto et Mariniano Coss. i. e. anno CDXXIII. lata ²⁾ dubitari potest, num vel supersint pagani. Dicitur enim: *paganos, qui supersunt, quanquam jam nullos esse credamus*. Quae cum ita esse videantur, viri docti carmen nostrum seculo quarto et quidem exeunte aut seculo quinto ineunte scriptum esse censuerunt. Ita judicatur in magna bibl. Patrum Coloniensi ³⁾ his verbis: *e carmine videtur posse colligi authorem hunc vixisse non multum post quam Christiana religio toto orbe esset recepta, cum adhuc superessent reliquiae gentilitatis*: quod iudicium in magnam bibl. Parisiensem et in maximam Lugdunensem receptum est ⁴⁾, e qua Gronovius ⁵⁾ ea verba transscripsit. In tribus illis bibliothecis autem Severus Rhetor, cum proxime antecedit Paulum Orosium, quippe qui in bibliothecae Paris. indice chronologico Severum subsequatur et cujus opera in biblioth. Colon. et Lugdun. Severi carmen excipiant; seculi quinti initio adsignatur. Aubertus Miraeus ⁶⁾, *Vixit Severus, inquit, paulo post tempora Constantini Magni, cum religio Christiana toto orbe esset recepta, sed reliquiae gentilitatis adhuc superessent*. Gallandius ⁷⁾ hanc sententiam prae se fert, respiciens ad versum 106: *Ea itaque tempestate Christiana religione invalescente idolorum cultus in pagis tantum et vicis adhuc vigeat: quae quidem notatio saeculum IV. desinens innuit*. Denique Wernsdorfius ⁸⁾ carmen eo tempore scriptum esse affirmat, quo Christiana quidem

1) Lib. I. v. 449.

2) Cod. Theodos. lib. XVI. tit. X. leg. 22.

3) T. I. in elencho omnium authorum et t. V. P. I. in catalogo authorum hujus tomi.

4) Vid. infra cap. VIII. Syllab. edit.

5) In praefat. p. XIII.

6) Auctarium de scriptor. ecclesiast. c. XLIII.

7) Bibl. PP. t. VIII. p. XIII.

8) Poet. Lat. min. t. II. p. 57.

religio, multa jam superstitione contaminata, invaluisse, superessent tamen et passim celebrarentur sacrificia et ritus gentilium, h. e. scriptum esse aevo Theodosii, aut ei proximo; et versum 106. religionis Christianae, qui tum erat, statui accommodate dictum esse annotat ¹⁾. *Nam Theodosio imperante, inquit, eversis, quae in urbibus erant templis deorum, aut in ecclesias conversis, deorum cultores pagis tantum continebantur, in urbibus solus colebatur Christus. Hinc religio pagana dici coepit.*

Sed videamus, quomodo revera hoc argumentum se habeat. Illud quidem constat, eum religionis statum, qui versu centesimo sexto signatur, imperante Valentiniano obtinuisse. Sed ut temporis, quo carmen nostrum scriptum sit, argumentum inde deducamus; inquirendum est, quibus finibus ille status circumscriptus sit: quando inceperit, quando desierit.

Priori autem quaestioni responsuri si nomine paganorum uti volumus, antea, quomodo hoc nomen statum religionis indicare possit, accuratius exponendum, itaque nominis istius ratio definienda est, nimirum unde enata sit ejusmodi appellatio: — qua de re multum viri docti disputaverunt, optime autem Baronius, Gothofredus, du Cange, Mazochius et Schroeckh ²⁾. Atqui haud dubie paganus a pago est nominatus i. q. ad pagum pertinens, ut est apud Plinium ³⁾: *Pagana lege in plerisque Italiae praediis cavetur, ne per itinera ambulantes*

1) L. c. p. 227.

2) De hujus nominis vi et quo tempore primum auditum sit, vid. Baronii Martyrol. Rom. ed. II. 1598. ad Jan. 31. p. 58-60. cf. Ejusd. Annal. ad a. 351. §. XVI. ed. Mansi t. IV. p. 495. Heraldus ad Arnob. lib. I. Paris. 1605. 8. p. 3-5. Rittershus. Commentar. in Salvian. Altorf. 1611. 8. p. 564-567. Salmasius not. in Flav. Vopiscum (Saturnin.). Histor. August. Script. Paris. 1620. f. p. 456. Gothofredus ad cod. Theodos. lib. XVI. tit. X. ed. Marvill. 1665. t. VI. p. 250-253. Pagi Crit. ad a. 351. §. V. ed. Mansi t. IV. p. 494. Du Fresne D. du Cange Glossar. ad script. med. et inf. Latinit. s. v. paganus. ed. Bened. 1734. t. V. Forcellin. Lex. s. v. paganus. t. III. Mazochii Spicileg. bibl. t. III. Neapoli 1778. 4. p. 295. 296. Schroeckh. hist. eccles. 1780. t. VII. p. 238-242. Arevalus ad Prudent. contr. Symm. I, 449. et ad Peristeph. X, 296. Opp. Prudent. Rom. 1789. 4. t. II. p. 736. 1093.

3) Hist. Nat. XXVIII, 2. ed. Hard. t. II. p. 448.

tes torqueant fusos; — ergo (homo) paganus, qui in pago habitat. Enimvero ex hac vi principali significationes quaedam sunt deductae, quarum si quam ad explicandam ethnicorum appellationem receperimus, omnino ex hac voce certum tempus definiri non poterit. Ejusmodi est, si paganus e vulgari sensu intelligitur qui non militat, ἀσπράτευτος, ita ut apud Christianos foret is qui Christo non militat, gentilis. Cui interpretationi favere quidem videtur, quod veteribus Christianis similitudo de militia Christi usitatissima fuit. Sed si ad illam probandam Tertulliani haec vox proponitur ¹⁾: *Apud hunc (Christum) tam miles est paganus fidelis, quam paganus est miles fidelis* ²⁾; id male fit. Hic enim nullo modo paganus pro gentili, sed pro eo simpliciter, qui non miles est sumitur ³⁾. Praeterea neque prior illa ratio hanc interpretationem satis tuetur; etenim per similitudinem gentilibus hanc appellationem tributam esse omnino non placet: quare eam explicationem, ut nimis remotam et coactam rejicimus. Qua recepta ullum tempus definiri non posse manifestum est, quippe cum quovis aevo et quovis Christianorum et gentilium statu mutuaque ratione inde quod Christo non militabant gentiles cognominari possent. Hac igitur interpretatione aliisque, quas Gothofredus plene enumeravit, omissis ad simplicissimam, quam etiam verba Orosii et Prudentii supra memorata tuentur, redimus: gentiles nomen paganorum accepisse, quatenus in pagis praecipue habitarent; atque Baronii sententiam sequimur, qui hanc significationem in illam vocem transiisse ea ex causa statuit, quod „exclusi civitatibus in pagis adhuc idola colerent“, nimirum quod „legibus imperatorum clausis idolorum delubris sacrisque vetitis gentiles sic sua ipsorum superstitione exclusi pagos adirent illicque suos deos colerent ac clandestina sacra peragerent.“

Atqui postquam qua ratione illa vox inducta sit vidimus; quando primum ea audita sit ejusque usum jam illustraturis nobis id quidem compertum est, initio se-

1) De coron. milit. c. XI.

2) Sic legendum pro vulgari *infidelis*. Vid. Neander. Antignostic. p. 113. not.

3) Vid. Baron. in Martyrol. Rom. p. 59.

culi quinti vel communi usu paganos ita nominatos esse, id quod lege Honorii anno CDIX. lata diserte dicitur ¹⁾. Tum sub initio quarti seculi eam vocis significationem nondum invaluisse e testimonio quodam affirmare nobis licet, quod martyrum duorum Tarachi et Probi, qui ineunte seculo quarto passi sunt, verba prae-bent ²⁾. Sic enim Tarachus loquitur: *διὰ δὲ τὸ Χριστιανὸν με εἶναι, νῦν παγανεύειν ἡρεστησάμην* i. e. „Et propterea quod Christianus sum, renuntiavi militiae“; et Probus: *παγανὸς δὲ εἰμι, Χριστιανὸς δὲ ὦν* ³⁾, quibus verbis illi martyres usi non fuissent, si eo jam tempore dilogia iis inhaesisset. Denique paganorum nomen ad significandos gentiles illa Valentiniani constitutione, anno CCCLXVIII. lata primum usu venire constat.

Sed num tum etiam primo inductum sit, quaestio oritur. Quam facile negaveris, memor, quod in lege vocem novatam esse adhibitam haud credibile est. Itaque, quod du Cange, quanquam cum dubitatione, notavit, jam antea illud nomen obtinuisse existimabimus. Atque id pluribus rationibus comprobatur. Primum enim jam ante illum annum factum est, ut nomen *gentilium* alteram significationem acciperet atque vetus gentilium appellatio novis nationibus barbaris imperium Romanum circumdantibus tribueretur; qui usus primum e lege ab ipso Valentiniano quadriennio ante i. e. anno CCCLXIV. et tum lege anno CCCLXX. lata patet ⁴⁾, et posthac vulgaris est. Quae significationis mutatio cum in utroque nomine cohaerere videatur, ita ut, cum barbari nominarentur gentiles, gentilibus, id est idolorum cultoribus, (ut a barbaris distinguerentur) nomen paganorum tribueretur ⁵⁾; novam ethnicae superstitionis ap-

1) Cod. Theodos. lib. XVI. tit. V. leg. 46: *Gentiles quos vulgo paganos appellant*. Conf. Augustin. Retractat. II, 43. ed. Bened. tom. I. p. 41.

2) Conf. Mazoch. l. c. p. 296.

3) Vid. Act. S. Tarachi, Probi et Andronici §. I. et II. ap. Ruinart. Act. Martyr. Veron. 1731. f. p. 376. et 378.

4) Cod. Theodos. lib. XII. tit. XII. de legatis. leg. 5. et lib. III. tit. XIV. de nuptiis gentilium. Vid. Gothofred. ad has leges, t. IV. p. 589. et t. I. p. 306.

5) Conf. Gothofred. ad cod. Theod. XVI, X. tom. VI. p. 252.

pellationem jam sub initio imperii Valentiniani valuisse sequitur. Deinde vero omnino Valentiniano imperante hic usus exstitisse non videtur. Ab eo enim gentiles minime in angustum coarctati civitatibusque exclusi sunt, quippe qui *unicuique quod animo imbibisset colendi liberam facultatem* dederit.

Sed an tempus ante eum definiri et status imperii Romani monstrari potest, quo gentiles publico idolorum cultu interdicto coacti fuerint; ut in absconditum se reciperent, proinde ad deos suos colendos pagos adirent: unde tum nomen iis inditum sit? Revera. Ante Constantinum Magnum quidem et ipsius tempore ejusmodi rerum publicarum conditio non obtinuit. Verumenimvero imperantibus ejus filiis Constante et Constantio. Hi enim quinque legibus, duabus Constans ¹⁾ anno CCCXLI. et CCCXLII. et tribus Constantius ²⁾ anno CCCLIII. (quo duae ferebantur) et CCCLVI. datis, superstitiones gentilitias sacrificiaque prohibuerunt, atque id sub poena capitali, quae etiam priori Constantis lege constituitur ³⁾. Et quamvis in occidente et imprimis Romae, ubi Constans imperavit, atque etiam post eum cum Constantius universum imperium teneret, hae leges non severe exsertae sint; principum tamen mens et voluntas talis fuit, quali gentiles non possent non terri et civitatibus pelli et in pagos fugari.

Quae cum ita sint, eum religionis statum, quo deus solus magnis in urbibus coleretur, circa medium seculum quartum incepisse, jam contendemus. Hinc igitur terminum habemus, ante quem Severi Sancti carmen editum esse non potest. Sed inde non sequitur, quam potuit fieri, statim post hujus aetatis exordium id factum esse. Nemo de altero hujus status termino satis circumspecte cogitasse videtur. Atqui ea conditio, qua Christianismus in urbibus florebat, paganismus autem in agris latitabat, in seculum sextum usque duravit: quo denique Justinianus vehementibus persecutioni-

1) Cod. Theod. XVI, X. leg. 2. 3.

2) Cod. Theod. I. c. leg. 4. 5. 6.

3) *Quicumque — ausus fuerit sacrificia celebrare competens in eum vindicta et praesens sententia exeratur.* Vid. Gothofred. ad h. l.

bus in oriente paganismum extirpavit, cujus vestigia in occidente etiam diutius inveniebantur ¹⁾. Itaque tempora, quibus carminis nostri compositio nititur, ejusmodi sunt, ut praeter alteram partem saeculi quarti totum saeculum quintum atque adeo sextum dimidium iis satisfaciat. Nisi igitur alia argumenta accedent, hinc nihil aliud erui poterit nisi in tempore inde a medio saeculo quarto usque ad medium saeculum sextum carminis de mortibus boum auctorem vixisse.

Alterum temporis argumentum e luis, quae Pannoniam, Illyriam Belgiamque devastasse v. 22. et 23. dicitur, commemoratione peti poterit, si aliunde de hac lue nobis aliquid compertum est. Atqui Ambrosii locus exstat, ubi morbi pestiferi mentionem faciat ²⁾: *Verborum caelestium nulli magis quam nos testes sumus. Quanta enim proelia et quas opiniones accepimus procliorum.* — *Quae omnium fames, lues pariter boum atque hominum ceterique pecoris; ut etiam qui bellum non perulimus, debellatis tamen nos pares fecerit pestilentia?* Ergo quia in occasu saeculi sumus, praecedunt quaedam aegritudines mundi; aegritudo mundi est fames, aegritudo mundi est pestilentia, aegritudo mundi est persecutio. Hanc Ambrosii locum allegavit Baronius ad annum CCCLXXVI. ³⁾, ubi etiam Severi nostri carmen a versu 101. usque ad finem laudat, eumque secutus Tillemontius ⁴⁾ pestilentiam ab Ambrosio memoratam ad annum CCCLXXVII. p. Chr., Gratiani II-III. retulit. Sed male a Baronio Ambrosii in Lucam commentaria ad annum trecentesium septuagesimum sextum relata esse, cum longe post hunc annum scripta sint, Pagi ⁵⁾ notavit pluribusque argumentis evicit, quibus fultus Hermantius ⁶⁾ (cujus librum Pagi citavit, mihi autem accipere nusquam contigit)

1) Vid. Neander. hist. eccles. II, 1. p. 178. Gieseler. h. e. I. §. 107. p. 621.

2) Commentar. in Luc. lib. X. ad cap. XXI. (vers. 9): *cum audieritis proelia et seditiones.*

3) §. VII. ed. Mansi. tom. V. p. 435.

4) Hist. des Emper. t. V. p. 148.

5) Ad Baron. Annal. l. c.

6) Vita S. Ambrosii lib. IV. cap. 20.

opus illud anno trecentesimo octogesimo sexto scriptum arbitretur. Quodsi Ambrosius suam expositionem in Lucam non ante annum CCCLXXXVI. composuit et cum Ambrosius anno CCCXCVIII. obierit, hinc luis ab Ambrosio memoratae. tempus finibus coerchetur.

Praeterea de lue quadam scribit Rufinus ¹⁾ ad Chromatium, episcopum Aquilejae, quem ita alloquitur: *Quod tu quoque, Venerande Pater Chromati, medicinae exequens genus, tempore quo disruptis Italiae claustris ab Alarico duce Gothorum se pestifer morbus infudit et agros, armenta, viros longe lateque vastavit, populis tibi a Deo commissis feralis exitii aliquod remedium quaerens etc.* Ergo cum Alarici invasione pestifer morbus se infudit. Sed quando Alarici invasio facta est? Cum ter Alaricus in Italiam irruerit idque anno quadringentesimo, quadringentesimo secundo et octavo; quam ex his invasionem Rufinus signare voluerit, quaeritur. Atqui pestiferum morbum Alarico anno CDIX. tertia vice Italiam ingresso pecus prostravisse fuerunt qui opinarentur. Cum enim Sigonius ²⁾ luem e Rufino his verbis describat: „Ingens fames civitatem oppressit, ac mox famem saeva pestilentia excepit, et cum passim omnia cadaveribus complerentur, quod extra urbem sepeliri de more non poterant, lues ipsa dira odoris foeditate vulgata est. Haec autem pestilentia non Romam solum, sed totam etiam videtur afflictasae Italiam, nimirum ab hac colluvie barbarorum invecta. Siquidem scribit Rufinus ad Chromatium, tum Aquilejensem Episcopum, perruptis ab Alarico duce Gothorum Italiae claustris, morbum se pestiferum infudisse, et agros, armenta, viros longe lateque vastasse;“ — Reinesius ³⁾ (quatenus lues omnino vera neque ficta sit), Richter ⁴⁾, censorem editionis Gronovianae ⁵⁾ secutus et Wernsdorfius ⁶⁾ locum istum affe-

1) Hist. eccles. praefat.

2) De Occident. Imper. lib. X. Opp. ed. Argelatus, Mediolani 1732. T. I. P. 2. p. 395.

3) Epist. VIII. ad Daum. p. 23.

4) In edit. p. 12.

5) Act. Eruditor. 1716. p. 82.

6) Poet. Lat. min. II. p. 57.

rentes cum Sigonio verba Rufini ad Alarici invasionem anno CDIX. institutam retulerunt: quanquam haec Alarici invasio non anno quadringentesimo nono, sed octavo evenit, id quod ex Zosimo ¹⁾ certo constat ²⁾. Quod male factum est et viros doctos Rufini contextum non satis respexisse demonstrat. Nam Rufinum de tertia Alarici irruptione minime loqui manifestum est, cum Chromatius, cui opus inscribitur, tunc temporis non jam viveret. Chromatium enim circa annum quadringentesimum sextum obiisse inde verisimile fit, quod illo tempore infirmae valetudinis videtur fuisse neque ultra annum CDVI. ulla ejus, ut superstitis memoria reperitur. Sic enim Chrysostomus in literis ipso eo anno ad Chromatium datis eloquitur ³⁾: καὶ παρακαλοῦμεν — τὰ περὶ τῆς ὑγείας ἡμῶν ἐπιστέλλειν τῆς ὑμετέρας. οἶσθα γὰρ ὅσῃ ἐντεύθεν καρπυσόμεθα τὴν ἡδονήν, τῶν οὕτω θερμῶς περὶ ἡμᾶς διακειμένων τὴν ὑγίαν πυκνότερως εὐαγγελιζόμενοι, quibus verbis anxium de Chromatii valetudine animum prodit: etsi conclusio, quam inde instituit Bernardus de Rubéis ⁴⁾, comperisse Chrysostomum de infirma Chromatii valetudine, non satis firma mihi fieri videtur. At illo tempore Chromatium obiisse, constat e Chronico Andreae Danduli, quippe qui Chromatium anno Domini CCCLXXXVIII. episcopum Aquilejae consecratum ⁵⁾, deinde postquam Aquilejensem ecclesiam annos XVIII tenuerit ad Dominum emigrasse ⁶⁾, denique Chromatii successorem Augustinum anno CDVII. intronizatum esse ⁷⁾ referat. Quorum numerorum computatio annum mortis Chromatii quadringentesimum sextum aut septimum constituit ⁸⁾.

1) Hist. V, 28.

2) Conf. Januarius ad Sigon. de Occid. Imper. not. 169. l. c. p. 394.

3) Ep. CLV. Opp. ed. Montfauc. tom. III. p. 690.

4) Dissert. de Turannio Rufino. Venet. 1754. 4. p. 144.

5) Lib. IV. cap. 14. init. in Muratori Rerum Italic. Scriptor. Mediolani 1728. f. tom. XII. p. 58.

6) Ibid. p. 66.

7) Lib. V. c. 1. init. p. 67.

8) Conf. Justi Fontanini hist. liter. Aquilej. Op. posthum. Romae 1742. 4. Lib. III. c. 3. §. 9. p. 131. 132. et Gallaudii Bibl. PP. Venet. 1772. f. t. VIII. Prolegom. c. XV. §. III. p. XXVIII.

Itaque cum post ipsius obitum ei. historiam ecclesiasticam suam Rufinus inscribere non potuerit, tertia Alarici invasio post Chromatii mortem facta intelligi nequit. Sed neque de secunda par credere est eam loqui, quandoquidem explicatius eam indicasset, ne cum priore confunderetur: hanc autem et toto subsequenti contextu innuit ¹⁾. Quae cum ita sint, primam Alarici irruptionem, quae, cum apud Prosperum ²⁾ et Cassiodorum ³⁾ primo consulatui Stiliconis illigetur ⁴⁾, anno quadringentesimo facta est, intelligendam esse, non jam ambiguum est.

Duos igitur morbos pestiferos in Italia inter armenta fuisse invenimus: alterum ab Ambrosio circa annum trecentesium octogesimum sextum memoratum, alterum a Rufino anno quadringentesimo adscriptum. Atqui cum Rufinus pestiferum morbum Alarico in Italiam invadente se infudisse auctor sit, hunc morbum esse novum neque jam antea in Italia saevisse apparet; ita ut haec lues non eadem, quam Ambrosius refert, haberi possit: quanquam alias id fieri potuisset, cum tam diu, nimirum per annos quatuordecim luem obtinuisse non inauditum sit. Nihilominus autem fieri potest, ut ambo morbi cohaereant, hoc modo, ut pestilentia circa annum trecentesium octogesimum sextum grassata in Italia quidem mox desierit, alibi autem propagata deinde Alarico irrumpente denuo in Italiam transierit. At quocunque modo res se habet et ad utrumcunque morbum eam, quae in carmine nostro memoratur, luem referri placet, si omnino placet, hanc cum alterutro conjungi; tamen id, quod fine seculi quarti lues in Italia inter armenta saevisse traditur, cum externis temporis argumentis, quae ad poëtam spectantia, ut supra exposuimus, ultimum seculi quarti decennium designant, optime convenit.

1) Vid. Rufini Opp. ed. Vallarsii Veron. 1745. t. I. not. ad Rufin. h. e. l. c. p. 209. et vit. Rufin. lib. II. c. XI. §. 1. ibid. p. 175. Tillemont Mémoires etc. Paris. 1707. tom. XII. not. LXXIX. p. 656. Fontanini l. c. lib. V. c. 10. p. 343. 344.

2) Chronic. Opp. Paris. 1711. p. 738.

3) Chronic. Opp. ed. Garetti Venet. 1729. t. I. p. 366.

4) Cf. Jornandes de rebus Getic. cap. 2J. in Cassiodori Opp. l. c. p. 383.

Quod supra de tempore diximus etiam ad regionem referendum esse censemus, ita ut dialogi huius scena ipse locus habeatur, ubi tum maxime poeta versatus est. Sed haud facile fieri potest, ut certis hanc regionem finibus circumscribamus. Dicitur quidem, v. 22-24: primum Pannoniam, Illyriam, Belgiam lumen transiisse et jam ipsam hanc terram petere. Sed quaenam est ea terra, quae illas excipiat? Illae, quas nominavit poeta, terrae haud continuo tractu sitae sunt, sed modo singulas refert, quibus praecipue morbus saevierit; ita ut hunc tractum haud certo sequi possis, quanquam iudicandum est, regionem, quā poeta degerit, harum alteri affinem fuisse: et cum Belgia ultimo loco nominetur, videtur provincia Belgiae vicina fuisse. Hoc respectu habito, cum praeterea regionem talem esse debere, in qua eruditio quaedam adhuc valuerit, ut certe huiusmodi carmen componi posset, consideramus; Galliam australem satisfacere invenimus, in qua tum temporis literae, imprimis theologicae colerentur et quae Belgiam prope sita sit: ita ut poetam esse Aquitanicum haud improbanda conjectura videatur. Hanc patriam jam Pithoeus ¹⁾ poetae adsignavit. Definitione ista nondum contentus Gallandius etiam plus coniecit ²⁾ opinatus, Severum fortasse e Burdigala esse, quod idem statuit Wernsdorffius ³⁾: nulla ex alia causa, quantum video, quam quod Paulinus ejus familiaris inde ortus perhibetur. Sed mira est ratiocinatio, quasi familiares homines semper ex eadem urbe orti sint. Praeterea ne constat quidem; Severum nostrum et Paulinum fuisse amicos, quamvis verisimile videatur.

Satis igitur habeo, ut hinc affirmem, Severum esse Aquitanicum et sub fine seculi quarti aut sub initio seculi quinti carmen de mortibus boum in Gallia australi argumento ex ipsa vita petito composuisse.

1) Epigrammata etc. 1590. p. 478. 1596. p. 661.

2) Bibl. Patr. t. VIII. p. XII.

3) L. c. p. 56. 55.

III. DE POETAE INTER SCRIPTORES ECCLESIASTICOS LOCO.

Quaquam carmen de mortibus boum maximam partem in describenda lue ejusque inter greges vastatione versatur, exitus tamen, qui signi crucis gravitatem fideique potestatem vivido exemplo illustrat, effecit, ut non solum theologorum aestimatione carmen illud dignatum, sed etiam in bibliothecas Patrum introductum sit. Primus illud recepit Margarinus de la Bigne in altera bibliothecae suae editione, triennio post quam carmen divulgatum erat: atque eum seriores bibliothecarum editores secuti sunt. At Bignaeus neque unde carmen sumserit, neque cur receperit, quidquam praefatus est. Ratio autem datur in magna bibliotheca Patrum Coloniensi¹⁾, quae observatio in magnam bibliothecam Parisiensem et in maximam Lugdunensem transiit²⁾, his verbis: *Posuimus hunc authorem inter scriptores ecclesiasticos propter ea, quae in hoc carmine de usu et efficacia signi crucis scribit, v. 109. 110. 130. 131.* Eadem esse sententia Possevinus videtur, quandoquidem inter scriptores ecclesiasticos poetam nostrum recepit, quem ita inducit³⁾: *Severi Rectoris* [sic! scribendum est *Rhetoris*] *et poetae Christiani Carmen Bucolicum sive de mortibus boum.* Quare etiam Aubertus Miraeus⁴⁾ dicit: *Possevinus hunc poetam inter scriptores ecclesiasticos numerandum censuit propter ea, quae in hoc suo carmine de usu et efficacia signi Crucis scribit sub finem;* — quaquam id ita expressum est, quasi Possevinus diserte hanc rationem prae se tulisset, cum tamen is judicium ullum non addiderit. Idem Gallandium sentire jam inde apparet, quod hoc carmen bibliothecae suae Patrum inseruit, qui praeterea suam de hoc carmine ejusque consilio sententiam in prolegomenis⁵⁾ exposuit.

1) In elencho chronologico authorum et opusculorum omnium t. I. et in catalogo authorum et opusculorum tomi V. part. I.

2) Vid. infra cap. VIII. Syllab. editionum.

3) Possevinus Appar. sacer, tom. II. p. 398.

4) Anctar. de scriptor. ecclesiast. n. XLIII.

5) Bibl. Patr. t. VIII. p. XII. et XIII. Vid. infra cap. V. init.

Sed aliud alii statuerunt. Guilelmus Cave enim e. Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria poetam nostrum ejecit vel potius eum non admisit. *Cum nihil, inquit, quod scio, scripsit Ecclesiastici commatis, peculiarem ei inter scriptores nostros locum non tribuimus* ¹⁾. Scilicet non scripsit Severus subtilem disquisitionem dogmaticam neque hoc carmen est historia ecclesiastica. Sed viderit Cave, an non dogmatici et historici generis quidquam in carmine insit. Siquidem homo iste doctissimus naris tam emunctae est, ut statim ubi comma ecclesiasticum sit an minus accurate distinguat, cur non in animum sibi induxit, deitatem filii hoc loco contendere? Nonne hoc dogma est? Porro usum signi crucis hoc carmine illustrari? Nonne hoc ad historiam ecclesiasticam pertinet?

Oudinus in commentario de scriptoribus ecclesiasticis antiquis Severum Sanctum omnino non commemoravit.

Valde despiciens Gronovius adversus eos disputat, qui hoc carmen ob ea, quae de efficacia signi crucis refert, in honore habuerint. Relatis enim e bibliotheca maxima illis, quae modo laudavi, verbis, haec addit ²⁾: *Faciles et aequi certe sumus, ut patiamur quemque indulgere suo genio et adhaerere partibus, quae prae aliis possunt in hac rerum diversitate placere; etiam ligno et lapide ex arbitrio suo uti. Itaque nec mirari licet, esse vanos et miseros quosdam, quibus magnum momentum in eo positum est, quod minime opinor credidisse Pithaeum considerari debere, sed dignum esse quod exstaret propter praedulcem totius carminis contextum et notitiam istius venustatis. Licet dulcissimus sit contextus, quanquam plena pestilentiae et tumidorum tabe corporum descriptio non ita praedulcis videtur; tamen nescio, cur tantopere in signi crucis aestimatione vir doctus offendant. Qualiscunque autem ista, quam Gronovius prae se fert, facilitas et aequitas est, certe verae illi virtuti non respondet, quae ibi quoque, ubi errorem et superstitionem deprehendere sibi videtur, caritatis non obliviscitur, sed vel in er-*

1) Cave l. c. Saecul. Arian. ann. 393. Londin. 1688. tom. I. 242.

2) Praefat. p. XIV.

rore fundamentum veri et in superstitione fidem, cui ea quasi superstructa est, inquit atque adamat.

Etiam acerbius adversus ultimam carminis partem atque poetam ipsum Wernsdorfius ¹⁾ invehitur; immo ejusmodi vocem exhibet, ut extremam carminis partem eum prorsus non intellexisse conjicias. Satis habeo ipsius verba apponere, de quibus sua quisque judicabit. *Quae de religione et sacris, inquit, perverse ineptae sentit autor, errori ejus saeculi debentur, et aemulum Paulini auctorem demonstrant, qui pariter in carminibus suis de efficacia signi Crucis, de miraculis sanationum et servatis etiam jumentis delirat.*

IV. DE CARMINIS ARGUMENTO ET CONSILIO.

Pastores duo gentiles, Aegon et Buculus conveniunt, quorum ille ex hoc tristitiae causam quaerit (v. 1-4). Buculus cum primum silentio malum tegere velit (v. 5-8), denuo ab amico impulsus, ut dolorem suum ipsi aperiret coque animum sibi levaret (v. 9-12), ei gregum suorum, longo vitae labore comparatorum damnum biduo factum indicat (v. 13-20). Aegon autem luem ingruentem se quidem nosse confessus Buculum cur herbarum salubrium peritus medendo perniciem non praevenerit, interrogat (v. 21-28). Cui Buculus ejus mali remedium non exstare, sed morbum mortemque simul adesse respondet: ejus rei exemplum duo paria boum referens, quorum prius par plaustro subditum medio in aggere simul ruerit; ambo autem alii aratro subditi alter post alterum repentina nece lapsi sint (v. 29-52). Singulis hisce exemplis allatis, universi gregis, quem Aegon salvum esse arbitratur (v. 53-56) stragem describit, qua vel armentorum progenies, unicum solamen (v. 57-60) interierit; nimirum e. c. vacca gravida (v. 61-64), deinde bucula cum vitulo, qui ab ubere morbo pestem traxerit (v. 65-80), denique validus taurus (v. 81-84): — ita ut crebris pecudum funeribus totum solum sit tectum, quae jam ab avibus et cani-

1) Poet. Lat. min. t. II. p. 60.

bus lacerentur (v. 85-96). Jam Aegon Tityrum salvo grege agentem conspiciens miratur (v. 97-100) et Buculus eum, quomodo cladem, qua vicinorum greges vastati sint, vitaverit, interrogat (v. 101-104). Quibus Tityrus signum crucis frontibus mediis additum pecudum salutem fuisse aperit. Deum autem Christum, cui crux propria sit, sola fide exorari, nullo quidem sacrificio, sed simplici animi purificatione (v. 105-120). His verbis commotus Buculus veram religionem se secuturum esse affirmat (v. 121-124). Eum provocat Tityrus, ut una templum adeant, Christi numen adoraturi (v. 125-128). In quam sententiam Aegon quoque transit (v. 129-132), haec verba prae se ferens, carmen terminantia, quibus quasi quae fabula doceat continetur:

*Nam cur addubitem, quin homini quoque
Signum prosit idem perpete saeculo,
Quo vis morbida vincitur?*

Ex hac argumenti descriptione primum patet, Aegonem nonnisi confabulationi promovendae inservire, personas primarias autem esse et Buculum, qui gregum stragem describat, et Tityrum, qui deum monstret, a quo salus venit: qua monstrata pagani ad veram religionem alliciantur.

Deinde patet, argumentum carminis ¹⁾ nihil aliud esse nisi hoc: mortes boum quomodo acciderint et quomodo devitentur. Aequè autem manifestum est, in hoc argumento poetam non id maxime spectare, ut gregum vastationem describat, verum hac descriptione eum duntaxat velle uti ad gregum sanationem divinitus effectam exponendam; ita ut consilium carminis sit, qua via in angustiis divinitus salus impetretur demonstrare eamque demonstrationem vivido exemplo illustrare: itaque summus finis, deum salvatorem monstrare, cujus signum externum i. e. crux, internum i. e. fides animique integritas ab externis malis tueatur atque homini ipsi in aeternum prosit.

Jam atrocibus illis judiciis Gronovii et Wernsdorffii allegatis, fortasse non abs re erit, de carminis hoc ar-

1) Conf. infra cap. V. init. p. 109.

gumento et consilio ad recte id dijudicandum poetamque defendendum pauca exponere.

Atque primum illam illustrationem non poetae imaginem esse, sed in vera re gesta niti ac poetam quod composuit pro vero habuisse, totus carminis color probare mihi videtur. Cujus rei cum hic exitus sit, ut duo pastores gentiles ope, quam Christianus pastor divinitus missam gloriatur, commoti ad Christianismum se convertant, consilium apologeticum carmini componendo subesse mihi videtur. Haec enim una illa sed omnia complectens Christianae veritatis apologia est: gratia dei per Christum, quae in interna externaque vita fidelibus cuncta praebet. Atque sicut gentiles in primis ecclesiae Christianae seculis irruentia mala a Christianorum religione deducebant ¹⁾; e contrario inde praecipue defensio Christianae fidei suscepta est, quod Christianis deus gratus sit. Ex hac apologia etiam illi pastores verae religioni se dicant:

v. 121. BUC. *Haec si certa probas, Tityre, nil moror,
Quin veris famuler religionibus:
Errorem veterem diffugiam libens;
Nam fallax et inanis est.*

v. 129. AEG. *Et me consiliis jungite prosperis.
Nam cur addubitem, quin homini quoque
Signum prosit idem perpete saeculo,
Quo vis morbida vincitur.*

Sed dubitatio exoriri potest, num recta sit via, qualis in hoc carmine indicatur: promissio divinae opis in singulis angustiis precanti et usus signi crucis ad salutem efficax. Quid de hac pastorum poetaeque sententia statuemus?

Dixerit fortasse aliquis mitius ¹⁾ns, dem et superstitionem in hoc carmine convenire et mixtae esse: rectam esse fiduciam erga deum; sed falsam fiduciam in singulari exauditione divina, superstitiosam fiduciam in signi crucis efficacia. Sed quanquam concedo, tum temporis jam quod in animi cum deo communionem positum est ad res externas transductum et quod fidei

¹⁾ Vid. Tertullian. apologet. c. 40. Augustin. de civit. dei, lib. II. c. 3.

animo praebetur • signorum externorum efficacia deductum esse, id quod superstitioni proprium est: quamquam igitur superstitionem, quae postea tantopere increbuit, inter Christianos tum temporis jam valuisse concedo; — tamen ejusmodi in hoc carmine quidquam invenire nequeo. Quae autem fides fiduciaque in carmine nostro expressa est, ea minime superstitiosa, sed vere Christiana mihi videtur.

Primum enim quod vetsu centesimo decimo quinto exprimitur, deum omnino posse exorari, ut singulis necessitatibus et votis eorum, qui ad ipsum se convertant, ope sua adsit; — hanc sententiam non superstitiosam habeo, immo unice veram. Hanc enim precationis naturam et vim statuo, ut preces vere efficaces sint, non modo in animum nostrum erigendum (etenim si Kantii opinio vera esset, omnem precationem fraudem haberem); sed vel in impetrandas res, quas petivimus, quatenus in veram salutem nostram id factum est, ita tamen, ut nisi petitum esset, neque divinitus praebitum foret. Totus nimirum precationis effectus his finibus mihi videtur describi posse: effectus est tum internus isque spiritalis, cum non imaginatione, quae inanis foret, verum divino spiritu vivifico animus illuminetur, roboretur, sanctificetur; tum externus ad res externas, quae petitae sunt, impetrandas pertinens. Illa autem sententia, quod deus precibus invocatus praebeat non fuisse praebitum, nisi invocatus esset, atque illa norma, in omnibus vitae casibus deum esse invocandum, gravissima mihi videtur, qua sublata omnis precatio inanis evadat. Certe huic sententiae omnium Christianorum vita vivendique ratio favet. Haec enim non modo Christianorum sed omnium hominum piorum ratio est, ut quidquid iis accidit, in omnibus rebus a deo opem et robur sibi precentur et sibi divinitus praebere confidant. Quae cum secundum domini edictum totius ecclesiae Christianae ratio sit, labefacere me non potest summi theologi doctrina, qua nulla alia precatio admittitur „nisi quae in universa ecclesiae conscientia nitatur, i. e. cujus argumentum statum ecclesiae universum respiciat ¹⁾.“ Quod tum tantum esset verum, si singulus

1) Schleiermacher. Theolog. dogmat. §. 147, 1. t. II. p. 475.

quisque coram deo nihil esset, sed hic duntaxat totam ecclesiam eamque in Christo acceptam haberet. At equidem in istam opinionem ire nequeo et beatus ille doctor in vita ipse theoriam suam superans precationi maiorem locum dedit, id quod e. c. sermo in filii parentatione ab eo habitus demonstrat. Neque ea opinio nunc jam ita invaluit, ut contraria habeatur superstitiosa, et minime Severi Sancti aevo Christiani ejusmodi quidquam in animum sibi induxerunt.

Quod praeterea cum fiducia dei mala averruncantis signi crucis vis componitur et fiducia illa cum fiducia efficaciae hujus signi quasi connectitur; neque id, quomodo in carmine nostro proponitur, superstitionis notam subire potest. Omnino enim mere humanum est, ut animi sensus cum externis signis nectantur, quae illos quasi repraesentare putantur: — quam humanitatem si exuentes naturamque nostram denegantes statum mere spiritalem induere vellemus, tempus, credo, non procul foret, quod Jacobius olim auguratus his verbis significavit ¹⁾: „— Und dann wieder über eine Weile wird die Welt noch feiner werden. Und es wird fortgehn mit Eile nun, die höchste Höhe der Verfeinerung hinan... Dann — und dies wird das Ende seyn — dann werden wir: Nur noch an Gespenster glauben.“

Neque Christianismus illam humanitatis indolem denegavit. Quam enim aliam ob causam baptismus et sacra coena instituta sunt, nisi ut statui nostro humano, qui externis signis indigeamus, satisfiat et Christianismus omnium temporum necessitatibus respondeat? Nam per se his signis opus esse eaque in ipsa re posita esse non jam contendemus; sicut haec signa per se i. e. ex opere operato quidquam efficere ecclesia nostra diserte rejecit ²⁾. Quis autem ideo, quoniam id intelligimus, signa sacramenti superflua nosque iis carere posse cogitabit? Quia verbo Christi res sive virtus sacramenti et signa connexa hisque institutis promissio addita est, nos non disjungimus quae dominus conjunxit. Atqui quanquam minime in mentem mihi

1) Ueber eine Weissagung Lichtenbergs. Opp. tom. III. 1816. p. 199. 200.

2) Confess. Aug. art. XIII. Apol. Conf. p. 203. Rechenb.

venit, signum crucis cum signis sacramentalibus in aequo loco ordineque ponere, cujusmodi opinionem fortissime rejicerem; tamen cum his illud comparare, licet. Et quid naturalius evenit, quam quod crucis signum, signum illud caritatis domini, qua sui sacrificium pro hominibus obtulit, tantam vim et auctoritatem inter Christianos nactum est, quantam jam Tertullianus ¹⁾ et Chrysostomus ²⁾ describunt et semper obtinuit: quod ejus usus in omnibus vitae conditionibus olim invaluit et memoria Christi cum hoc signo semper conjungebatur. Illum autem hujus signi usum ut describunt, ita commendant summi ecclesiae veteris doctores, Athanasius, Chrysostomus, Augustinus alique: et virtutem signi crucis celebrantes simul justam usum rationem illustrent. Qui quod statuerunt, et justum fundamentum historicum ad poetae nostri mentem recte capiendam et interpretandam praebebit et omnino nos docere (quis enim summorum theologorum illorum discipulus esse noluerit?) et ad universam rem recte judicandam juvare poterit.

Exhortatur autem Christianos, ut crucis figura se signent, Prudentius, cujus doctrinam de crucis potentia Arevalus pluribus exposuit ³⁾, his versibus ⁴⁾:

*Fac, quum vocante somno
Castum petis cubile,
Frontem locumque cordis
Crucis figura signet.
Cruce pellit omne crimen,
Fugiant crucem tenebrae,
Tali dicata signo
Mens fluctuare nescit.*

Tum Chrysostomus virtutem crucis ut multis aliis locis, ita splendido hoc sermone illustrat ⁵⁾: τοῦτο

1) De coron. c. 8.

2) Hom. quod Christus sit deus, §. 9. ed. Montfauc. t. I. p. 571. Conf. Neander. hist. eccles. II, 2. p. 611. 612. Ej. vit. Chrysostom. ed. II. t. I. p. 280-284. 296. 297.

3) Prudent. Opp. Rom. 1788. 4. tom. I. Prolegom. §. 134. p. 110.

4) Cathemer. hymn. VI. v. 129.

5) Contra Judaeos et Gentiles quod Christus sit deus, §. 10. Montf. t. I. p. 572. a.

τὸ τοῦ θανάτου σύμβολον, οὐ γὰρ παύσομαι συνε-
χῶς τοῦτο λέγων, ἐγένετο εὐλογίας ὑπόθεσις πολλοῖς
καὶ παντοδαπῆς ἀσφαλείας τείχος, διαβόλου καιρίῳ
πληγῇ, δαιμόνων χαλινός, κημὸς τῆς τῶν ἀντικειμέ-
νων δυνάμεως. τοῦτο θάνατον ἀνέλλε, τοῦτο τοῦ
ἄδου τὰς χαλκᾶς πύλας συνέκλασε, τοὺς σιδηροὺς
μοχλοὺς συνέθλασε, τοῦ διαβόλου τὴν ἀκρόπολιν κατ-
έλυσε, τῆς ἁμαρτίας τὰ νεῦρα ἐξεκόψεν, ὑπὸ κατα-
δίκην κειμένην τὴν οἰκουμένην ἅπασαν ἐξήρπασε,
θεήλατον φερομένην κατὰ τῆς φύσεως τῆς ἡμετέρας
πληγῇ ἀνέστειλε. τί λέγω; ἅπερ οὐκ ἴσχυσε θάλασσα
καίχομένη, πέτραι ῥηγνύμεναι, ἄῃρ μεταβαλλόμενος
καὶ μάννα ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτεσι τοσαύταις χιλιάσι
διαδιδόμενον, καὶ νόμος καὶ ἕτερα σημεῖα καὶ ἐν ἐρή-
μῳ καὶ ἐν Παλαιστίνῃ γενόμενα, ταῦτα ἴσχυσεν ὁ
σταυρὸς, οὐκ ἐν ἐνὶ ἔθνει, ἀλλ' ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ,
σταυρὸς τὸ ἐπάρατον σύμβολον, τὸ πᾶσι φευκτέον,
τὸ πᾶσιν ἀπενεκτόν, τὸ ἐπονείδιστον, ἴσχυσε, μετὰ
τὸ τελευτῆσαι τὸν σταυρωθέντα, πάντα εὐκόλως ἐρ-
γάσασθαι. οὐ ταῦτα δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ μετὰ
ταῦτα δεικνυσιν αὐτοῦ τὴν ἰσχύϊν. τὴν γὰρ οἰκουμέ-
νην ἄγονον οὖσαν κατὰ τὸν τῆς ἀρετῆς λόγον καὶ
ἐρήμου γῆς οὐδὲν ἄμεινον διακειμένην, οὐδὲ εἰς τὸ
τεκεῖν τι χορηγόν προσδοκῶσαν ἀθρόον παράδεισον
καὶ μητέρα πολὺπαιδα πεποιήκε. Et alio loco 1):
τοῦτο τὸ σημεῖον καὶ ἐπὶ τῶν προγόνων ἡμῶν καὶ νῦν
θύρας ἀνέωξε κεκλεισμένας· τοῦτο δηλητηρία ἔσβεσε
φάρμακα· τοῦτο κωνεῖον δύναιμιν ἐξέλυσε. τοῦτο θη-
ρίων δῆγματα ἰοβόλων ἰάσατο. εἰ γὰρ ἄδου πύλας
ἀνέωξε καὶ οὐρανῶν ἀψίδας ἀνεπέτασε καὶ παραδεί-
σον εἰσόδον ἐνεκαίνισε καὶ τοῦ διαβόλου τὰ νεῦρα
ἐξέκοψε· τί θαυμαστόν εἰ καὶ φαρμάκων δηλητηρίων
καὶ τῶν θηρίων καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων πε-
ριγένετο 2);

His laudibus crucis potentiam efferens simul sanctus
pater justam usus rationem docet, cavendo, ne digito
tantum crux efformetur, hortando, ut voluntate mul-
taque fide repraesentetur, ut cogitata tota crucis gra-
vitate omnes pravi affectus exstinguantur. Haec enim

1) Hom. LIV. (al. LV.) in Matth. §. 4. Montf. t. VII. p. 552. a.

2) Vid. totam hanc paragraphum et sq. §. 5. p. 552. b.

ipsius verba sunt, illam laudem proxime antecedentia ¹⁾: τῆς ὑπὲρ ἡμῶν σωτηρίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς κοινῆς καὶ τῆς ἐπιεικειᾶς ἡμῶν τοῦ δεσπότου, τοῦτο ἔστι τὸ σημεῖον. ὡς πρόβατον γὰρ ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη. ὅταν τοίνυν σφραγίσῃ, ἐννοεῖ πᾶσαν τοῦ σταυροῦ τὴν ὑπόθεσιν, καὶ σβέσον θυμὸν καὶ τὰ λοιπὰ πάντα πάθη. ὅταν δὲ σφραγίσῃ, πολλὰς ἐμπλήσων τὸ μέτωπον παρρησίας, ἐλευθεράν τὴν ψυχὴν ποιήσων. . . . οὐδὲ γὰρ ἀπλῶς τῷ δακτύλῳ ἐγκατατεῖν αὐτὸν (τὸν σταυρὸν) δεῖ· ἀλλὰ πρότερον τῇ προαιρέσει μετὰ πολλῆς τῆς πίστεως. καὶ οὕτως ἐντυπώσῃ αὐτὸν τῇ ὄψει, οὐδεὶς ἐγγὺς σου στήναι δυνήσεται τῶν ἀκαθάρτων δαιμόνων, ὁρῶν τὴν μάχαιραν, ἐν ᾗ τὴν πληγὴν ἔλαβεν· ὁρῶν τὸ ξίφος, ᾧ τὴν καιρίαν ἐδέξατο πληγὴν.

Similiter magnus Athanasius virtutem crucis descripsit, cujus signo in nomine Christi daemones fugentur, oracula cessent, ars omnis magica veneficiaque evanescent ²⁾: ἡκέτω δὲ ὁ πείραν τῶν προλεχθέντων βουλόμενος λαβεῖν καὶ ἐπὶ αὐτῆς τῆς φαντασίας τῶν δαιμόνων καὶ τῆς τῶν μαντείων ἀπάτης καὶ τῶν τῆς μαγείας θαυμάτων χρησάσθω τῷ σημείῳ τοῦ γελωμένου παρ' αὐτοῖς σταυροῦ; τὸν Χριστὸν ὀνομάσας μόνον καὶ ὄψεται πῶς δι' αὐτοῦ δαίμονες μὲν φεύγουσι, μαντεία δὲ πᾶνεται, μαγεία δὲ πᾶσα καὶ φαρμακεία κατήργηται. τίς οὖν ἄρα καὶ πηλίκος ἐστὶν οὗτος ὁ Χριστὸς ὁ τῇ ἑαυτοῦ ὀνομασίᾳ καὶ παρουσίᾳ τὰ πάντα πανταγόθεν ἐπισκιάσας καὶ καταργήσας καὶ μόνος κατὰ πάντων ἰσχυὼν καὶ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην τῆς ἑαυτοῦ διδασκαλίας πληρώσας; Ergo ad crucis signum tendens Christum tamen solum nominat, per quem ³⁾ invocatum tanta perficiantur et mox Christi laudem effrens ejus nomini et praesentiae omnia tribuit. Atque insuper, ne ullam artem magicam ejusmodi effectibus subesse quisquam opinari possit, diserte gentilium impudentem hanc suspicionem refutat, quippe quae sibi ipsa contradicat, cum maxime de universa arte magica crux

1) L. c. p. 551. c. d.

2) Athanas. de incarnat. verbi dei, c. 48. Opp. ed. Bened. tom. I. p. 89. c. d.

3) δι' αὐτοῦ ἰ. ε. τοῦ Χριστοῦ, μὴ τοῦ σταυροῦ.

Christi triumphaverit ¹⁾: εἰ δὲ κατὰ πάσης ἀπλῶς μαγείας καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος αὐτῆς ἤρατο τὴν νίκην ὁ τούτου σταυρός· δῆλος ἂν εἴη μὴ εἶναι μάγον τὸν σωτήρα ὃν καὶ οἱ παρὰ τῶν ἄλλων μάγων ἐπικαλούμενοι δαίμονες ὡς δεσπότην φεύγουσι.

Itaque universa signi crucis apologia in eam sententiam evadit, quam Augustinus exacte expressit ²⁾: *Non signum ligni te delectat, sed signum pendentis*. Quodsi quaeritur, quam legem secuti quaque auctoritate nix tantum signo crucis honorem tribuere velimus, cum Tertulliano respondebimus: *Harum et aliarum ejusmodi disciplinarum, si legem expostules scripturarum, nullam invenies, traditio tibi praetenditur autrix, consuetudo confirmatrix et fides observatrix* ³⁾.

Ita veteris quidem ecclesiae patres docuerunt. Quae cum ratio veteris ecclesiae fuerit, priusquam superstitio irrepsit; nobis ad eandem rationem redire licet, postquam superstitio cessit. Haud facile enim inter nos invenietur; qui signo crucis vim magicam tribuat. Quoniam igitur abusus non timendus, usus autem frugifer esse potest; nos eum, quatenus moribus nostris accommodatus est, retinere decet. Quid autem? Num eo forte catholico dogmati rituique locum damus? Quidni, si evangelio non adversatur! Num ideo Protestantium ordinem relinquimus? Minime. Ipse sacrorum restitutor usum signi crucis commendavit. Haec enim Lutherus praecipit ⁴⁾: *Mane cum surgis e lecto, signabis te signo sanctae crucis, dicens: In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen. — Similiter vesperi, cum confers te cubitum, signabis te signo sanctae crucis, dicens: In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen.*

Et in nostra quoque aetate sunt homines pii at certe non superstitiosi, qui huic usui faveant. Ita nimirum Raumerus locutus est ⁵⁾: „Wenn ich den Gebrauch

1) L. c. p. 89. f.

2) Serm. CCCH. c. 3. ed. Benedict. t. V. p. 856.

3) Tertullian. de coron. milit. c. 4. init.

4) Catechism. min. p. 382. et 383. Rechenb.

5) Fr. v. Raumer, die Herbstreise nach Venedig. Berlin. 1816. t. 1. p. 128. 129.

aller Bilder mit mancher christlichen Parthei ganz verdammen müsste, weil der Missbrauch so nahe liegt, so würde ich doch immer eine Ausnahme für das Zeichen des Kreuzes verlangen. Dringen doch alle Handbücher der Polizei darauf, daß man Pfähle mit hölzernen Armen an die Kreuzwege setze, damit der Wanderer sich nicht irdisch verlaufe, und solche geistige Wegweiser wären nie heilsam einwirkend, und dürften, wo sie umfallen, der Holzersparris halber, nicht wieder errichtet werden? . . .

Die Welt glaubt jetzt nur an Ordenskreuze, und dieser Aberglaube ist gewiss grösser, als der zu dem reinen Zeichen:

Das aller Welt zu Trost und Hoffnung steht,
Zu dem viel tausend Geister sich verpflichtet,
Zu dem viel tausend Herzen warm gefleht.“

Praeterea liceat mihi theologorum duorum vere venerabilium verba afferre, quae rem praeclare illustant et plane absolvunt. Cum enim ante hos tres annos in Francogallia cruces eversae et plebe petente minantae adeo de templis desumptae essent, ex hac profanatione Berolini Ehrenbergius sermonis de cruce celebranda ¹⁾ ansam sumsit, in quo crux qua ratione nobis adamata cultaque esse et possit et debeat, hunc in modum describitur: „Ein Kreuz freylich, wenn man's bedenkt, ist nur ein Holz — man hat's auch von Stein und Metall, aber ursprünglich ist's Holz. — In manchen Ländern findet man Kreuze an den Strassen, Feld- und Waldwegen aufgerichtet. Die Vorübergehenden pflegen das Haupt zu entblößen und sich zu verneigen, die meisten aus gedankenloser Gewöhnung, wie man sie angewiesen, viele auch, als ob dem Kreuze eine göttliche Kraft beywohne, in Erwartung einer Hülfe oder eines Segens, die sie selbst nicht zu nennen wissen, oder sich wunderlich genug vorstellen mögen. Wenn ich nun an einem solchen Kreuze vorüberkäme, und wäre in Gedanken vertieft, oder in ein Gespräch verwickelt, oder in die Betrachtung der mich umgebenden Natur verloren, dass ich nicht sonderlich auf das

1) Sermo inscriptus est: Krenzserniedrigung und Krenzserhöhung, habitus in dominic. Laetare, 1831. Berolin. ap. Enslin.

Kreuz achtete, und es ständen da bewaffnete Männer und forderten von mir, daß ich mein Haupt entblöße und mich verbeuge, so würde ich ihnen antworten: thut was ihr wollt und könnt, vor Holz und Stein verbeuge ich mich nicht; denn in diesem Falle wäre mir das Kreuz nur Holz oder Stein. Aber wenn ich nun weiter ginge und wäre nicht in Gedanken vertieft, nicht in ein Gespräch verwickelt, nicht in die Betrachtung der mich umgebenden Natur verloren, sondern sähe mir das Kreuz an, und sagte, wie ich wohl nicht würde umhin können, zu mir selbst: an einem solchen Holze ist dein Herr und Heiland Jesus Christus für alle Menschen und auch für dich gestorben: so würden mir wohl Thränen in die Augen kommen — euch nicht auch? — ich würde vielleicht auch das Haupt entblößen und mich verbeugen, gleichviel, ob Männer daständen, die es geböten, oder nicht — ständen ihrer da, so würde ich ihnen sagen: es geschieht nicht euertwegen. — Mir könnte wohl noch mehr begegnen, nämlich, dass ich auf meine Knie fiele, nicht vor dem Kreuze, sondern vor dem, der für mich und für alle Menschen am Kreuze gestorben ist, auch nicht, als ob ich mir etwas davon verspräche, sondern weil es mir zu mächtig, weil mir das Herz zu voll geworden. Und gewisslich würde das mich nicht gereuen; ich würde etwas von der Stelle mit hinwegnehmen, was ich nicht zu ihr hingebracht hätte.“ — ¹⁾ . . . „Die Empfindungen, die wir für eine Person oder Sache hegen, tragen sich auf die Dinge über, die mit ihr in Verbindung sind, ohne dass wir desswegen glaubten, bei diesen Dingen etwas anzutreffen, das von der Person oder Sache ausgegangen wäre. . . . Mit dem Kreuze ist nicht bloß der Gekreuzigte, sondern alles, was dem Christen theuer ist, jeder grosse Gedanke, jedes heilige Gebot, jede kostbare Verheissung des Evangelii in Verbindung. Darum halten wir das Kreuz heilig, weit entfernt davon indess, zu wähnen, dem Holze, das die Kreuzesform hat, habe sich von dem, der an einem solchen gestorben, eine göttliche Kraft mitgetheilt. Wir setzen Kreuze auf die Gräber unserer Todten, zum

1) p. 4. 5.

Zeichen unsers Glaubens, dass sie in dem Herrn entschlafen und durch seinen Kreuzestod in das Leben eingedrungen sind ¹⁾.“

Haec autem Neanderus de signi crucis usu iudicavit ²⁾: „Frühzeitig mochte wohl die sinnliche Darstellung des Kreuzeszeichens unter den Christen im häuslichen und kirchlichen Leben Eingang finden. Dies Zeichen war ihnen besonders geläufig, es war die Weihe des Aufstehens und zu Bettegehens, des Ein- und Ausgehens, und aller Handlungen des täglichen Lebens, das Zeichen, welches die Christen unwillkürlich machten, wenn ihnen irgend etwas Schreckendes auffiel. Ein sinnlicher Ausdruck der ächt christlichen Idee, dass alle Handlungen der Christen, so wie ihr ganzes Leben durch den Glauben an den gekreuzigten Christus, durch die Beziehung auf ihn geheiligt werden sollte, dass dieser Glaube das kräftigste Mittel sey, über alles Böse zu siegen und sich gegen dasselbe zu verwahren. Aber nur zu leicht verwechselten die Menschen auch hier die Idee und das darstellende Zeichen, die Wirkung des Glaubens an den Gekreuzigten übertrug man auf das äussere Zeichen, und schrieb diesem eine übernatürliche, heiligende, bewahrende Kraft zu, wie sich schon im dritten Jahrhundert Spuren dieser Verirrung wohl bemerken lassen.“

Sane si quando huic signo per se vis opifera tribuitur idque pro remedio contra interna externave mala habetur, tum revera superstitio adest. At ejusmodi abusus non efficere debet, ut usui innocenti superstitionis notam inferamus. Atqui accurate carmen nostrum inspicientibus nobis usum signi crucis, qui hic commendatur, a superstitione prorsus abesse elucebit: — quod contententes ipsum Neanderum ³⁾ auctorem habemus. Dicitur quidem, v. 109:

1) p. 7.

2) Hist. eccles. I, 2. p. 508. 509.

3) Vit. Chrysostomi ed. II. tom. I. p. 282. not.: „Wie da. Mensch so leicht geneigt ist, über dem äussern Zeichen, welches ursprünglich ein Ausdruck des Innern war, am Ende dieses selbst zu vergessen, so mögen wohl Viele in dieser Zeit dem opus operatum des Kreuzeszeichens solche übernatürliche Wirkungen zugeschrieben haben, welche sie nur der wahren gläubigen Andacht des ge-

*Hoc signum mediis frontibus additum
Guncrarum pecudum certa salus fuit.*

quae phrasis suspicionem movere potest. Sed poetae mentem dijudicaturi in hac phrasi non consistere, verum sequentem explicationem et quasi retractationem spectare debemus. Quomodo ergo illud explicatur? Diserte dicitur, v. 114:

— *Si tamen hunc Deum
Exorare velis, credere sufficit:
Votum sola fides juvat.
Non ullis madida est ara cruoribus,
Nec morbus pecudum caede repellitur;
Sed simplex animi purificatio
Optatis fruitur bonis.*

Quae quidem sententia omnem de operis operati efficacia superstitionem auferens ita Protestantium de fide et operibus doctrinae respondet, ut vel ex his versibus, imprimis e voce *sola fides* adversus Pontificios disputent Weitzius et Seberus. Itaque nullo modo signo crucis vim salvificam tribui apparet, sed haec duntaxat deo tribuitur eum juvanti, qui fideli animo ab eo petat. Et quid verius, quid magis Christianum? Et quomodo improbare superstitionemque notare possumus, si homines fidei efficacitatem divinamque opem fidei praebitam experti Christianismum profiteri cupiunt? (v. 129). Quae cum ita sint, in Severi Sancti carmine superstitionis vestigia inveniri negandum, immo omnia Christianae veritatis normae respondere affirmandum esse mihi videtur.

V. DE INSCRIPTIONE CARMINIS.

In utraque Pithoei editione carmen inscribitur *de mortibus boum*, quod exemplum editores omnes praeter

heiligten Gemüthes zuschreiben sollten, und sie mögen wohl über jenem opus operatum, von welchem sie auffallende Wirkungen im Irdischen erwarteten, die himmlischen Früchte des Glaubens vergessen haben. Doch war dies bei dem christlichen Hirten des Severus nicht so, denn der Zusatz rechtfertigte ihn und diejenigen, welche so dachten, gegen den Vorwurf des Aberglaubens. etc.“

Gallandium secuti sunt. Is enim praeunte Relnesio, qui inscriptionem illam insulsi Grammaticastri glossema habet ¹⁾, hunc titulum improbavit, quia, ut sibi persuasit, id unum poetae Christiano propositum fuit, ut crucis Christi, quem deum ubique praedicat, virtutem extolleret; cuius nimirum praepotenti signo saeva illa lues sedata fuerit: illud praeterea simul addens, eo prodigio permotam ethnicorum turbam militiae Christianae nomen dedisse. Quare deleta insulsa, quam vocat, epigraphe, quae huc usque obtinuerit, carmen inscripsit: *De virtute signi Crucis Domini.*

Sed nescio an haec correctio carminis argumento non postuletur. Tota res magni quidem momenti non est: nam sive mortes boum sive efficaciam signi crucis describi putamus; res altera ab altera disjungi non potest. At non video, quamobrem vetustam inscriptionem non retineamus, immo haec aptior videtur. Toto enim carmine de mortibus boum agitur: et quidem in majori carminis parte gregum vastatio depingitur, qui major versuum numerus certe potior est ad argumentum definiendum, quam minor sequentium numerus, ut observat Richter ²⁾; deinde quomodo adversus imminens periculum greges servati sint et servari possint, proponitur: — argumentum igitur est, mortes boum quomodo acciderint et quomodo devitentur. Quae cum ita sint, titulus *de mortibus boum* vituperationem subire non debet.

Ceterum in plurali *mortibus* non est, quod offendantur, quoniam et apud Graecos vox *θάνατοι* et apud Latinos vox *mortes*, ubi de plurium obitu aut de variis moriendi generibus sermo est, numero plurali usurpatur, id quod exemplis satis multis docuerunt Weitzius ³⁾ et Vossius ⁴⁾. Sic legitur apud Cic. de Finib. l. II. c. 30: *Praeclarae mortes sunt imperatoriae*. Tacit. Annal. l. XI. c. 28: *Multasque mortes jussu Messalinae pa-*

1) Ep. VIII. ad Daum p. 24. Cf. Schoettgen. Bibl. med. Lat. Fabric. tom. VI. p. 461.

2) p. 29.

3) In notis edit. suae subjectis p. 11.

4) De Arte Grammatica lib. III. c. 40. Opp. Amstelodami 1695. tom. II. p. 183.

tratas. Histor. l. III. c. 28: Omni imagine mortium. Virg. Aen. X, 854: Omnes per mortes animam solum ipse dissemm.

Pithoeus tam in Veterum aliquot Galliae theologorum scriptis quam in Epigrammatis, ubi seriem opusculorum enumerat, *carmen bucolicum* nominat poema Severi. Eodem nomine inscriptum est carmen in bibliothecis Patrum a Bignaeo usque ad Gallandium. Nec non hunc titulum carmini tribuerunt Weitzius, Richter, Amatus et Wernsdorfius. Richter¹⁾ modo hoc nomen in primis editionibus, non ab ipso Severo appositum suspicatur, Weitzius²⁾ citatis quibusdam locis nomen illud tueri voluisse videtur. Id indignatur Gronovius³⁾; sed vix discernere possis, utrum magis aegre tulerit, quod Weitzius locos attulit, qui non satis quadrant, an omnino quod bucolicum hoc carmen appellatum est. Certe modo concedit, ita nominari id posse, modo Pithoeum inconsultum et temerarium dicit, quod tali nomine hoc carmen dignatus sit. Sic ille: „Certe carmen est bucolicum, quia sunt nomina ab pastoribus aut bubulcis olim usurpata apud Poetas ejus carminis; sed hoc carmen non ascendit ad istam dulcedinem, ut sub humili rerum agrestium tractatione intelligatur abscondere aliquid mirificum, quod vel in palatiis vel in urbe inter vicinos aut amicos accidit, de quo bucolico carmine agitur in allegatis ibi locis. . . . Mera hic est deploratio ejus, quod in agris ex vero contigerat, non aut dolor aut voluptas ex urbanis rebus collecta, quam obscuriore et ambiguo carmine bucolico insignire constituit.“ Denique poetam carmen non ita vocasse affirmat: non dubitante contra Wernsdorfio⁴⁾, poetam ea mente carmen scripsisse, ut bucolicum videretur. — Gronovius igitur nullum aliud carmen bucolicum habet, nisi quod allegoricum, mirificum, obscurum et ambiguum est. At mittamus illi ejusmodi poematia et contenti simus carmine nostro, quod quanquam simplici

1) p. 27.

2) In not. init.

3) Praefat. p. XIX - XXI.

4) Poet. Lat. min. t. II. p. 59.

et perspicuo, tamen et eleganti modo pastorum confabulationem nobis proponit. Neque video, cur bucolicum non sit. Nam quod de rebus agrestibus tantummodo agi dicitur, non verum est, cum Tityrus de signi crucis efficacia disserat et ad fidem releget: quod certe nihil agreste est, et in quo tamen carminis cardo versatur. Neque verum est, hanc esse carminis bucolici naturam, ut ejus argumentum sub pastorum dialogo delitescens in palatiis versetur atque allegoria semper subsit. Hic Virgillii exemplum optime nos docet. Ex ejus enim decem eclogis septem mere rusticae sunt, quae adeo *proprie bucolicae* apud Servium ¹⁾ audiunt; reliquae tres autem, nimirum quarta, Pollio, sexta, Varus et decima, Gallus ad altiores res ascendunt ²⁾. Porro omnes eclogae Virgillii nihil aliud continent, nisi quod sermo manifesto prae se fert excepta quinta, quae sub Daphnidis nomine Julii Caesaris obitum luget apothecis sine canit ³⁾. — Quod praeterea in calamitatum expositione offenditur, idem opus non est: praesertim cum calamitas duntaxat ansam praebeat, ut remedium salvificum communicetur. — Denique nec metrum impedire potest, quominus carmen Severi bucolicum nominemus, quoniam carminis bucolici proprietates in versu hexametro, quanquam is illi usitatus est et quanquam solo hoc metro scriptores bucolici carminis usos esse G. J. Vossius statuit ⁴⁾, posita esse nequit. Cur autem poeta in carmine, quod bucolicum esse voluit, metrum novavit? Fortasse ita interrogare non licet: poeta enim liber est, neque eorum, quae condit, rationem reddere debet. Wernsdorfius quidem quaestioni illi respondit ⁵⁾: „Quod Severus deserto metro carminis bucolici proprio, choriambicum usurpavit, id rhe-

1) Vit. Virgil. extr.

2) Conf. G. J. Vossii Institut. poetic. lib. III. c. 8. §. 17. Amstelodami 1696. (Opp. t. III.) p. 141.

3) Vid. J. H. Vofs ad Ecl. III, 1. Des Virgilius Ländliche Gedichte übersetzt und erklärt. Altona 1797. t. I. p. 109. cf. p. 15. et t. II. p. 351.

4) Institut. poetic. l. c. §. 1. p. 139. et §. 10. p. 141.

5) L. c. p. 60.

v. 17. *Nunc lapsa penitus spes opis est meae*
atque iterum pro choriambo epitritus secundus:

v. 128. *Christi et nūmen agnoscimus;*
quae vitia conjectura sanare, scribendo in priori versu
lapsae et in altero *numina noscimus* viri docti conati sunt,
sed frustra ¹⁾.

VII. DE TRANSLATIONE GERMANICA.

De ea quidem multa verba facere supersedeo. Id mihi propositum fuit, ut textui genuino quam maxime fieri potuit translationem adaptarem. Translatio enim neque circumscribere neque prorsus discedere ab archetypo debet; quanquam difficile est, hoc respectu justam semper viam tenere, ita ut non eo modo lingua utaris, a quo ejus genius abhorreat.

Quod ad metrum pertinet, id assequi non potui, ut in basi ubivis spondeum, quem textus Latinus habet, retinerem. Sed proprie basis spondeum, etsi eo incensus magis gravis et severus fit, non postulat; immo omnes pedes dissyllabi in ea poni possunt, quanquam, ut animadvertit Hermannus, Dorici lyriici et scenici poetae in versibus choriambicis ²⁾ et Aeschylus praecipue in versibus glyconeis ³⁾ pyrrhichium a basi excluserunt: ita ut tamen spondeus, trochaeus et iambus promiscue ab iis usurpentur. Quae cum ita sint, praesertim cum Horatius ipse, quippe qui primus basin constanter spondeum esse voluerit, bis trochaeo posito hanc normam deseruerit ⁴⁾; id mihi quoque translationem componenti condonavi et in basi saepius trochaeum et bis iambum, versu octavo et tertio decimo, quanquam invitatus admisi. Solatium tamen fuit, quod mihi persuasum est, haud facile fore, ut quisquam in hoc metro ubique in basi

1) Vid. annotat. ad hos versus.

2) Herm. Elem. doctr. metr. lib. II. c. 36. §. 14. p. 434.

3) Herm. l. c. lib. III. c. 2. §. 3. p. 524.

4) Odar. I, 15, 24. et 36. Vid. Hermann. l. c. lib. II. c. 36. §. 18. p. 436.

spondeis incedat, quoniam lingua nostra spondeis tantopere eget; nisi quis pro spondeo habet, qui plane nullus est. In regulis enim prosodicis ea secutus sum, quae magis severe et accurate, quam antea factum est, Garveus¹⁾ et Kirchnerus²⁾ proposuerunt. — Denique caesuram versus asclepiadei semper servavi, nisi quod semel choriambum priorem in medio verbo sed eo composito exeuntem feci:

v. 74. Wie am Kalbe sie wahr | nimmt den gebrochenen Blick;

etiam hic praeceunte Horatio, qui quidem ipse legem illam novavit, bis autem nimirum in verbo composito, caesura omissa quidem sed facile suppleta, choriambum finiri passus est³⁾:

in versu asclepiadeo, II. Od. 12, 25:

Dum flagrantia de | torquet ad oscula.

in versu alcaico, I. Od. 18, 16:

Arcanique fides prodiga per | lucidior vitro.

VIII. SYLLABUS EDITIONUM.

Primus Severi Sancti carmen protulit Elias Vinetus Santo (vixit ab a. 1519 — 1587.), collegii Burdigalensis rector, de quo vid. Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres. Avec un catalogue raisonné de leurs Ouvrages. Par le R. P. Nicéron. Paris. 1734. 8. tom. XXX. p. 222 - 230., ubi etiam ejus opera enumerantur, quanquam carminis Severi ab illo inventi haud ibi quidquam memoratur. Communicavit Vinetus hoc carmen cum Petro Pithoeo, qui ipso etiam superstite id in publicum edidit.

1) In libro: Der deutsche Versbau, Berlin 1827. 8.

2) Horat. Satir. tom. I. Stralsund. 1829. praefat. p. XIV - XXX.

3) Vid. Bentlej. ad IV. Odar. 8, 17: *Non incendia Car|thaginis impiae*; quem versum et propter *ἀνιστοργήτων* et propter ipsum mensurae vitium, cum caesura in media voce constituta sit, Bentlejus ut spurium abolevit.

Pith. 86. Petrus Pithoeus (Pierre Pithou, vixit ab a. 1539—1596.), de quo vid. Petri Pithoei Vita. Elogia. Opera. Bibliotheca. Accurante Joan. Boivin. Paris. 1711. 4. et Mémoires des hommes illustres. 1728. tom. V. p. 41-61., hoc carmen primus evulgavit, — certe ante Pithoeum nullibi hujus carminis mentio fit, — in fine libri, qui inscribitur: Veterum aliquot Galliae Theologorum scripta. Quorum nonnulla ex veteribus libris emendatius, aliqua nunc primum eduntur. Parisiis, Apud Sebastianum Nivellium, sub Ciconiis via Jacobaea. 1586. Cum Privilegio Regis. 4. p. 144-146. — Nullam hic notitiam unde acceperit carmen, addidit collector. — Hac editione Weitzium et Wernsdorfium usos non esse apparet ex eorum notis criticis ad vers. 71., quibus lectionem hujus editionis principis ignorant; sicut Gronovius quoque librum istum non cognovit, vid. ejus praefat. p. XII., neque Outhovius; vid. ejus libr. p. 802.

Pith. 90. Denuo edidit Pithoeus in libro: Epigrammata et Poemata Vetera. Quorum pleraque nunc primum ex antiquis codicibus et lapidibus, alia sparsim antehac errantia, jam undecunque collecta emendatiora eduntur. Parisiis, Excudebat Dionysius Duvallius, sub Pegaso in vico Bellovaco. 1590. Cum Privilegio. (In fine p. 491: Parisiis, Excudebat Dionysius Duvallius Typographus, anno Domini millesimo quingentesimo octuagesimo nono, mense Septembri.) 12. p. 448-452. — Textus idem est atque in edit. princ., excepta lectione v. 71., ubi sphalma typographicum esse videtur: modo orthographia interdum mutata est. In annotatione p. 478. de poetae aetate et patria opinionem proponit editor atque hoc carmen Eliae Vineti Santonis beneficio se debere profitetur. Ibidem ad v. 17. lectionem e vet. cod. allegat: unde (nimirum si intelligis: vetus aliquis codex), sicut e lectione marginali ad v. 50. et 79. et 128. vid. infra not. crit., plures ei fuisse codices mss. conjici possit. At possunt etiam lectiones in margine positae ipsius Pithoei emendationes esse et vetus codex, quem ad v. 17. refert, (nimirum si intelligis: vetus ille codex) nullus alius nisi unicus codex, qui ei carmen nostrum praebuit, pro cujus lectione lapsa v. 17., cum contra metrum sit, Pithoeus suam conjecturam substituit, id quod ipsa illa nota significare voluit. Atque id mihi verisimilius videtur.

Pith. 96. Repetitus est hic liber sub eodem titulo, sed minus accurate, Genevae Apud Jacobum Chouët 1596. (In fine p. 616: Ex typographia Antonii Candidi, Lugdun.) 8. — Exstat carmen p. 573-576. et nota p. 601.

Ab eo tempore veterum Patrum bibliothecis intextum est carmen. Atque cum prima bibliothecae Patrum, quam instituit Margarinus de la Bigne, editio Parisiis 1575. in lucem prodisset, altera primum Severi carmen continuit:

Bign. Sacra bibliotheca sanctorum Patrum per Margarinum de la Bigne, edit. II. Parisiis 1589. tom. VIII. p. 275-278. — Unde carmen sumtum sit, non dicitur neque de poeta quidquam memoratur.

Ejusdem operis edit. III. Paris. 1609,

Ej. op. edit. IV. Paris. 1624. t. III. p. 579.

Idem opus magnopere auctum prodit sub titulo: Magna bibliotheca veterum Patrum. Primo quidem a M. de la Bigne collecta et tertio in lucem edita. Nunc vero plus quam centum authoribus et opusculis plurimis locupletata — in XIV tomos distributa. Colon. Agripp. 1618. — Severi carmen continetur T. V. P. I. p. 334. 335. Brevis de carminis aetate et argumento annotatio exhibetur in Elencho authorum et opusculorum in XIV tomis huj. magnae bibl. contentorum, qui tomo I. praefixus, et in catalogo singulari authorum et opusculorum, qui illi tomo praemissus est.

Magna bibliotheca veterum Patrum. Primo quidem a M. de la Bigne composita, postea studio d. Colonien-sium Theologorum et Professorum aucta. Nunc vero additione ducentorum circiter authorum locupletata — et in XVII tomis distributa. Paris. Sumptibus Aegidii Morelli. 1644. Prorsus eadem editio denuo prodit a. 1654. ap. Joann. Billaine, Simeon. Piget, Frideric. Leonard. — Severi carmen proponitur tom. VIII. p. 579. 580. Brevis illa annotatio ex edit. Colon. repetitur bis, in tomi XVII., qui indices continet, Indice chronologico authorum et opusculorum omnium, p. 8. et in Indice alphabetico p. 79.

Bibl. Denique in lucem prodiit Maxima bibliotheca veterum Patrum et ant. script. eccles. primo quidem a M. de la Bigne in lucem edita. Deinde cell. in univ. Colon. Doctorum studio aucta. — Hac tandem editione Lugdunensi, ad eandem Coloniensem exacta, novis supra centum Authoribus et Opusculis hactenus desideratis, locupletata, et in tomos XXVII distributa. Lugdun. ap. Anissonios 1677. — Severi carmen legitur tom. VI. p. 376. 377. Annotatio ex edit. Colon. transcripta exstat in Indice alphabetico authorum tomum I. auspicante, nec non in Serie authorum et opusculorum ab initio tomi VI. Praeterea carmini ipsi brevis de auctore notitia praemissa est, — quam Gronov. praefat. p. XV. recepit.

Weitz. Separatim vero vulgatum est carmen e Bongarsii exhortatione a Weitz. et Seber., qui primi carmen notis instruxerunt, iis quidem doctis, sed doctrina sterili repletis, ut quae ad carmen intelligendum fere nihil efficiant, verum locos duntaxat undique, adeo e seris aevi medii scriptoribus, congestos contineant. Praecipue insulsa libri dedicatio mihi visa est. Titulus libri hic est: Severi, Endeleichi, Rhetoris et Poetae Christiani, Carmen Bucolicum De Mortibus Boum, Cum Notis M. Johannis Weitz. Ad amplissimum et nobilissimum virum, Dn. Jacobum Bongarsium, Christianissimi Galliarum Regis Consiliarium atque Aulaemagistrum etc. Accessit in fine libri Index verborum juxta seriem versuum copiosus. Francoforti, Apud Egenolphum Emmelium, Bibl. Anno 1612. 44 pp. 8. — M. Wolfgangi Seberi Racemationes ad hoc carmen habes p. 39 - 44.

Gron. Eadem haec editio cum nova praefatione (Jac. Gronovii) prodiit Lugduni Batavorum 1715. hoc titulo: Severi Sancti id est Endeleichi Rhetoris De Mortibus Boum Carmen; Ab Elia Vineto et Petro Pithaeo servatum cum Notis Johannis Weitzii et Wolfgangi Seberi. item Praefatione ad id necessaria. Accessit in fine Libri Index verborum juxta seriem versuum copiosus. Lugduni Batavorum, E. Typographia Petri van der Aa. 1715. (Huic nomini deinceps illita est alia schedula, in qua impressum est: Apud Samuelem Luchtmanns. 1717. Et rursus: Apud Samuelem Luchtmanns. 1745.) XXII et

34 pp. 8. — Textus idem est atque in Weitzii editione, nisi quod orthographia passim mutata est. Notis nihil accessit, sed cum antea annotationes utriusque editoris sejunctae textum sequerentur, novus editor eas compositas textui subiecit. — Editorem et praefationis auctorem esse Jac. Gronovium testantur Mémoires des hommes illustres. Paris, 1729. tom. II. p. 195., ubi in catalogo operum Jacobi Gronovii (vixit ab a. 1645-1716.) sub no. 44. hujus editionis titulus refertur, apposis his verbis: „C'est Jacques Gronovius qui a fait imprimer cet Ouvrage et y a ajouté une Preface, à laquelle il n'a pas cependant mis son nom.“ Unde autem compertum sit, Gronovium editorem esse, non dicitur. Sed cum diserte id affirmetur, hanc editionem semper sub Gronovii nomine allegavi, quanquam de eo dubitatur apud Ernest. Bibl. Lat. Fabric. tom. III. p. 258., ubi haec editio prodisse dicitur „cum eorundem (Weitzii et Seberi) notis et Jac. Gronovii (ut videtur) praefatione.“ — Recensetur haec editio in Act. Erudit. ann. 1716. p. 80-83.

Outh. Mox carmen continetur libro G. Outhovii Judicia Jehovae Zebaoth, quibus peragrat hunc terrarum orbem, seu Bellum divinum, quo petit deus peccatores etc. Adjunctum est Carmen Severi Sancti id est Endeleichi de mortibus boum, cum notis Variorum. Groningae ex officina Jo. a Velsen. 1721. 8. — Gerardus Outhof, qui natus Amstelodami anno 1672. Groningae in literis institutus, ex anno 1697. Embdae munere „symmystae“ functus est, ut ex dedicatione apparet, hunc librum occasione calamitatum et plagarum, quibus tum terrae affligebantur, conscripsit. Severi Sancti carmen datur in fine libri a pag. 804. ad p. 848., praemissa praefatione (p. 789-803.), quae brevem de poeta et carminis editionibus exhibet notitiam, e qua tamen (p. 802.) sequitur, editorem nullam aliam nisi Gronovii editionem ob oculos habuisse. Notae adjectae sunt Weitzii et Seberi selectae (vid. editoris confessionem p. 800.), quibus et suas editor addidit. Textus admodum negligenter impressus (quod etiam Richter p. 22. notat) et ter adeo, quanquam sensus integer, contra metrum peccatum est: v. 63. *vidi* omis., v. 64. verborum ordo mutatus est *In uno pro Uno in*, v. 118. *pellitur pro repelli-*

tur scriptum. Sed cum auctor libri in fine indicis ipse lectorem benevolum moneat, absente ipso varia irrepisse sphalmata, quae ne sibi imputentur precatur; hujus cul-pae eum absolvamus. — Recensetur hic liber a C. A. Heumanno in Act. Eruditorum 1724. Supplement. tom. VIII. p. 214. Subjectae sunt p. 218. conjecturae in Se-veri carmen, ut videtur, audaciores, quas tamen in not. criticis denotavi.

Richt. Separatam editionem denuo curavit Rich-ter., quae inscripta est: Severi Sancti Endelechii Car-men Bucolicum de Mortibus Boum, ex Sacrae Biblio-thecae Sanctorum Patrum seu Scriptorum ecclesiastico-rum divite Christianorum poematum gaza instructissimo et locupletissimo Tomo VIII. Per Margarinum de la Bigne, ex alma Sorbonae Schola Theologum Doctorem Paris. Edit. II. Paris. anno 1589. recusum. Novam praefationem de autore, editionibus et argumento hujus carminis praemisit M. David Richter, Gustroviens. Gymn. in patria Rect. Hamburgi et Lipsiae, Sumptibus Wil-lichianis. (In fine p. 48: Gustroviae, Typis Joh. Gotth. Fritzii, 1747.) 48 pp. 4. — Textus tamen variis locis a Bignei lectione differt, quarum emendationum, addi-tis observationibus ratio redditur in praefat. p. 22-29.

Amat. Tum Severi carmen exhibet: Collectio Pi-saurensis omnium poematum, carminum, fragmentorum Latinorum, sive ad Christianos sive ad ethnicos sive ad certos sive ad incertos poetas, a prima latinae Linguae aetate ad sextum usque Christianum seculum et Lon-gobardorum in Italiam adventum pertinens, ab omnium poetarum libris, collectionibus, lapidibus, codicibus ex-scripta. tom. V., Christianos poetas continens. Pisauri 1766. Ex Amatina Chalcographia. 4. p. 159. 160. — In Prolegomenis hujus tomi notitia literaria „De Severo Rhetore“ datur, ad verbum transcripta ex Jo. Alb. Fabricii Biblioth. Lat. lib. IV. c. 1. §. VII. n. 39. Venet. 1728. tom. II. p. 212., e qua omnino Prolegomena pe-tita esse initio monetur tom. I. p. VI. Instituit hanc collectionem sex tomos complectentem Paschalis Ama-tus, qui cum Pisauri eloquentiam publice docuisset Professor primus, a gymnasio se abdicans ad Chalco-graphiam se transtulit et editionem biennio fere confe-

cit, ut ipse profitetur in praefat. operis ad Car. Mosc. Barzium, t. I. p. IV. Quod ad Amati, editoris, operam pertinet, hic quidem, quanquam in singulis nihil annotavit, etiam Severi carmen recensuit et bis ex ingenio tacitus emendavit, duabus conjecturis in textum receptis ad v. 29. et 35., ingeniosis iis, quarum priorem assumsi. Id tantum offendit, quod personae interlocutoris significatio ad v. 13. et ad v. 57. et in sqq. omissa est.

Gall. Invenitur carmen in Bibliotheca veterum Patrum etc. Cura et studio Andreae Gallandii. tom. VIII. Venetiis 1772. p. 207. 208. — Carmen impressum videtur ad textum Pisaurensem, quocum plerumque, adeo in vitio typographico v. 63. consentit. Conjecturae tamen Amati non receptae sunt. Doctam de poeta poemateque notitiam praestruxit editor in ejusd. tomi Prolegom. p. XII. XIII.

Wernsd. Postremo nec Jo. Christian. Wernsdorfius detrectavit, quominus Severi carmen insereret Poet. Lat. Minor. Altenburgi, 1780. tom. II. p. 217-229. — Aptis notis carmen illustravit, in quibus tamen haud raro Weitzianae doctrinae fructus sibi tacitus assumpsit. Disquisitionem de Severo Sancto exhibet p. 53-61. Denique aliquot notas subjunxit Tom. IV. P. 2. in Addendis et Corrigendis ad tom. II. p. 806. 812. 813. et Tom. V. P. 3. in Supplement. ad tom. II. p. 1449.

Georgius Fabricius quidem in collectione sua: Poetarum vett. ecclesiast. opp. Christiana et operum reliquiae et fragmenta, Basil. 1564. 4. poetam nostrum non habet, quoniam tum carmen nondum vulgatum erat; vel potius ex eo quod Severi carmen hoc opere non continetur, eo tempore carmen nondum innotuisse concludi potest. Offendit autem quod Mich. Maittaire Opp. et fragm. vett. poetarum Latin. profan. et ecclesiasticor. Londini 1713. fol. Severi poema non recepit.

Praeterea emendationes in Severi carmen pronunt:

Vonck. Corn. Valerii Vonck Lectionum Latina-

rum libri duo, in quibus plurimi scriptores Latini et maxime Christiani, emendantur, atque illustrantur. Alia item nonnulla observantur. Trajecti Viltorum 1745. 8. Lib. II. cap. 5: „In Severi Sancti, seu Endeleichi carmine, de mortibus boum castigantur pauca.“ p. 133. 134.

Rooy. Antonii de Rooy Spicilegia critica. Dordraci 1771. 8. Cap. XXI: „Aliquot loca, Sedulii, Juvenci, Damasi, nec non Endeleichi, notantur.“ p. 155 - 157.

SEVERI SANCTI
CARMEN BUCOLICUM
DE MORTIBUS BOUM.

AEGON. BUCULUS. TITYRUS.

AEG. Quidnam solivagus, Bucule, tristia
Demissis graviter luminibus gemis?
Cur manant lacrymis largifluis genae?
Fac, ut norit amans tui.

5 *BUC. Aegon, quaeso, sinas alta silentia*
Aegris me penitus condere sensibus.
Nam vulnus reserat qui mala publicat:
Claudit qui tacitum premit.

10 *AEG. Contra est, quam loqueris, recta nec autumas.*
Nam divisa minus sarcina fit gravis:
Et quicquid tegitur. saevius incoquit.
Prodest sermo doloribus.

BUC. Scis, Aegon, gregibus quam fuerim potens;
Ut totis pecudes fluminibus vagae
15 *Complerent etiam concava vallium,*
Campos et juga montium.

Buculus] De nomine *Bucolus* cogitavit Richt. p. 22., sed citra necessitatem. Vid. not.

v. 1. *Quidnam*] Bibl.: *Quidam*.

v. 3. *lacrymis*. Pith. 90. 96. Amat. Gall. *lacrimis*. Pith. 86. Bign. Weitz. Gron. Outh. Richt. Wernsd. *lachrymis*. Bibl.

v. 6. Post *sensibus* ceteri puncto distinguunt, unus Wernsd. signum interrogationis habet, sed vitio typogr.

v. 8. *tacitum*] Heum. non dubitat, reponendum esse *tacitus*. Idem legere vult Rooy. Juvat locus Ovidii ab eo adductus, *Trist. V, 1, 49: At poteris, inquis, melius mala ferre silendo, Et tacitus casus dissimulare tuos.* — Contra monet Wernsd.: „*Tacitum* intelligit vulnus, quod tacetur, non revelatur; *tacitum virus*

Des Severus Sanctus
Hirtengedicht
Vom Tode der Rinder.

Aegon. Buculus. Tityrus.

Aeg. Wie doch schweifst du umher einsam, o Buculus,
Und klagst traurig, den Blick finster hinabgesenkt?
Warum netzen so viel Thränen die Wangen dir?

Eil' und öffne dem Freund das Herz.

1 Buc. Aegon, dring in mich nicht, lass mich in zagender
Brust, tief drinnen verhüllt bergen den stummen
Schmerz.

Denn wer Leiden erzählt reißt sich die Wunde auf:
Sie stillt, wer sie in Schweigen hüllt.

Aeg. Nicht so ist's, wie du sprichst, wahres erwägt du nicht.
10 Denn nicht drückt dich so schwer, ist sie getheilt die
Last:

Und nur heftiger drängt was man verhehlen will.
Linderung bringet das Wort dem Schmerz.

Buc. Du weisst, Aegon, wie reich einst ich an Heerden war;
Dass an Flüssen entlang weidend die Rinder mir
5 Auch erfüllten des Thals niedrige Senkungen,
Wie Feldfluren und Bergeshöh'n.

occulto sub vulnere dixit Calpurn. E. V, 74. Et Claudian. Eidyll. VI. Apon. ed. Gesner. carm. XLIX. v. 9: Indictum neque enim fas est tacitumque relinqui. — Equidem conjecerim *tacita* (quod metro satisfacit ob sequens pr): nam. ad mala referendum est, non ad vulnus. Opponuntur sibi: mala aut publicantur aut *tacita* (sensu passivo) premuntur.

v. 11. *quicquid*. Pith. 86. 90. Bign. Richt. *quidquid*. Pith. 96. Weitz. Bibl. Gron. Amat. Gall. Wernsd. *quiquid*. Outh.

v. 15. *Complerent*] Rescribi oportere *complerint*, vel propter praemissum *fuero* censet Heum. — Sed ut (v. 14.) non idem significat, quod *quam* (v. 13); sed est i. q. ita ut. Quare recte se habet vulg.

*Nunc lapsa penitus spes opis est meae,
Et longus peperit quae labor omnibus
Vitae temporibus perdita biduo.*

20

Cursus tam citus est malis.

AEG. Haec jam dira lues serpere dicitur.

*Pridem Pannonios, Illyricos quoque
Et Belgas graviter stravit: et impio*

Cursu nos quoque nunc petit.

25

*Sed tu, qui solitus nosse salubribus
Succis perniciem pellere noxiam,
Cur non anticipans quae metuenda sunt
Admosti medicas manus?*

BUC. Tanti nulla metus praevia signa sunt,

30

*Sed quod corripit id morbus et opprimit:
Nec languere sinit, nec patitur moras.
Sic mors ante luem venit.*

Plaustris subdideram fortia corpora

Lectorum studio, quo potui, boum,

35

*Queis mentis geminae, consona tinnulo
Concentu crepitacula,*

v. 17. *l. apsa*. Sic vet. cod. apud Pith. 90. (p. 478.) 96. (p. 601). Weitz. (qui mavult h. l. ut sensus liquidior fiat; quamvis metro non satis fiat) Gron. Outh. Wernsd. (cui placet: *Nunc lapsa at penitus*). — *lapsae*. Pith. 86. 90. 96. Bign. Bibl. Richt. (qui retinuit *lapsae*, quia nominat. prosodicam metri rationem vitaret) Amat. Gall. — Ego e vet. illo cod. reposui *lapsa*: metrum enim sensui cedere debet.

v. 20. *malis*] Rooy vult *mali*, quia mali vocabulo morbus pestilens et contagiosus dici soleat, de quo mox incipit memorare: *Haec jam dira lues* cet. Sic Lucret. VI, 1177: *Nec requies erat ulla mali: defessa jacebant Corpora*.

v. 22. *Pannonios*. Omn. praeter Wernsd., qui habet *Pannonicos*, sed vitio typogr. — *Illyricos*. Unus Weitz. scripsit *Illiricos*. — Si quidquam mutare h. l. auderem, emendarem potius *Illyrios*, ut ubique esset gentis nomen.

v. 24. *Cursu*] Vonck. legere mavult *Morsu*, atque id quidem. quia *Cursus* versu 20. praecessit.

v. 29. *praevia*. Ita scripsi e conjectura Amati, qui hanc emenda-

Hoffnungslos ist mir jetzt Habe und Gut dahin,
Was rastloses Bemühn jegliche Lebenszeit
Mir einsammelte, hin rafften's der Tage zwei.

0 So schnell stürmen die Uebel her!

Aeg. Ja schon schleicht sie heran, sagt man, die grause Pest.
Erst verheerte sie schwer Ungarn, Illyrien,
Dann das belgische Land, und mit verruchtem Schritt
Dringt jetzt eilend auf uns sie ein.

5 Doch du, welcher du sonst kundig verderbliche
Uebel wendetest durch heilsamer Säfte Kraft,
Warum legtest du nicht an die gewandte Hand,
Vorzubeugen dem Drohenden?

Buc. Nicht erst kündet sich dies Schrecken mit Zeichen an,
0 Sondern was sie ergreift, opfert die Seuche auch:
Nicht lässt kranken sie, auch duldet sie nicht Verzug.
So kommt vor dem Gebrest der Tod.

Vor den Wagen gespannt hatte ich mächtige
Rinder, die ich so gut, wie ich gekonnt, erwählt,
5 Die, von gleicher Natur, trugen ein Schellenspiel,
Das hell tönte in Harmonie,

tionem, quanquam nulla ratione ne verbo quidem addito, in textu posuit. Vulgo *pervia*. *Pervius* enim cum proprie de viis et locis usurpetur patentibus, ergo i. q. apertus, h. l. foret manifestus: signa facilia cognitu. Sed ista notio minime quadrat, cum non de difficultate ingruentem morbum cognoscendi sermo sit, sed morbus omni prognostico carere dicatur, quod patet ex antithesi v. 30. et 32. Itaque hanc lectionem rejiciens facilissima mutatione recepi *praevious*, quae notio ad contextum concinna est et requiritur.

v. 30. *corripit id*] Alliteratio (cf. Weitz. ad v. 15.), propter cuius insuavitatem Wernsd. conj.: *quod corripuit morbus id op-*
primit.

v. 33. *subdideram*] Outh. habet *subderam* vitio typogr., sed mirum, quod in nota repetitum est.

v. 35. *Quis*. Omn. praeter Weitz., qui scripsit *Qufs*. — *mentis*. Pith. 86. 90. 96. Bign. Weitz. Bibl. Gron. Outh. Wernsd. *frontes*. Heum. *frontis*. Richt. (p. 23.) *motis*. Amat. *montis*. [sic!] Gall. Post *mentis* Pith. 96. commate interpungit, cett. nullam distinctionem habent. — *geminæ*. Vulg. *geminant*. Amat. e conjectur., ita ut legat: *Quis motis geminant*. — Heum. non dubi-

- Aetas consimilis saetaque concolor,
Mansuetudo eadem, robur idem fuit
Et fatum: medio nam ruit aggere
40 Par victum parili nece.
Mollito penitus farra dabam solo:
Largis putris erat gleba liquoribus,
Sulcos perfacilis stiva tetenderat,
Nusquam comer inhaeserat.
45 Laevus bos subito labitur impetu,
Aestas quem domitum viderat altera.
Tristem continuo disjugo conjugem,
Nil jam plus metuens mali.
Dicto sed citius consequitur necem
50 Semper qui fuerat sanus et integer,
Tunc longis quatiens ilia pulsibus
Victum deposuit caput.
AEG. Angor, discrucior, moereo, lugeo.
Damnis quippe tuis non secus ac meis
55 Pectus conficitur. Sed tamen arbitror
Salvos esse greges tibi.
BUC. Illuc tendo miser, quo gravior acrius.
Nam solamen erat vel minimum mali,*

tat poetam sic scripsisse: *Queis frontes geminae*, (queis) *consona tinnulo Concentu crepitacula*, (queis) *Aetas consimilis*. „Describit enim per frontes geminas similem formam boum similemque aspectum: eodemque modo inferius v. 82. laudat taurum frontis ardua.“ Vonck. legendum censet: *Quis mentes geminae*. Wernsd. vulgatam sensu eodem explicat. Vid. not.

v. 37. *saetaque*. Pith. 86. 90. 96. Bign. Weitz. Bibl. Gron. Outh. Wernsd. *setaque*. Richt. (p. 24.) Amat. Gall.

y. 39. *Et fatum*. Sic omn. praeter Outh., qui habet *factum* per vitium typogr., ut videtur. — Heum. legendum videtur: *robur idem fuit. Heu fatum!*

v. 42. *gleba*. Bign. Pith. 90. 96. Bibl. Richt. Amat. Gall. Wernsd. *glæba*. Pith. 86. Weitz. Gron. Outh.

v. 43. *perfacilis*] Vonck. legit: *Sulcos per facilis*.

v. 44. *inhaeserat*] Solus Weitz. scrips.: *inhæserat*.

v. 45. *Laevus*] Solus Weitz.: *Levus*.

- Die an Jahren sich gleich, gleich in der Haare Schein,
 Gleich zahm waren, vereint waren in gleicher Kraft
 Und im letzten Geschick: denn auf dem Damme selbst
- 40 Fiel das Paar in gepaartem Tod.
 Ins wohl lockere Land streute ich aus die Saat:
 Reichlich strömendes Nass hatte die Erd' erweicht,
 Leicht in Furchen getheilt hatte der Pflug das Land,
 Nirgends haftete fest die Schaar.
- 45 Unversehens gehemmt sinket der linke Ochs,
 Den das andere Jahr hatte bezähmt gesehn.
 Gleich den G'nossen des Jochs trenn' ich, den traurigen,
 Nicht um ferneres Leid besorgt.
 Rascher doch, denn ein Wort, wird er des Todes Raub,
- 50 Er, der frisch und gesund immer gewesen war,
 Dann erschütternd den Leib lange mit Zuckungen
 Legt' er nieder das matte Haupt.
- Aeg. Angst, Bekümmerniss, Leid, Trauer ergreifen mich.
 Denn von deinem Verlust wie von dem eigenen
- 55 Wird das Herz mir gequält. Aber doch meine ich,
 Dass die Heerden gesund dir sind.
- Buc. Das, ich Elender, ist's, was mich noch ärger drückt.
 Denn es war für das Leid noch ein geringer Trost,

v. 47. *disjugo*. Pith. 86. 90. Weitz. Bibl. Gron. Outh. Richt. Wernsd. *disjungo*. Bign. Pith. 96. *desero*. Amat. Gall. — *conjugem*] De la Cerda ad Virg. Georg III, 515. in edit. Bucol. et Georg. 1608. f. p. 469. „forte legendum, inquit, *comitem*; nam etiamsi cum morbo carminis, certe cum sanitate sententiae.“ Vid. not.

v. 50. *sanus*, sicut v. 79. *moriens*, deest in textu, sed margini adscript. Pith. 86. 90. 96. Bign. Bibl. Gall. In textum receperunt cett., nisi quod Amat., qui *sanus* quidem in textu posuit, contra v. 79. *moriens* prorsus omisit. Wernsd. se non videre dicit, quid aliud utroque loco scribere auctor potuerit.

v. 53. *discrucior*] *discrutior*. Bibl. — *mereo*. Pith. 86. 90. 96. Bign. Weitz. *moereo*. Bibl. Gron. Outh. Richt. (p. 24., ubi nititur in Bangii Observatt. Philol. lib. I. p. 563.) Amat. Wernsd. *maereo*. Gall.

- 60 *Si fetura daret posterior mihi,*
 Quod praesens rapuit lues.
Sed quis vera putet, progeniem quoque
Extinctam pariter? vidi ego cernuam
Junicem gravidam: vidi animas duas
 Uno in corpore perditas.
 65 *Hic fontis remuens, graminis immemor,*
Errat succiduo bucula poplite,
Neo longum refugit; sed graviter ruit
 Leti compede claudicans.
At parte ex alia qui vitulus modo
 70 *Lascivas saliens texuerat vias*
Ut matrem subiit, mox sibi morbido
 Pestem traxit ab ubere.
Mater tristifico vulnere saucia
Ut vidit vituli condita lumina,
 75 *Mugitus iterans ac misere gemens*
 Lapsa est et voluit mori.
Tunc tanquam metuens, ne sitis aridas
Fauces opprimeret, sic quoque dum jacet
Admoovit moriens ubera mortuo.
 80 *Post mortem pietas viget.*
Hinc taurus, solidi vir gregis et pater,
 Cervicis validae frontis et arduae,

v. 59. *fetura*. Vulg. *foetura*. Richt. Amat. Ad scripturam suam confirmandam Richt. (p. 24.) allegat Isidor. Origgen. lib. X. p. 1078. i. e. X. n. 111. in Lindemann. Corp. Graminat. Lips. 1833. tom. III. p. 329. Vid. et lib. XI. c. 1. n. 144. ibid. p. 364.

v. 61. et 62. Post *putet* signo interrogationis et post *pariter* commate distinguunt Pith. 86. 90. 96. Bign. Bibl. Amat. Gall. Post *putet* commate et post *pariter* signo interrogationis distinguunt Weitz. Gron. Outh. (qui autem comma post *putet* omis.) Wernsd. Utroque loco signum interrogationis habet Richt.

v. 62. *Extinctam*] *Extinctam*. Gall.

v. 63. *Junicem*] *Invicem*. Amat. Gall. mendose. — *vidi*. Outh. omis.

- Wenn die spätre Geburt wieder erstattete,
 60 Was die währende Pest gerauch.
 Doch werglaubte es wohl, dass sie den jungen Stamm
 Auch vertilgte zugleich? Sehend die Mutterkuh,
 Wie sie neigte das Haupt, sah ich vereinigt zwei
 Leben sterben in Einem Leib.
 65 Hier verschmähend den Quell, achtend des Grases
 nicht,
 Irrt mit wankendem Schritt eine noch junge Kuh,
 Nicht weit flüchtet sie; bald stürzt sie verschlungen in
 Todes Fesseln mit schwerem Fall.
 Aber anders das Kalb, das noch den Augenblick
 70 Bunte Pfade mit Lust hüpfend zurückgelegt,
 Wie's der Mutter genaht, sog es den Todesstoff
 Bald vom krankenden Euter ein.
 Doch die Mutter gedrückt schwer von der Wunde
 Schmerz
 Wie am Kalbe sie wahrnimmt den gebrochnen Blick,
 75 Oft ausstossend Gebrüll, klägliche Seufzer auch
 Stürzt' und wünschte sie todt zu sein.
 Dann als sei sie in Furcht, dass der gedörrte Schlund
 Vom Durst werde gequält, reichte die Euter sie
 So auch während sie liegt sterbend dem Todten dar.
 80 Liebe lebt nach dem Tode noch!
 Hier der Heerd' insgesamt Vater und Mann, der Stier,
 Durch den kräftigen Hals stätlich und hohe Stirn,

v. 64. *Uno in*] Outh.: *In uno*, contra metrum.

v. 71. *sibi*. Pith. 86. Weitz. Gron. Outh. Wernsd. *ibi*. Bign. Pith. 90. 96. Bibl. Richt. Amat. Gall. *Illam lectionem* Weitz. et Wernsd. e nota, quam ad oram libri scripserat P. Daniel, restituisse sibi visi sunt, quippe qui edit. principem jam ita legere ignorarent.

v. 77. *tanquam*. Vulg. *tamquam*. Amat. Gall.

v. 79. *moriens*. Vjd. ad v. 50.

v. 82. *validae*] Gall. lect. *valida* nil nisi vitium typogr. esse potest.

- Laetus dum sibi met plus nimio placet,
Prato concidit herbido.*
- 85 *Quam multis foliis silva cadentibus
Nudatur gelidis tacta aquilonibus:
Quam densis fluitant velleribus nives;
Tam crebrae pecudum neces.*
- 90 *Nunc totum tegitur funeribus solum.
Inflantur tumidis corpora ventribus,
Albent lividulis lumina nubibus,
Tenso crura rigent pede.*
- Jam circumvolitant agmina tristium
Dirarumque avium: jamque canum greges*
- 95 *Insistunt laceris visceribus frui; —
Heu, cur non etiam meis?*
- AEG. Quidnam, quaeso, quid est, quod vario modo
Fatum triste necis transilit alteros
Affligitque alios? En tibi Tityrus*
- 100 *Salvo laetus agit grege.*
- BUC. Ipsum contueor. Dic age, Tityre,
Quis te subripuit cladibus his Deus;
Ut pestis pecudum, quae populata sit
Vicinos, tibi nulla sit?*
- 105 *TIT. Signum, quod perhibent esse crucis Dei,
Magnis qui colitur solus in urbibus;
Christus, perpetui gloria numinis,
Cujus filius unicus:*
- 110 *Hoc signum mediis frontibus additum
Cunctarum pecudum certa salus fuit.*

v. 85. *silva*] Unica Bibl.: *sylva*.

v. 93. *circumvolitant*. Gron. Richt. Wernsd. *circum volitant*.
Pith. 86. 90. 96. Bign. Weitz. Bibl. Outh. Amat. Gall.

v. 98. *transilit*] *transsilit*. Gall.

v. 101. *age*] *ago*. Outh.

Während froh er sich selbst mehr denn zu sehr gefällt,
Stürzt' auf grasiger Wies' er hin.

Wie vom fallenden Laub mächtig entblättert wird,
Angehaucht von des Nords eisigem Sturm, der Hain:
Wie sich kräuselt der Schnee wogend im dichten
Schwarm;

So zahlreich ist der Thiere Tod.

Jetzt ist leichenbesät jegliches Land umher.

Ob des gährenden Stoffs schwellen die Leiber auf,
Bleich im falben Gewölk flimmert der Augen Licht,
Ausgestreckt sind die Füße starr.

Schon der finsternen und grausigen Vögelart
Flattern Züge umher: Schaaren der Hunde schon
Schlingen gierig hinein Fleisch vom zerfleischten
Vieh, —

Warum nicht so das meine auch?

Aeg. Was doch, sage mir, was ist's, dass im Wechselspiel
Solch' ein Trauergeschick Einige übergeht
Und schwer Andere trifft? Siehe da Tityrus

0 Lebt froh, da ihm die Heerde lebt.

Buc. Ihn erblicke ich selbst. Sage doch, welcher Gott
Hat vor dieser Gefahr, Tityrus, dich bewahrt;
Dass die tödliche Pest, welche die Heerden traf
Nächst Anwohnender, dich verschont?

; Tit. Das dem Gott, wie es heisst, heilige Maal, das Kreuz,
Der Anbetung empfängt einzig in Städten gross;
Christ, der Herrliche dess, welcher ist ewig Gott,
Dessen einiger Sohn er ist:

Dieses Zeichen gedrückt mitten auf ihre Stirn
Gab mit sichrem Erfolg sämmtlichen Heerden Heil.

v. 102. *subripuit*. Omn. praeter Wernsd., qui scripsit *surrripuit*.
— *his*] *hic*. Outh.

v. 103. *pestis*. Pith. 86. 90. 96. Weitz. Gron. Outh. Amat.
Wernsd. *pestes*. Bign. Bibl. Richt. (p. 26.) Gall.

- Sic vero Deus hoc nomine praepotens
Salvator vocitatus est.
Fugit continuo sacra lues greges,
Morbis nil licuit. Si tamen hunc Deum*
115 *Exorare velis, credere sufficit:
Votum sola fides juvat.
Non ullis madida est ara cruoribus,
Nec morbus pecudum caede repellitur;
Sed simplex animi purificatio*
120 *Optatis fruitur bonis.*
*BUC. Haec si certa probas, Tityre, nil moror,
Quin veris famuler religionibus:
Errorem veterem diffugiam libens;
Nam fallax et inanis est.*
125 *TTT. Atqui jam properat mens mea visere
Summi templa Dei: quin age, Bucule,
Non longam pariter congregimur viam
Christi et numen agnoscimus.*

v. 111. *Sic*] Wernsd. legendum proponit *Si*, hoc sensu: *Si vero Deus Salvator, hoc nomine praepotens, vocitatus, h. e. invocatus est; fugit continuo cet. Plane aliter Vonek., qui putat, inepte verba hujus versus, quasi unius rustici sint, connecti, quum duo loquantur. Itaque sic emendat: Buc. Sic vero? Tit. Deus hoc (vel hic) nomine praepotens Salvator vocitatus est. — Sed mutandi nulla causa est.*

v. 116. *Votum*. Omn. praeter Gall., qui in textu *Vocum*, et in margine habet: „an votum?“

v. 118. *repellitur*] *pellitur*. Outh. contra metrum.

v. 122. *religionibus*. Pith. 86. 90. 96. Bign. Weitz. Gron. Outh. Amat. Richt. Gall. Wernsd. *relligionibus*. Bibl. etiam Richt. (p. 28.) propter metrum h. lect. mavult. Equidem quanquam producta prima syllaba rectius litera l duplicatur, primi editoris scripturam secutus sum.

v. 123. *diffugiam*. Pith. 86. 90. 96. Bign. Bibl. Richt. Amat. Gall. Wernsd. *defugiam*. Weitz. Gron. Outh. Notat Wernsd. ad hanc emendationem: „Haec talia, ut diffugere et defugere, diffundere et defundere, dstringere et destringere, saepe permutantur, ut difficilis sit electio. Anthol. lat. Burm. lib. I. ep. 85. v. 1: *Dif-*

Gott drum, welcher also mächtig im Heilen ist,
 Wird Heiland mit der That genannt.
 Als bald weg von dem Vieh eilte die grause Pest,
 Machtlos war sie hinfort. Doch wenn ein gnäd'ges
 Ohr

- 5 Der Gott leihen dir soll, gnüget die Zuversicht;
 Kraft hat einzig des Glaubens Ruf.
 Nicht durch blutiges Nass ist der Altar gefärbt,
 Nicht durch Opfer an Vieh treibt man die Seuche weg;
 Wer aufrichtig das Herz läutert und reiniget,
 10 Der nur hat des Gebetes Frucht.
 Buc. Wenn dies sicher du zeigst, Tityrus, will ich mich
 Nicht mehr zögernd zum Dienst weihen dem wahren Gott:
 Will aufgeben den Wahn gern den veralteten;
 Denn trugvoll und umsonst ist er.
 15 Tit. Doch mich treibt das Gemüth nun der erhabensten
 Gottheit Tempel zu schaun. Auf denn, o Buculus,
 Wir gehn, nicht ist es fern, beide zugleich den Weg
 Und Gott Christus verehren wir.

fugiens pontum silvas Galatea peragrat. — *libens*. Vulg. *lubens*.
 Weitz. Gron. Outh.

v. 125. *Atqui*. Omn. praeter Gall., qui cum hanc strophem
 Tityro vulgo tributam Aegonem proloqui voluerit, scrips.: *Atque*.

v. 128. *numen agnoscimus* in textu et *numina noscimus* (quasi
 pro emendatione, ut putat Wernsd.) in ora posuerunt Pith. 86. 90.
 96. Bign. Baron. (Annal. ad a. 376. §. VII. ed. Mansi t. V. p. 435.)
 Bibl. Richt. *numen agnoscimus*? Amat. et (pro signo interrogat.
 puncto posito) Gall. Wernsd. *numina noscimus*? in text. recep.
 Weitz. et (omisso signo interrogat.) Gron. Outh. (qui autem ad
 h. v. alteram lectionem *numen agnoscimus* rectiorem esse statuit).
 Idem vult Heum., qui alteram lectionem improbandam censet, cum
 versus postulet duos dactylos. Sed etsi huic lectioni metrum ob-
 stat, tamen sensus et auctoritas eam tuentur. Ego certe lectioni
 illi ad marginem positae quomodo sensum sanum tribuam, nescio.
 Vonck. conjecit (non male, iudice Wernsd.) legendum esse: *Christi*
et numina poscimus, quomodo Virg. Aen. IV, 50: *Tu modo*
posce Deos veniam.

AEG. Et me consiliis jungite prosperis.

130

Nam cur addubitem, quin homini quoque

Signum prosit idem perpete saeculo,

Quo ois morbida vincitur!

v. 129. *Et me consiliis jungite prosperis.* „Sic rescribendum autumamus: *Stat me consiliis jungere prosperis.* Stat, hoc est firmiter decrevi: quo sensu ea vox usurpatur a Cicerone, Nepote et Virgilio.“ Heum. Sed vir doctus emendandi cupidine abreptus vitium grammaticum admisit; deesse enim non potest accusativus subjecti ad verbum *jungere*, cum *me* accusat. objecti sit. Richt.

Aeg. Auch ich theile mit euch euren beglückten Rath.
 130 Denn wie zweifle ich noch, dass für die Ewigkeit
 Auch dem Menschen verleiht Segen dasselbe Maal,
 Das ob 'mächtiger Seuche siegt!

(p. 26.) *sensum concinnum evadere putat, si pro et substituitur stat; ita ut tum legere videatur: Stat: me consiliis jungite prosperis. Sed iste sensus minime concinns est; nam pastori certe tali edicto dicere prorsus non convenit.*

v. 131. *saeculo. Vulg. seculo. Amat.*

ANNOTATIONES.

AEGON i. q. *αἰπόλος* = *αἰγοπόλος*. Idem pastoris nomen apud Virg. Ecl. V, 72. et Theocrit. Idyll. IV, 2. 26. ΟΥΤΗ.

BUCULUS i. q. *βουκόλος*, bubsequa; quanquam non *Bucolus* scribendum est. Proprie enim est buculus = boviculus, deminutivum vocis bos: sicut versu 66. *bucula* = junix legitur. Vid. Vossius de Arte Gramm. II, 15. Opp. Amstelod. 1695. t. II. p. 71. Jam hoc nomen armentario ab ipsis, quae pascit, armentis est inditum; quod non minus in nomine Tityri factum est.

TITYRUS enim Laconum lingua dicebatur aries major, qui gregem anteire consuevit, teste Servio prooem. in Virg. Bucol. Hinc igitur Tityrus caprarii ipsius nomen proprium factum est. Ceterum Tityri nomen, ut WERNSD. ad v. 99. observavit, a bucolicis plerumque pastori feliciori datur, qui salva habet pecora, amissa invenit aliorumque greges sine detrimento pascit. Virg. Ecl. I, 51. V, 12. IX, 23. Calpurn. Ecl. III, 97.; — cui opinioni nostrum quoque carmen succurrit. Memorabile etiam est, quod Isidorus Hispalensis refert, centonem e Virgilio in Christi honorem, cui Tityrus nomen sit, a Pomponio quodam compositum esse, Isidor. Orig. lib. I. c. 38. §. 25. in Lindemann. Corp. Grammat. t. III. p. 65: *Proba, uxor Adelphi, centonem ex Virgilio de Fabrica mundi et Evangelii plenissime expressit. . . Sic quoque et quidam Pomponius ex eodem poeta inter caetera stili sui otia Tityrum in Christi honorem composuit: similiter et de Aeneidos.* Cf. Wernsdorf. Poet. Latin. min. t. II. p. 58.

v. 1–96. In priori carminis parte, ubi gregum vastationem lue inductam describit poeta Virgilium in Georgicis videtur imitatus esse, qui idem argumentum Nori-

cam pecudum luem describendo tractavit. (Georg. III, 474-566). Cum pluribus enim descriptionis hujus locis, sicut cum aliis quibusdam Virgilii formulis ad rem pastorem ac pecuariam pertinentibus poetae nostri dictio ita convenit, ut certe ejus menti exemplar Virgilii obversatum esse sententia haud improbanda oriatur. Respondentes illos Georgicon locos ad singulos carminis nostri versus maximam partem jam WEITZIUS et WERNSDORFIUS allegarunt. Hic autem similes locos componendo hujus cognationis quasi catalogum proponere juvabit.

Sever. v. 21. Haec jam dira lues serpere dicitur.

Virg. III, 469. — prius quam
Dira per incautum serpent contagia volgas.

Sever. 27. Cur non —

Admosti medicas manus?

Virg. III, 455. Dum medicas adhibere manus ad vulnera pastor

Abnegat.

Sever. 42. Largis putris erat gleba liquoribus.

Virg. I, 43. Vere novo gelidus canis quom montibus humor
Liquitur et Zephyro putris se gleba resolvit.

Sever. 45. Laevus bos subito labitur impetu.

47. Tristem continuo disjugo conjugem.

Virg. III, 515. Ecce autem duro fumans sub comere taurus
Concidit. (v. 517:) Il tristis arator

Moerentem abjungens fraterna morte juvencum.

Sever. 51. Tunc longis quatiens ilia pulsibus

Victum deposuit caput.

Virg. III, 505. — attractus ab alto
Spiritus, interdum gemitu gravis; imaque longo

Ilia singultu tendunt.

524. Ad terramque fluit devexo pondere cervix.

Sever. 65. Hic fontis renuens, graminis immemor.

Virg. III, 498. Labitur infelix, studiorum atque immemor
herbae

Victor equus, fontesque avertitur.

465. — *summas carpentem ignavius herbas.*

Sever. 85. *Quam multis foliis silva cadentibus*

Nudatur gelidis tacta aquilonibus:

88. *Tam crebrae pecudum neces.*

Virg. II, 403. — *seras posuit quom vinea frondes*

Frigidus et silvis Aquilo decussit honorem.

III, 470. *Nontam creber agens hiemem ruit aequare turbo,*

Quam multae pecudum pestes.

Sever. 87. *Quam densis fluitant velleribus nives.*

Virg. I, 397. *Tenuia nec lanae per caelum velleri ferri.*

Sever. 91. *Albent lividulis lumina nubibus.*

Virg. III, 504. *Sin in processu coepit crude scere morbus*

Tum vero ardentis oculi.

523. *Solvuntur latera atque oculos stupor urgere inertes.*

v. 1. *Quidnam solivagus*] sic fere paedagogus nutrici Medae dicit apud Euripid. Med. 50: *τί πρὸς πύλαισι τήνδ' ἄγρου ἐρημίαν ἔσθης.* ΟΥΤΗ.

solivagus] dicitur proprie de animalibus seu pecoribus, quae non gregatim, sed sola vagantur. Sic *bestiae solivagae* apud Cic. Tuscul. V, 13. ΟΥΤΗ. *solivagus* i. e. solus oberrans et hominum consuetudinem vitans. Gloss. et Onomast. *μονήρης* et *φιλέρημος*. Moesti solitudinem amant. Vid. notata ad Calpurn. E. XI, 12. Cicero de Offic. I, 44. *solivagam cognitionem* dicit, quae societatem hominum tuendam non spectat, nec usibus publicis accommodata est. WERNSD. *noctivagus* ap. Virg. Aen. X, 216. RIGHT.

v. 2. *Demissis graviter luminibus*] Oculos demittere in tristitia et moerore paene naturale. Euripid. Med. 27: *Οὐτ' ὅμῳ ἐπαίρουσ', οὐτ' ἀπαλλάσσουσα γῆς πρόσωπον.* WEITZ. Schol. Eurip. Orest. ad v. 243, ubi Electra: *οἴμοι, κασίγνητ', ὅμῳ σὸν ταράσσειται φυσικῶς. καθόλου γὰρ τῶν τῆς ψυχῆς παθῶν εἰκόνες οἱ ὀφθαλμοί.* SEBER.

v. 3. *Cur manant lacrymis genae*] Petron. c. 137. ed. Burmann. p. 653: *Gurgite sic pleno facies manavit.* Sed Horat. Od. IV, 1, 34: *Manat rara meas lacrima per genas.* WEITZ. WERNSD.

largifluis] largis, copiosis. Lucret. lib. V. v. 598. de sole loquens: *Largifluum fontem scatere*. Antiquus poeta apud Cicer. de Orat. lib. III. c. 39: *Grando mista imbrī largifluo subitā praecipitans cadit*. WEITZ.

v. 4. Fac ut norit amans tui] Euripid. Iphigen. Aulid. v. 398: *ἐς κοινὸν ἄλγειν τοῖς φίλοισι χρεὶ φίλων*. WEITZ. Conf. Proverb. XVII, 17. ΟΥΤΗ.

v. 5. silentia condere sensibus] Similiter Prudent. praefat. ad libr. contr. Symm. v. 55: *Subter comprimere clausa silentia*. WERNSD. At insolentius dictum videtur *silentia condere*, cum aut res in pectore condi aut silentium teneri possit: hoc loco autem ambae phrasae conjunctae sunt. — Condito silentio oppositum est *alta silentia rumpere*, quod invenitur apud Virg. Aen. X, 63.

v. 7. vulnus reserat] non est, ut SEBER. vult, detegit, revelat. Subabsurda enim tautologia foret dicere: vulnus detegit, qui mala detegit. Potius est i. q. rumpere, cicatrices renovare. — SEB. et WERNSD. laudant in eam sententiam locum Ovid. Trist. IV, 4, 40: *Ah sine me fati non meminisse mei Neve retractando nondum coeuntia rumpam Vulnera*.

v. 8. tacitum] sensu passivo positum, id quod taceatur. Exemplā afferunt RICHT.: Virg. Aen. IV, 67. *tacitum vivit sub pectore vulnus*. Liv. I, 50, 9. VII, 1, 5.; et WERNSD.: Calpurn. Ecl. V, 74. *tacitum virus occulto sub vulnere*. Sed miror, quod HEUMANNUM sensus passivus offendit nec potius inconcinna, quam supra notavi, oppositio. Proprie enim enuntiata ita sibi respondent: Vulnus reserat, qui mala publicat; contra claudit vulnus qui mala tacitus (i. e. tacita) premit.

tacitum premit] Isidor. Pelus. lib. IV. ep. 110: *σιγή τὰς συμφορὰς κατακρύπτοντες*. WEITZ.

v. 11. saevius incoquit] urendo pervadit, macerat. Proprie est verbum tinctorum, qui coquendo penitus inficiunt pannos coloribus. Virg. Georg. III, 307: *Vellera mutantur Tyriis incocta rubores*. Pers. II, 74: *incoctum generoso pectus honesto*. Simplici verbo usus est Boethius De consolat. ph. lib. II. pros. 4. init.: *Sed hoc est quod recolentem me vehementius coquit*. WERNSD. At h. l. singularis tingendi notio nihil ad rem; sed incoquere ut significat urere, ita etiam videtur esse trans

ollam ebullire: ea autem significatio bene quadrat, nimirum quidquid malorum tegitur eo magis angit et dissimulatione crescens maioremque vim nactum saevius prorumpit.

v. 12. Prodest sermo doloribus] Ovid. Trist. V, 1, 59: *Est aliquid fatale malum per verba levare*. WEITZ. WERNSD. Cf. Isidor. Pelus. lib. IV. ep. 110: *κονφίζεται τρόπον τινά τῇ διηγῆσαι τὰ πάθη*. Chrysostom. De incomprehens. Hom. V. extr. Opp. ed. Montfauc. t. I. p. 491: *εἰ γὰρ τὸ πρὸς ἀνθρώπους ἐξείπειν τὰς οἰκείας συμφορας καὶ τὰ κατειληφῶτα ἐκτραγῶδῆσαι κακὰ φέρει τινὰ τοῖς ὀδυνωμένοις παραμυθίαν, ὥσπερ τινὸς διαπνοῆς διὰ τοῦ λόγου γινομένης, πολλῷ μᾶλλον. ἂν πρὸς τὸν δεσπότην ἀνακοινώσῃ τὸν σὸν τὰ τῆς οἰκείας ψυχῆς παθήματα, λήψῃ τινὰ ψυχγωγίαν καὶ παραμυθίαν πολλήν*.

v. 15. concava vallium] sic *cuncta terrarum* apud Horat. Od. II, 1, 23.; *ardua terrarum* Virg. Aen. V, 695.; *texta pontis* pro pontem textum Prudent. hymn. X. in Roman. v. 1029.; ut et alibi *densa sylvarum* pro sylvae densae et *rupta viarum* pro ruptae viae. Vulgo vocatur hic loquendi mos Graecismus, quoniam Graeci sic quoque loquuntur. ΟΥΤΗ. Recte observat WEITZ. alliterationem *va val*, sicut v. 30. *pā id*, quae tamen altera emendandi causam WERNSDORFIO praebere non debebat.

v. 17. opis] hoc verbum singulari numero proprie i. q. facultas, potentia, deinde auxilium significat; raro, ut h. l., sensum pluralis (opes i. e. opulentia, bona) obtinet: per metonymiam, quatenus res effecta pro causa efficienti posita est.

v. 18. Et longus peperit quae labor] Horat. Serm. I, 9, 59. 60: *nil sine magno Vita labore dedit mortalibus*.

v. 19. perdita biduo] Euripid. Phoeniss. 558. (Matth.): *ὁ δ' ὄλβος οὐ βέβαιος, ἀλλ' ἐφήμερος*. WEITZ. Sophocl. Trachin. 132. (Brunck.): *μένει γὰρ οὐτ' αἰόλα νῦν βροτοῖσιν, οὔτε Κῆρες, οὔτε πλοῦτος· ἀλλ' ἄφαρ βέβηκε*.

v. 20. Cursus tam citus est malis] Claudian. in Eutr. II, 568: *Hei mihi quas urbes — uno rapuerunt proelia cursu!* WERNSD.

v. 21-24. Solus GALLANDIUS etiam hanc strophē, quam vulgo jam Aegon eloquitur, Buculo tribuit et Aegonem v. 25. incipere vult. Haud male quidem illud a GALL. esse factum videtur. Vides enim in hac carminis parte Buculum personam esse primariam et Aegonem duntaxat producendo sermoni inservire, cui etiam una tantum strophe alias tribuatur; cf. supra Prolegom. p. 97. Praeterea cum Aegon antea moeroris causam quaerat, non aptum esse videatur, ipsum hanc ansam proferre. Bene autem quadrat, quod contra monet se non credidisse, hinc malum exstitisse Aegoni, quoniam hic medicinae ferendae peritus sit. Tamen cum primi editoris auctoritas obstet et praeterea sententia ultima (v. 20.) bene Buculi sermonem finiat, in GALLANDII partes ire nolui.

v. 21. dira lues] infra v. 113: *saeva lues*. Ovid. Metamorph. VII, 523: *Dira lues populis incidit*. WEITZ.

v. 24. nos petit] non modo significat: huc tendit; sed cum antea lues serpere dicta sit, h. l. sententia est: passim jam adest et quibus nostrum nondum adest, eos cursu petit.

v. 25. solitus nosse] Virg. Aen. XII, 396: *Scire potestates herbarum usumque medendi Maluit*. WERNSD.

salubribus] sic apud Tibull. II, 3, 13: *Nec potuit curas sanare salubribus herbis*. OUTH.

v. 27. anticipans] ante cogitans et praecipiens animo. Virg. Aen. VI, 105: *Omnia praecepi atque animo mecum ante peregi*. WERNSD. Immo est non admittens, averruncans.

v. 29. metus] metonymice, res effecta pro causa efficienti, metus pro ea re, quae metuitur. Cf. Senec. Hippol. v. 28: *hic versatur Metus agricolis, vulnere multo Jam notus aper*.

praevia signa] i. e. praecedentia, ut morbi imminentis indicia, cujus inde prognosis existat. Ovid. Metam. XI, 65: *Nunc praecedentem sequitur, nunc praevious anteit*. Conf. quae Thucyd. II, 49. memorat de pestilentia Attica, quae corripuerit *ἀπὸ οὐδεμιᾶς προφάσεως, ἀλλ' ἐξαίφνης* (τοῦς) *ὑγιαῖς ὄντας*.

v. 33. Plaustris] h. iugo ad plaustrum, subdi, subjungit, subire boves dicuntur frequenti formula. *Fortia*

corpora bobus in primis solent tribui, Ovid. Pont. I, 4, 11: Cernis ut in duris (et quid bove firmitus?) arvis Fortia taurorum corpora frangat opus. WERNSD. S. Valerian. Cimelens. Sermo de bono disciplinae ed. Goldastus. Excud. Petr. de la Rouiere. 1601. 8. p. 17: Videte, quam fortia boum corpora plaustro subjaceant, ad quam vocem ibid. in Collectan. p. 93. nostrum locum Goldastus allegat.

v. 35. *mentis geminae*] Coacta et insolens SEBERI interpretatio est, qui *mentis* cum *crepitacula* conjungit et mentem pro sono habet, ita ut *crepitacula* vivere et tantum non mente praedita videantur. Nodum non solvit, sed discidit HEUMANNUS scribendo *frontes* pro *mentis*, quem secutus RICHTERUS scripsit *frontis*, quod pro genitivo habere videtur, conjungens *frontis* — *crepitacula*. Neque melius se habet AMATI conjectura: *queis motis geminant*; quae insuper duobus vitiis laborat, primum quod verbum geminare hoc contextu justum sensum non praebet, deinde quod, si *queis motis* ut ablativi absoluti conjunguntur, eo versuum sequentium constructio perturbatur, quandoquidem pronomen *queis* cum sequentibus attributis: *aetas consimilis* — *et fatum* per dativum commodi ut subjectum cohaeret. Quid denique GALLANDI *montis* sibi velit nescio, nisi sphalma typographicum est pro *motis*. Equidem post vocem *geminæ* conimate interpungo et interpretor: quibus par indoles sive natura erat; faciens cum WERNSDORFIO, qui sic explicat: „*mentis* antiqua scriptura est pro mentes; quo vocabulo poetae nonnunquam abutuntur ad indolem et naturam brutorum designandam, Virg. Georg. III, 267: *furor est insignis equarum Et mentem Venus ipsa dedit*.“ — Huic sententiae bene convenit, quod postea v. 38. mansuetudo eadem his bobus tribuitur: cum enim pari indole sint, quod generalius dictum est, par quoque eorum est patientia.

v. 33 – 36. Laudat h. l. Savaro ad Sidon. Apollin. lib. II. ep. 2. ed. II. Paris. 1609. 4. p. 120. ad vocem *inter greges timbulatos*; sed non propter vocabulum *crepitacula*, ut putat GROKOVICUS praefat. p. XVIII., sed *tinnulo* hic occurrens.

v. 36. *crepitacula*] pro tintinnabulis posuit, quae aptare collo pecorum solebant pastores, non solum, quod

eorum sono pecora duci credebant, sed etiam quo facilius, quo loco oberrarent, deprehendi posset. V. Hier. Magii de tintinnabulis lib. postum. Amstelod. 1664. 12. cap. 8. p. 39. Paulin. Nolan. Poem. XVIII. de S. Felice Natal. VI. v. 336: *ut praesepia vidit Nuda boum, et nullos dare tintinnabula pulsus, Excussa ut cervice boum crepitare solebant.* Sidon. Apollin. lib. II. ep. 2: *Inter greges tinnibulatos* [leg. *tintinnabulatos*] *per depasta buceta reboantes.* Etiam in equi jugalis collo tintinnabula visuntur in monumento Columbarii Liviae, tab. XI. fig. B. WERNSD. Vid. Monumentum sive Columbarium libertorum et servorum Liviae. Descriptum ab A. Fr. Gorio. Florent. 1727. f. p. 27.

v. 38. Mansuetudo eadem] per mansuetudinem intelligit patientiam jugi et laboris. Propert. II, 3, 47: *primo taurus detrectat aratra, Post venit assueto mollis ad arva iugo.* WERNSD. Cf. v. 46.

v. 39. aggere] WERTZ. male pro sulco habet. Nul-
libi enim nisi in ironia res pro contraria ponitur, et porro quid plaustra in sulcis agunt? Agger h. l. est via strata et publica, ut observavit Cannegieterus ad Avian. fab. XVII. v. 15. p. 118. Vid. Savaro ad Apollin. lib. I. ep. 5. p. 31. lib. IV. ep. 24. p. 305. l. IX. ep. 3. p. 564. Gronov. Observat. in scriptor. eccles. cap. 10. p. 108., quos citavit WERNSD. Distinguit duos casus pastor: alterum quo par boum plastro subditum in via strata ruit et moritur; alterum quo taurus cum comite aratrum trahens in sulco labitur et occidit; vid. supra descriptionem argumenti, Proleg. c. IV. p. 96. Male WERTZ. ad v. 39. utrumque pro uno habet.

v. 41. Mollito] rescisso et subacto. Claudian. panegy. Mall. 177: *Duras sulcis mollire novales.* Jam de morte boum aratorum incipit. WERNSD.

v. 43. Sulcos] sulcus a Varrone de re rust. lib. I. f. 29. sic describitur: *qua aratrum vomere lacunam striam ecit, sulcus vocatur.* OUTH.

v. 43. stiva] delineationem aratri, quale est apud

v. 44. vomer] Hesiodum, Plinium et Virgilium, vid. in J. H. Voss, des Virgilius Ländliche Gedichte. Alton. 1800. t. III. p. 100.

v. 45. Laevus bos] neque est cujus cornua terram

spectant, neque sinister, infelix, ut opinatur ΟΥΤΗ.; sed nihil aliud significat; nisi bos a laeva parte incedens. Ipsius comes a dextra parte memoratur v. 47. et 49-52.

v. 46. Aestas] pro anno. Val. Flacc. VI, 115: *cum Scythiae jam tertia viderat aestas*. [al. *aetas*.] Domare juvenecos sic solebant veteres, ut jugo vinculisque e collo pares conjungerent, et sic simul incedere cogerent. Reliqua vide apud Virg. Georg. III, 166. sqq. WERNSD.

v. 47. disjugo] disjugo, jugo exsolvo. Horat. Epist. I, 14, 28. dixit: *bovem disjunctum*. WERNSD. Similes formae, quas laudat RICHT. (p. 28.), sunt apud Pacuvium; vid. ej. fragm. in Bothii Poet. Scen. Lat. Vol. V. P. I: *dejugat*, p. 116. *adjugat*, p. 128. *abjugat*, p. 132.

conjugem] conjux non sine fundamento dicitur derivari a jugo, quasi idem trahens jugum. Unde *injuges hostiae* i. e. nunquam jugo subditae apud Macrobi. Saturn. III, 5. ΟΥΤΗ. Non fuit cur de la Cerda ad Virg. Georg. III, 515. illam vocem h. l. proscriberet et cum damno metri corrigeret *comitem*. Alibi quoque conjux de brutis dicitur, ap. Plin. lib. X. c. 59. Adeo de plantis metaphorice, Columell. lib. V. c. 6. §. 18: *At si teneram ulmum maritaveris, novam sufferet: si octustam vitem applicueris, conjugem necabit*. Ceterum conjugem h. l. non esse vaccam, sed bovem sub eodem jugo vehentem sq. strophæ docet. Describitur enim alterum par boum aratro subditum quomodo occiderit, v. 45-52: primus labitur laevus bos v. 45. 46.; tum etiam conjux necem consequitur. Ad hunc autem versus 49-52 pertinent, id quod e sententiarum nexu apparet: (v. 47:) *disjugo conjugem*, (v. 48:) *nil plus mali metuens*. (v. 49. 50:) *Sed semper sanus necem consequitur*. In quo membro cum conjux nominetur, qui semper sanus fuerat, conjux nihil aliud significat nisi bovem conjugatum dextrum.

disjugo conjugem] similia Ovid. Metam. VII, 538. et Stat. Theb. IX, 82. sqq., qui quem conjugem Severus, consortem laborum dicit: *Amisso qualis consorte laborum Deserit inceptum media inter jugera sulcum Taurus iners*. WEITZ. *disjugo conjugem*, antanaclasis.

v. 49. Dicto citius] Virg. Aen. I, 146: *et dicto citius tumida aequora placat*. WEITZ.

consequitur [necem] ita apud Terent. Andr. V, 6, 3: *nancisci malum*, et Phorm. III, 1, 5: *potri mali*. WEITZ.

v. 51. pulsibus] h. singultibus. Lucan. IV, 756: *Pectora rauca gemunt quae creber anheliis urget, Et defecta gravis longe trahit ilia pulsus*. WERNSD. Conf. Thucyd. II, 49. in descriptione pestilentiae Atheniensis: *λύγξ τε τοῖς πλείοσι ἐνέειπτε κενή, σπασμὸν ἐνδιδοῦσα ἰσχυρόν*, Lucrēt. VI, 1158.

v. 52. deposuit caput] Ovid. Fast. VI, 754. de Hippolyto, quem Aesculapius in vitam revocat: *Deposuitum terra sustulit ille caput*. WEITZ.

v. 54. non secus ac meis] est conditionale; non ita intelligendum: „tuis damnis non secus atque iis, quae ipse perpassus sum,“ Aegon enim damnum non tulit, quod apparet inprimis jam e verbo dicitur v. 21: *haec jam dira lues serpēre dicitur*; — sed sensus est: „dolore tuo, quocunque laboras, aequo modo afficior ac si ipsi mihi malum impositum est.“

v. 59. fetura] in pecore dicitur, quod in muliere puerperium, tum ipse fetus animalis. Varro de Re Rust. II, 1, 18. Hinc fetae non solum gravidae, sed et quae pepererunt. V. Calpurn. II, 47. V, 36. et 38. Stat. Theb. X, 229: *Cui fetura gregem pecoroso vere novavit*. Varro etiam *feturam humanam* appellat, lib. II, 10, 6. WERNSD.

fetura posterior] videtur esse: quae posthac eventura erat, luem secutura, Aut possit intelligi posterior i. e. secunda fetura, quippe cum bis greges in Italia parerent, cujus ubertatem Virgilius laudat Georg. II, 149: *Hic ver adsidium atque alienis mensibus aestas; Bis gravidae pecudes, bis pomis utilis arbor*.

v. 62. cernuam] h. demisso capite procidentem in terram, ut supra v. 52. *victum deposuit caput*. WERNSD.

v. 63. Junicem] Gloss. *juniξ*, δάμαλις. *Junices*, inquit Schol. Persii ad Sat. II, 47., *dicuntur tenerae aetatis boves*, quae jam cesserunt vitulis, necdum tamen ad summam magnitudinem pervenerunt. SEBER. Betmano in Orig. [Manuduct. ad lat. linguam nec non de originibus lat. linguae. ed. IV. Hanov. 1629. 8.] p. 643. quasi juvenix, vacca juvenis. WERNSD.

animas] pro vita brutorum. Eadem phrasi utitur Ovid. Fast. IV, 666. de sacrificio gravidæ bovis: *Deque sacris animas una necata duas*. WERTZ. WERNSD.

v. 66. succiduo poplite] labante, vacillante. Ovid. Metam. X, 458: *Poplite succiduo genua intremuere*. WERNSD.

v. 68. Leti compede] ut Horat. Od. III, 24, 8: *Non mortis laqueis expedit caput*. WERTZ. *Mortis catenam dicit Prudent. Hymn. XI, 47*. WERNSD. Psalm. XVIII, 5. 6: *Circumdederant me funes mortis, funes inferni et laquei mortis*. OUTH.

v. 69. parte ex alia] i. e. alio loco, ut respondeat particulae *hic* v. 65: conf. v. 81: *hinc*. At potest etiam sic intelligi, ut sit: alio modo necem nactus est.

v. 70. texuerat vias] lascivienti saltu et errore luserat in campo. Ovid, Metam. VII, 320: *exsilit agnus Lascivique fuga lactantiaque ubera quaerit*. Simili phrasi pyrricham, ludum armatum, exprimit Claud. de VI. Cons. Hon. 622: *certaque vagandi Textas lege fugas inconfusosque recursus*. Eandem phrasin de labyrintho usurpat Virgil. Aen. V, 588: *Ut quondam Creta fertur labyrinthus in alta Parietibus textum caecis iter, ancipitemque Mille viis habuisse dolum*. Inde sumpsit Pacatus in paneg. Theod. cap. 38. §. 1: *incertum iter ancipiti ambage texebat*. WERNSD.

v. 73. tristifico] etiam ap. Cicer. div. I, 7. Tuetur hoc vocabulum RICHT. (p. 27.), OUTHOVII apparatus ad h. 1. allegans.

vulnere saucia] cf. Virg. Aen. XII, 5: *saucius gravi vulnere*. OUTH. Symmach. Epist. II, 32: *Cum dolore saucus aestuarem*. VI, 35: *Moestitudo me quoque graviter sauciavit*. WERTZ.

v. 74. Ut vidit — lumina] aut protasis est ad sequentia hac constructione: „Cum mater — videret condita lumina; lapsa est.“ Tum appositum *tristifico vulnere saucia* intelligendum est de vulnere, quo mater sauciata jam est, ergo de ipsius morbo. — Aut enunciatum illud refertur ad *saucia*, huius verbi explicandi causa positum, hoc sensu: „mater graviter sauciata est, cum (sive: eo quod) vituli lumina morte clausa aspiceret. Tum igitur vox *tristif. vulnere saucia* intelligitur de dolore, ut est apud Virg. Aen. XII, 160: *Incertam a*

tristi turbatam vulnere mentis. — Haec interpretatio praestat propter vocem tristifico vulnere, quod mater, quamquam aegrotans, non in corpore, sed in anima dolore affecta habuit.

condita] clausa morte, Virg. G. IV, 496: *conditque natantia lumina somnus*. Male huc WEITZ. (et OUTH.) vocat ritum veterem manu condendi morientium lumina. WERNSD.

v. 75. Mugitus iterans] mugit vacca dolore et desiderio amissi vituli. Ovid. Rem. 183: *Parte sonant alia silvae mugitibus altae, Et queritur vitulum mater abesse suum*. Idem Fast. IV, 459: *Ut vitulo mugit sua mater ab ubere raptō*. V. Calpurn. Ecl. IX, 32. WERNSD.

v. 76. voluit mori] accipi potest pro *brevi post mortua est*. Nam *velle* alteri verbo adiunctum saepe eleganter abundare docuit Reinesius et Burmannus ad Petron. cap. 70. ed. Burm. p. 349. et sequioris maxime aevi scriptoribus eam formam usitatum esse ostendit Barthius Advers. XII, 1. Signanter tamen *velle mori* dicunt eos, quos moerore aut morbo confectos taedium vitae cepit. Ovid. Met. X, 131. plane ut hic noster: *ut saevo morientem vulnere vidit, Velle mori statuit*. Idem Trist. 1, 3, 99: *et voluisse mori*. Hanc formulam alias tantum homini aptam Severus hic bruto, ut supra v. 35. et 63. *mentem* et *animam* applicat, non sine exemplo. Nam et apud Tertullian. Apol. c. 30. *reprobos hos mori optans* dicitur macilentus et morbidus. WERNSD. Mihi quidem vox *velle* neque abundare neque voluntatem moriendi propter vitae taedium e moerore conceptum signare videtur. Illud enim, ut notio quaedam prorsus superflua, ergo inanis sit, quomodo elegans haberi possit, non perspicio; hoc autem brutorum naturae non valde accommodatum est, quanquam translatione poetica his tribui possit. Neque opus est, ut verba ita intelligantur. Immo voluit mori est i. q. in ea fuit, ut moreretur, moribunda fuit; sicut statim post *moriens* dicitur, *Admodum moriens ubera mortuo*.

v. 81. solidi gregis] totius armenti. Alias grex est ovium et caper *virque-paterque gregis* dicitur Ovid. A. A. I, 522. WERNSD.

v. 83. plus nimio] i. e. supra modum. Horat. Ep.

L. 10, 30: *Quem res plus nimio delectavera secundae, Mutatae quatunt*, Qd. I, 33, 1: *Albi ne doleas plus nimio*. WEITZ.

v. 85. Cf. Virg. Aen. VI, 309. ubi innumeras mortuorum umbras foliis autumnino cadentibus comparat: *Quam multa in silvis autumnii frigore primo Lapsa cadunt folia*. Pari similitudine in descriptione pestilentiae utuntur Virg. G. III, 470. et Ovid. Met. VII, 585. WEITZ. WERNSD.

v. 86. Nudatur] non est insolens, folia dici ramorum velamina. Senec. Hippol. v. 966: *ut nunc canae frigora brumae Nudent silvas*. WEITZ.

gelidis tacta aquilonibus] est pro 'frigore brumali, tempore hiberno, ut Seneca loquitur Med. IV, 714: *rigida cum brumâ discussit decus Nemorum et nivâ cuncta constrinxit gelu*. OUTH.

v. 87. velleribus] i. q. lanis, quia nix cadens similis lanae. Audax metaphora, qua et Martialis usus, lib. IV. epigr. 3: *Adspice, quam densum tacitarum oellus aquarum Defluat in vultus Caesaris inque sinus*. Prudent. Hamartig. v. 909. posuit pro nube tenebrosa: *et opposito nigrescat vellere caelum*. WEITZ. Aptè ad hanc metaph. Psalm. CXLVII, 16: *qui dat nivem sicut lanam*. SEBER.

v. 90. Inflantur] intumescunt corpora, visceribus intus tabo et sanie diffluentibus. WERNSD. Connexus hujus versus cum praecedenti hic est: Major pars pecudum jam mortua est; quae etiam restant, aegrotant.

v. 91. Albent lumina] oculorum tristis rigor est, albugine tantum exstante eademque livore suffusa. WERNSD.

nubibus] poetae foeditatem, tristitiam ipsamque mortem signant. Apud Claud. Rapt. Pros. I, 81: (*Plutonis*) *caput moestissima nubes Asperat*. WERNSD.

v. 93. tristium Dirarumque avium] sunt carnivorae, vultures et corvi. SEBER. Stat. Theb. IX, 28 vocat *catervas incestarum avium*. Ammian. Marcellin. lib. XXXI. cap. 7: *Reliqua peremptorum corpora dirae volucres consumpserunt*. WEITZ. WERNSD.

v. 95. Insistunt frui] non modo conatum significat, sed ipsius actus intentionem, i. e. avide vorant.

v. 96. *Heu cur]* plane ad hanc formam Silius VIII, 82: *Mors testis et ille, Heu, cur non idem mihi tum?, rogas.* WERNSD.

v. 98. *Fatum necis]* periphrasis est, pro ipsa nece. Conf. v. 93: *agmina avium*; v. 94: *canum greges*; v. 128: *Christi numina.* WEITZ.

alteros] pro alios. Virg. E. III, 71: *cras altera mutam.* Vide Festum in Alter. WERNSD.

transiit alteros] tale quid accidit olim in Aegypto, ubi a Domino per Mosen immissa fuit pecorum maxima lues; cum interim ex Israelitarum pecoribus ne unum quidem moreretur, Exod. IX. v. 3. et 6. SEBER.

v. 99. *En tibi]* dativ. ethicus, ut apud Horat. Epist. I, 3, 15: *Quid mihi Celsus agū?* Conf. Zumpt. Gramm. Lat. ed. IV. §. 72, 1. not. 2. p. 322. 323.

v. 100. *Salvo grege]* Virg. E. VII, 9: *caper tibi salus et hoedi.* WERNSD.

v. 103. *pestis pecudum]* qui pure latina locuti sunt, pestem non dicunt morbum illum, sed pestilentiam. Pestis enim nihil aliud est, nisi perniciēs et exitium. WERRZ. Attamen etiam illud vocabulum pro morbo pestifero adhibetur, e. c. Cic. de nat. Deor. lib. I. c. 36. Enn. ap. Priscian. lib. IX. c. 6. ed. Krehl. t. I. p. 453: *Hos pestis necuit, pars occidit illa duellis.* Horat. Od. I, 21, 13. 14: *Hic bellum lacrimosum hic miseram famem Pestemque.* Silius lib. XIV. v. 582: *importuna lues inimicaque pestis.* Vide quae docuerunt Vossius De Vitiis Sermonis et Glossematis Latino-Barbaris, lib. VIII. s. v. pestis. Opp. T. II. P. 2. p. 393. et Art. Grammat. III, 40. l. c. P. 1. p. 183: extr. et Drakenborchi. ad Siliū Ital. l. c.

v. 105. Offendere possis in eo, quod Tityrus tum demum, cum Buculus quomodo malum vicinos populatum aufugerit ipsum interrogat, remedium suum profert nec potius antea, cum morbum in vicinorum greges ingruentem videret, cum iis communicavit. Movet hanc difficultatem GRONOVIVS praefat. extr. verbis paulum obscuris, quam cum bene de Tityro cogitare velit, ita solvit, ut Tityrum in instruendo praeventurum fuisse vicinos affirmet, si potuisset modo tam leni calamitas

v. 114. Morbis nil licuit] i. e. nil valere morbi; vim exerere et exercere suam non potuerunt. WERTZ.

v. 114-120. Ex his versibus apparet Tityrum i. e. postam ipsum haud magicam vim signo crucis, sed faustum eventum fidei duntaxat tribuere; vid. supra Prolegom. cap. IV. p. 100. et 107. 108.

v. 116. sola fides] ut voti tui damneris, juvabit tantum fiduciam in ejus auxilio posuisse. WERNSD. Conf. evang. Luc. VIII, 50., ubi Christus ad Jairum: μή φοβού· μόνον πίστευε καὶ σωθήσεται.

v. 117. Non ullis madida est ara cruoribus] non huic Deo victimis cruentis sacra fiunt, ut Diis gentilium. WERNSD. Conf. Orac. Sibyll. VII, 75. sqq. in Galland. Bibl. Patr. t. I. p. 387:

Θύσεις δ' ἀθανάτω μεγάλῳ θεῷ ἡδ' ἀγεράῳ,
Οὐ χόνδρον τήξας λιβάνου πυρί, οὐδὲ μαχαίρῃ
Ἀργεῖον κόψας λασιότριχα.

v. 119. purificatio] verbum purificare Plinio quoque usitatum. Vid. Andr. Borrichius in Append. ad Cur. Posterior. Cellar. Hafniae 1687. c. VIII. p. 151. RICHT. (p. 27.). Conf. Lactant. Epit. divin. instit. c. 58: *Haec acceptabilis victima est, quam de se ipso animus immolat. Nam quid hostiae, quid tura, quid vestes, quid argentum, quid aurum, quid preciosi lapides conferunt, si colentis pura mens non est. Sola ergo justitia est, quam deus expetit.* Vid. eundem, Divin. instit. lib. VI. c. 24. et 25. Minuc. Fel. c. 32: *Hostias et victimas Domino offeram, quas in usum mei protulit? ut rejiciam ei suum munus. Ingratum est: cum si litabilis hostia bonus animus et pura mens et sincera conscientia.* WERTZ. Sic jam Zaleucus in novarum legum Locrensibus datarum exordio haec praefatus est, Diodor. Sic. lib. XII. c. 20. ed. Wesseling. t. I. p. 491: *ἔχειν δὲ καὶ τὴν ψυχὴν καθαρὰν πάσης κακίας ὡς τῶν θεῶν οὐ χαιρόντων ταῖς τῶν πονηρῶν θυσίαις τε καὶ δαπάναις, ἀλλὰ ταῖς τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν δικαίαις τε καὶ καλαῖς ἐπιτηδεύουσι.*

v. 122. famuler] sic apud Plinium quoque hoc verbum *famulari* i. q. religiose colere occurrit, Hist. Nat. lib. II. c. 7: *externis famulantur sacris ac digitis Deos gestant et monstra quoque colunt.*

religionibus] etiam Cicero plurali numero dixit

sollennes religiones, orat. pro Milon, c. 27. HEUMANN. Lactant. IV, 1, 4: *Deorsum mentes hominum depressae terrenis ut religionibus, sic etiam bonis inhaerebant*. WEITZ.

v. 123. *Errorem veterem*] h. e. *Deorum cultum*. Sic Prudent. in Symm. I, 507: *Talibus edictis urbs informata refugit Errores veteres*. WERNSD. Cyprian. ep. LXXIV. ad Pompejum contra epistolam Stephani. Opp. ed. Bened. 1726. p. 141: *Nec consuetudo, quae apud quosdam obrepserat, impedire debet quo minus veritas praevaleat et vincat. Nam consuetudo sine veritate vetustas erroris est. Propter quod relicto errore sequamur veritatem.*

diffugiam] aut cor unctivus est, ut pertineat ad *quin*, aut futurum.... Hoc praestat, etenim non bene dici potest: *nil moror, quin libens diffugiam*; verum respondent sibi tanquam negatio et affirmatio haec membra: *nil moror, quin famuler et libens diffugiam*.

v. 126. *Summi templa Dei*] templa pro ecclesia. Eadem phrasis usurpatur cod. Theodos. lib. IX. tit. XLV. *de his qui ad Eccles. confug. leg. 4. anno CDXXXI. lata: pateant summi Dei templa timentibus, in constit.* Graeca: *οἱ ναοὶ τοῦ μεγάλου Θεοῦ*, et ibid.: *quae (arma) non modo a summi Dei templis (ἐκ τῶν Θεῶν ναῶν) ac divinis altaribus prohibentur*.

v. 127. *congregimur*] pro una pariterque ire positum, raro significatu. In aliis tamen similibus crebrius hic obtinet, ut in *conferre*, quando significat una cum alio ferre. Virg. III, 169: *coge gradum conferre juvencos*. Stat. Silv. III, 3, 42: *Ipse tuli, quos nunc tibi confero questus*. Et *conferre legem*, pro simul et eodem tempore ferre, dixit Livius IV, 4, 9. Eodem pertinet, quod est in lapide antiquo apud Fleetwodum Inscript, antiq. Syllog. Lond. 1691. P. I. p. 300. n. 3: *Supremum fati competiere diem*, h. simul petiere. WERNSD.

v. 131. *perpete saeculo*] h. e. *vita aeterna*. Minuc. Fel. c. 11. *Beatam sibi ut bonis, et perpetem vitam mortuis pollicentur*. Festus: *Perpetem pro perpetuo dixerunt poetae*. WERNSD. De *perpete* = perpetuo vid. RICHT. (p. 25).

v. 132. *vis morbida*] pro morbo, ut supra v. 89. *fatum necis* pro ipsa morte. Aliquoties hac forma utitur Lucretius, ut lib. VI. v. 1223: *Extorquebat enim vitam*

ois morbida membris. WERNSD. Lucret. VI, 1091. 1151. Ita apud eundem II, 215. *vis flammea* pro flamma ponitur. Horat. Od. I, 3, 36: *Perrupit Acheronta Hercules labor*, i. e. Hercules. WEITZ.

v. 121 - 132. In stropharum singulis personis distribuendarum ratione plura mutavit GALLANDIUS, quae paucis etiam examinanda sunt. Primum quod versu 97., ubi vulgo Aegon loqui incipit, personam non mutavit, consulto factum esse nequit, cum res manifesta sit: id igitur vitium typographo tribuam. Aliter res se habet in ultimis tribus carminis strophis, quae vulgo Buculo, Tityro et Aegoni deinceps assignantur. Ratione non data id GALLANDIUS ita mutavit, ut omnes tres strophas soli Aegoni tribueret; conjunctione *atque*, v. 125. mutata in *atque*. Difficultatem quidem movere potest, quod e vulgari ratione Tityrus, Christianus pastor dicit: *Christi et nomen agnoscimus*, quandoquidem jam antea Christum cognovit: — ad quam difficultatem removendam GALL. a vulgari personarum distributione discessisse videtur. Id tamen facile explicatur, si id per anacoinosin dictum esse supponimus; aut dummodo hanc vocem ad *templa dei*, nimirum in urbe referamus, hoc modo; Pariter proficiscimur in urbem ad visenda Dei templa et ibi Christum veneramus. — Praeterea ut strophæ præcedens non Aegoni, sed Buculo tribuatur necesse est, cum Buculus, utpote qui antea persona primaria fuerit et ipse e Tityro causam incolumitatis ejus quaesiverit, huic primus respondere debeat: quod ab eo factum esse etiam inde apparet, quod statim versu 126. eum Tityrus rursus alloquitur. — Denique apparet, ultimam strophæ non eidem convenire, qui præcedentem locutus est; sed novo interlocutori, quæ am nemo alius nisi Aegon esse potest. Quæ cum ita sint, GALLANDII mutationem rejiciendam et in vulgari partitione acquiescendum esse censeo.

A D D E N D A.

Ad Prolegom. in Clement. hymnum c. V. A. f. (6). p. 33: — Editio Oberthürrii ita inscripta est: Sanctorum Patrum opera polemica de veritate religionis Christianae contra Gentiles et Judaeos. Ad commodiorem usum edita. Patr. Graeci, gr. et lat. vol. IV. Wirceburgi 1778. 8. Et in altero titulo: Clementis Alex. Opera quae exstant. t. I., quo continentur Cohortat. ad Gentes. Paedagog. Ad exemplar editionis Potterianae. — Hymnus legitur gr. et lat. p. 644. 645. Textus et translatio quidem ex ed. Potteri exhibentur; sed textus Graecus accentibus caret, quod admodum offendit, deinde annotationes quoque omissae sunt.

Ad Prolegom. in Clement. hymnum c. V. B. p. 39: —

CC) *Gallicae.*

Hymni Clementini translatio etiam Gallica exstat, quandoquidem totum Paedagogum gallice translatum esse memoratur, in cuius extremo loco etiam hymnum nostrum expressum esse concludere licebit. Notitiam illam exhibet Ceillier Hist. générale des auteurs sacrés et ecclés. t. II. Paris, 1730. 4. c. XXVI. §. 15. p. 316. his verbis: „Nous avons en François le Pedagogue de s. Clement, et son Traité „Quel Riche sera sauvé?“ avec les opuscules de plusieurs Peres Grecs, à Paris chez Pralard en 1696. in 8o.“

Ad Annotat. in Clement. hymnum p. 46. lin. 16-19: — Sancti nomen Clementi antiquitus tributum est. Ita vocatur ab Alexandro, episcopo Hierosolymitano, qui in epist. ad Origenem apud Euseb. hist. eccles. VI, 14. p. 274. haec edit verba: πατέρας γὰρ ἴσμεν τοὺς μακαρίους ἐκείνους τοὺς προοδεύσαντας, πρὸς οὓς μετολίγον ἐσόμεθα Πάγκταινον . . . καὶ τὸν ἱερὸν Κλήμεντα, κύριόν μου γενόμενον καὶ ὠφελήσαντά με. Deinde ut sanctus celebratur ab Usuardo ad d. pridie Nonas (i. e. IV.) De-

cembr. his verbis: *Item Alexandriae sancti Clementis Presbyteri, qui in divinarum eruditionum scholis quam maxime floruit.* Vid. Usuardi Martyrologium opera Jo. Molani. Antverp. 1583. 8. p. 174, 2. It. op. et st. Jo. Bapt. Sollerii. Antv. 1717. f. in Act. Sanct. Bolland. mens. Jun. t. VII. p. 719. Nec non sanctum appellavit eum Natalis Alexander hist. eccles. saec. II. c. IV. artic. 7. Paris. 1714. f. t. III. p. 304. et adversus religiosos operum suorum censores, quibus id displicuit, auctoribus illis allatis se defendit, l. c. schol. II. p. 307. — Contra Baronius e martyrologio Romano Clementis nomen expungi fecit, haud dubie quia Clementis opera inter apocrypha a Gelasio relata sunt. Cf. Sollerii observat. ad Usuard. l. c. p. 720. et Henschen. de S. Germano commentar. §. II. n. 13. in Act. Sanct. Bolland. mens. Maj. t. VI. p. 777. F. — De toto hoc argumento vid. etiam Ittig. Opp. Clement. Alex. Supplementum. Lips. 1700. 8. min. Praefat. §. IX. (p. LII-LIV.)

Ad Annotat. in Severi carmen v. 21-24. p. 141: — Laudat hanc strophē de la Cerda Not. ad Virg. Georg. III, 478. p. 462. antepositis his verbis: „Ad Lucretium et Virgilium aspiravit Severus Rhētor in carmine de mortibus hominum, quod habetur tom. 8. Biblioth.“

C o r r i g e n d a.

- p. 37. l. 9. a fin. post *d*₂ insere (14).
 p. 64. l. 7. a fin. pro *or* lege *or*.
 p. 66. l. 1. a fin. ante 21. insere *lin*.
 p. 119. l. 15. a fin. pro *latinae Linguae lege Latinae linguae*.
 p. 124. l. 18. a fin. pro *l* *apsa* lege *lapsa*.

I. Index locorum citatorum.

1. E scriptura sacra.

- Genes. I, 26. 28. p. 58.
 Exod. IX, 3. 6. p. 149.
 Deuteron. XXV, 4. p. 151.
 Psalm. VIII, 7. p. 54. XXXII, 2. p. 67.
 Proverb. XVII, 17. p. 139.
 Jes. VII, 14. p. 47. VIII, 8. p. 47. VIII, 18. p. 54. IX, 6. p. 54. 64.
 Jerem. XXIII, 5. p. 47. XXXIII, 15. p. 47.
 Zachar. III, 8. p. 47. VI, 12. p. 47.
 Sapient. VII, 24. p. 66.
 Matth. I, 23. p. 47. IV, 19. p. 56. XI, 27. p. 54. XXIII, 37. p. 54. XXVIII, 18. p. 54.
 Luc. VIII, 50. p. 152. XV, 4. 5. p. 53. XXI, 9. p. 89.
 Joann. I, 1. p. 61. I, 3. p. 54. I, 9. p. 65. I, 10. p. 54. I, 29. 36. p. 47. III, 35. p. 54. VI, 35. 48. p. 47. VIII, 12. p. 47. X, 7. 9. p. 47. X, 11. p. 47. 53. X, 28. p. 58. X, 31. p. 47. XI, 25. p. 47. XIV, 6. p. 47. XV, 1. p. 47. XVIII, 37. p. 54. XXI, 15. p. 53.
 Act. Apost. II, 47. p. 57.
 Pauli ep. ad Roman. XII, 1. p. 67. XIV, 9. p. 54. XV, 9. p. 67. XV, 33. p. 68. XVI, 26. p. 61.
 — ep. I. ad Corinth. I, 18. p. 57. I, 24. 30. p. 66. III, 2. p. 65. IV, 15. p. 67. IX, 9. p. 151. XIV, 26. p. 12. XV, 27. p. 54. XV, 39. p. 58.
 — ep. II. ad Corinth. II, 15. p. 57.
 — ep. ad Galat. II, 20. p. 65.
 — ep. ad Ephes. I, 22. p. 54. V, 14. p. 13. V, 19. p. 12. 67.
 — ep. ad Philipp. II, 9-11. p. 54. II, 11. p. 160.
 — ep. ad Coloss. I, 16. p. 54. I, 17. p. 64. III, 16. p. 12.
 — ep. I. ad Timoth. I, 17. p. 61. III, 16. p. 13.
 — ep. ad Philem. 10. p. 67.
 Epist. ad Hebr. I, 2. p. 64. I, 3. p. 150. I, 8. 9. p. 19. II, 8. 13. p. 54. V, 12. 13. p. 65. XIII, 20. p. 68.
 Jacob. I, 14. p. 58.
 Petri ep. I. I, 19. p. 47. II, 2. p. 54. 67. II, 9. p. 53. II, 21. p. 60. V, 4. p. 53.
 — ep. II. II, 14. 18. p. 58.
 Joann. ep. I. I, 5. p. 61.
 Apocalyps. XIX, 13. p. 56.

2. E patribus et scriptoribus ecclesiasticis.

- Act. S. Tarachi, Probi et Andronici §. I. II. p. 87.
 Alexand. Hierosol. ep. ad Orig. (ap. Euseb.) p. 155.
 Ambros. commentar. in Luc. X. ad c. XXI. v. 9. p. 89.
 Athanas. de incarnat. verbi dei c. 48. p. 103. 104.
 Augustin. de civit. dei II, 3. p. 98. XVIII, 23. p. 57.
 — retractat. II, 43. p. 87.
 — serm. CCCII, 3. p. 104.
 Basil. Magn. de spirit. sanct. c. 29. §. 73. p. 21.
 Bernhard. jubilus rhythm. de nomine Jesu p. 50.

- Caji Presbyt. parv. Labyrinth. (ep. Euseb.)** p. 16.
Cassiodor. de instit. div. litter. c. 21. p. 79.
Chrysostom. (ed. Montfauc.) de incomprehens. hom. V. extr.
 t. I. f. 491. p. 140.
 — hom. quod Christus sit deus §. 9. I, 571. p. 101.
 151. §. 10. I, 572. a. p. 101.
 — ep. CLV. III, 690. p. 91.
 — in Matth. hom. LIV. §. 4. VII, 551. c. d. p. 103. ●
 §. 4. 5. VII, 552. a. b. p. 102.
 — in ep. I. ad Corinth. hom. XV. §. 3. X, 129. a. p. 18.
Clement. Alex. (ed. Potter.) Protrept. c. 1. f. 5. p. 67. c. 10.
 f. 78. p. 61. c. 12. f. 92. p. 64. f. 93. p. 20.
 — Paedagog. lib. I. c. 2. f. 99. p. 20. I, 5, 112. p. 55.
 64. II, 4, 194. p. 67. II, 8, 205. p. 12. III, 7, 277.
 p. 55. III, 11, 289. p. 53. III, 12, 310. p. 12. III,
 12, 311. p. 6. II, 22.
 — Stromat. lib. II. c. 5. f. 439. p. 65. IV, 17, 611. p. 55.
 V, 1, 646. p. 56. V, 6, 669. p. 64. V, 14, 699. p. 66.
 VI, 2, 748. p. 61. VI, 8, 771. p. 59. VI, 16, 810. p.
 66. VII, 1, 829. p. 64. VII, 2, 831. p. 20. 55. 61.
 VII, 2, 832. p. 20. VII, 5, 846. p. 11. VII, 7, 851.
 853. 860. p. 17.
 — de provident. fragm. f. 1016. p. 61.
Constit. Apostol. VII, 35. p. 52.
Cyprian. (ed. Bened.) ep. LXXIV. f. 141. p. 153.
Damas. (Opusc. cum not. Sarazan. Rom. 1754.) de explanat. fidei
 f. 221. p. 48. carm. VI. de cognoment. Salvat. f. 224. p. 49.
Dionys. Alex. (ed. Simon de Magistris) de promission. lib. II.
 init. f. 70. p. 5.
Dionys. Areopag. (ed. Venet.) de divin. nomin. c. V. §. 4. t. I.
 f. 432. 433. p. 62. c. X. §. 2. t. I. f. 506. p. 62. §. 3.
 f. 507. p. 62.
Ephphan. haeres. XXXI, 5. p. 63.
Euseb. hist. eccles. (ed. Reading.) lib. II. c. 17. f. 68. p. 14. III,
 33, 128. p. 15. V, 28, 252. p. 16. 20. V, 28, 253. p. 17.
 VI, 6, 264. p. 18. VI, 14, 274. p. 155. VI, 36, 299. p. 18.
 VII, 24, 350. p. 5. VII, 30, 362. p. 19.
 — vit. Constantin. (ed. Reading.) lib. III. c. 49. f. 605. p. 54.
 — praeparat. evang. II, 2. extr. p. 12.
Gennad. de viris illustr. c. 48. p. 79.
Gregor. Nazianz. Orat. (ed. Bened. t. I.) II. c. 116. f. 64. p.
 53. XXXVII, 1, 646. p. 56. XXXVII, 4, 648. p. 47.
 — Tetrast. IX. (ed. Colon. 1690. t. II. f. 156.) p. 18.
Hieronym. ep. 58. §. 1. p. 79.
 — de viris illustr. c. 71. p. 19.
Iren. adv. haeres. I, 1. p. 63.
Isidor. Pelus. lib. IV. ep. 110. p. 139. 140.
Justin. Martyr. (ed. Bened.) apolog. I. c. 13. f. 51. p. 15. c. 46.
 f. 71. p. 15.
Lactant. epit. divin. instit. c. 58. p. 152.
 — divin. instit. IV, 1, 4. p. 153. VI, 24. 25. p. 152.
Macar. Aegypt. hom. XXXI, §. 4. p. 48.

- Malchion. Presbyt. epist. vid. Synod. Antioch.
 Minuc. Fel. Octav. c. 11. p. 153. c. 32. p. 152.
 Notker. Balbul. Sequent. c. 37. p. 49. 50.
 Optat. Milev. (ed. Dupin.) de schism. Donatist. lib. III. f. 52. p. 57.
 Origen. contr. Cels. IV, 99. p. 20. VIII, 67. p. 18.
 Oros. hist. lib. I. praefat. p. 83.
 Paulin. Nol. ep. IX. p. 79. XIII. c. 11. p. 57. XXVI. p. 78.
 — poem. XVIII. de S. Felice Natal. VI. v. 336-338. p. 143.
 Phot. biblioth. cod. 48. p. 16.
 Prudent. Cathemer. hymn. VI. v. 129-136. p. 101.
 — Hamartig. v. 909. p. 148.
 — Peristeph. hymn. X. v. 296. p. 83. v. 1029. p. 140.
 — contr. Symmach. lib. I. praefat. v. 55. p. 139. lib. I. v. 449. p. 84. v. 507. p. 153. v. 620. p. 83.
 Rufin. hist. eccles. praefat. p. 90.
 Sibyll. orac. VII, 75-77. p. 152. VIII, 790. p. 56.
 Sozom. hist. eccles. VIII, 29. p. 81.
 Synes. hymn. IV. v. 46. p. 56.
 Synod. Antiochen. a. 269. epist. (ap. Euseb.) p. 19.
 Tertullian. apologet. c. 2. p. 15. c. 30. p. 147. c. 39. p. 16. c. 40. p. 98.
 — de baptism. c. 1. p. 57.
 — de coron. milit. c. 3. p. 101. c. 4. p. 104. c. 11. p. 86.
 — de pudicit. c. 10. p. 53.
 — de resurrect. c. 52. p. 58.
 — adv. Valentin. c. 7. p. 63.
 Theodoret. haeret. fab. I, 7. p. 63. II, 5. p. 16.

II. Index nominum. *

Aegon 136.	93. Paulini Nol. familiaris 79.
Alarici invasiones in Italiam 90.	80. 93.
Antigenes 20.	Gelasii I. decretum 46.
Athenogenes 5. 20. 21.	Münsteri translatio hymni Clemen-
Atticus 81.	tini 38. iudicium de hymno 10.
Buculus 136.	Nepos 5. 18.
Caesarius 81.	Olybrius 81.
Christi nomina 46-51. Christus,	Paulini Nol. panegyricus in Theo-
piscator 56. piscis 57. rex 54.	dos. 79.
Chromatius 90. quo tempore obie-	Plinii testimonium de Christia-
rit 91.	nis 15.
Clemens e pagano Christianus	Probinus 81.
factus 12. quo tempore obierit	Sallustius, Crispus 79-81.
15. sanctus nominatus 46. 155.	Sanctus 78.
Constans 88.	Severus 78.
Constantius 88.	Synesius 23. 24.
Endelechius, auctor carminis de	Therapeutae 13. 14.
mortibus boum 76-78. rhe-	Tityrus 136.
tor 79. 81. 82. degens exeunte	Valentinianus 83. 87.
sec. IV. 79-92. Aquitanicus	

III. Index verborum,
in Prolegomenis et Annotationibus explicatorum.

1. Graecorum.

ἀένας 25. 60. 61.
αἰδώς 25. 61.
αἰών 60-65.
αἰωνοχαρής 56.
ἀλιεύς μερόπων 56.
ἀπλετός 61.
βασιλεύς 54.
γάλα οὐράνιον 65.
δελεάζω 58. 59.
ἐκκλησία 11.
θεολογέω 20.
θεός ἐιρήνης 68.
ἰχθύς 57. 58.
ἔχνη Χριστοῦ 60.
ναῦς 52. 53.
νηπίαχος 54.
σύμφη χαρίτων 65.
οἶαξ 46. 52.
παγαγεῖν 87.
παῖς 54.
πανηγής 56.
πανδαμάτωρ 54.
πατηγυρίς 18.
πέλαγος κακίας 58.
ποιμήν 46. 53.
πτερον 46.
ῥεκτήρ 65.
σοφία 66.
στόμιον 46. 52.
σωζόμενοι, οἱ 57.
τίτυρος 136.
φῶς 61. 65.
χριστόγονος 67.
ψάλλω 67. 68.

2. Latinorum.

aestas 144.
agger 143.
anima 146. 147.

anticipo 141.
bucolicum carmen 110-112.
cernuus 145.
condere silentia 139.
condita lumina 147.
congregior 153.
conjux 144.
crepitaculum 142.
diffugio 132.
disjugo 144.
famulor 152.
fetura 145.
gentilis 87.
id est 76. 77.
incoquere 139.
junix 145.
laevus 143.
largifluus 139.
mansuetudo 143.
mens 142. 147.
metus 141.
mollitus 143.
mortes 109.
opis 140.
paganus 85-88.
perpes 153.
pervius 125.
pestis 149.
praeuius 124. 141.
pulsus 145.
purificatio 152.
religio 132. 152.
salvator 151.
solivagus 138.
stiva 143.
sulcus 145.
tacitus 122. 139.
templum 153.
tristificus 146.
vis 153.
vomer 143.

